

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

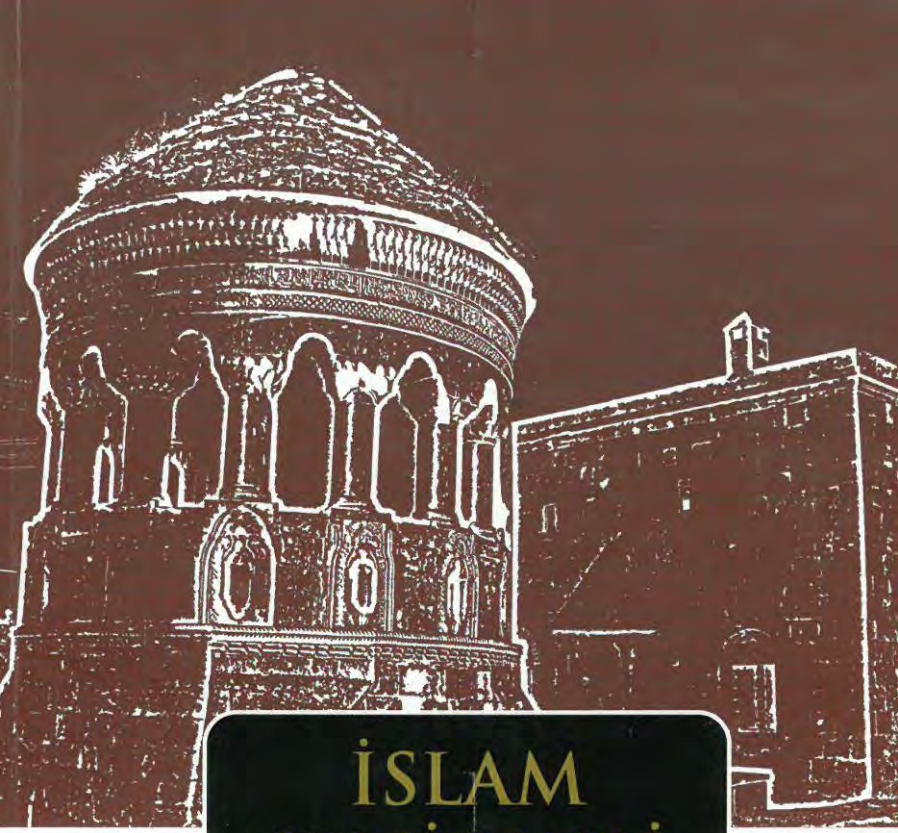
RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İSLAM ŞEHİRLERİ

Mehmet Mahfuz Söylemez

Yayın No	203
Kitabın Adı	İslâm Şekirleri Üzerine Makaleler
Yazar	Mehmet Mahfuz Söylemez
İç Mizanpaj	Mehmet Kartal
Kapak	Semih Ulukaya
ISBN	978-605-4195-99-2
1.Baskı	Eylül 2011
Yayıncı Sertifika No	12628
Baskı ve Mücellit	İstanbul Matbaacılık Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi B Blok No: 21 Topkapı-Zeytinburnu/İstanbul Tel:(0212) 482 51 66
Yayıncı Adresi	Topkapı Mh. Kahalbaşı Sk. No:55/A Topkapı / İstanbul
Tel & Faks	(0212) 521 91 13 - 23 fax (0212) 521 90 86
Sipariş Tel & Web	(0212) 524 7 524 www.kidap.com.tr Eserin her Hakkı DÜŞÜN YAYINCILIK'a aittir. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

İSLAM ŞEHİRLERİ ÜZERİNE - MAKALELER -

MEHMET MAHMUT SÖYLEMEZ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
MAKALELER	19
Giriş.....	15
Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine.....	29
Yazılı Kaynaklar Işığında Merv'in Şehir Dokusu Üzerine Notlar	63
Meyyâfârikîn (Silvan) Tarihi Üzerine Notlar.....	79
Cündişâpûr Medresesi.....	105
Ankara Vilayet Salnâmelerine Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Çorum.....	113
Bitlis Vilayet Salnâmelerine Göre Ginç Sancağı	147
Erzurum Vilayet Salnamelerine Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Kiğı Kazası.....	169
ÇEVİRİ MAKALELER	191
Câhız'ın et-Tebessur Bi't-Ticâre Adlı Risâlesi	193
İslâm Öncesi ve İslâm'ın İlk Döneminde Medine (Yesrib) Pazarı Üzerine.....	219
Kaynaklar.....	234

Önsöz

Mekan ile onu şekillendiren insan arasında karşılıklı özne-nesne ilişkisi bulunmakta olup medeniyet buradan doğmaktadır. İnsanın medeniyet üretmede özne rolünde olduğu izahtan vareste bir konudur. Ancak insanın öznesi olduğu medeniyet bir taraftan kendisine, diğer taraftan ise var olduğu mekana aittir. Medeniyet öznesi insan ile medeniyet kurarken nesne konumundaki mekan arasında -karşılıklı- yadsınamaz bağlar bulunmaktadır. Dahası, medeniyetin görünen yüzünü temsil eden mekan, tamamen pasif bir nesne de değildir. Çünkü o da canlı bir organizmadır ve öznesi olan insanın kendini oluşturmaya katkı sağlayarak bizzat kendisi özneye dönüşmektedir. Özne konumundaki Müslüman, nesne konumundaki mekanı dizayn ederken kendisini var kılan düşünsel arka plandan hareket eder.

İşte kitabımıza başlık olarak seçtiğimiz “İslam Şehri” de aslında Müslümanların egemen oldukları veya yoğunlukta yaşadıkları bir yerden ziyade bu düşünsel arka plandan hareketle dizayn edilmiş olan mekanı ifade etmektedir. Merkezine mabed ile birlikte meydan, daru’l-imâre ve pazarın yer aldığı bu döngüsel mekan anlayışı, sanki Kabe’nin etrafındaki matafta, burayı tavaf eden hacca veya umreciler gibi mabedin çevresinde halkalar şeklinde dışa doğru evrilmektedir. Hac ve umreye gidenlerimiz Mescidu’l-Haram’ın en üst katına çıkıp Kabe’yi tavaf eden insanları seyretmişlerdir. Bu insanlar aynen bir girdabın içerisindeki su misali, aynı yöne doğru hareket ederek Kabe’nin etrafında dönerler, dönerler... Eğer daha yüksek bir yere çıkıp oradan İslam şehrinin merkezine bakma imkânımız olsa, merkezden başlayarak dışa doğru halkalar şeklinde genişleyerek ilerleyen yapıların da bu dönüşe benzer bir deveran içerisinde olduklarını görürüz. Merkez noktasındaki ulu caminin bu dönüşün ana mihverini oluşturduğunu, yapıların da onun etrafında huşu içerisinde seyrettiklerini müşahade ederiz. Semah dönercesine gerçekleşen bu tarz bize aittir. Kesret içerisinde vahdeti ifade eden bu döngüsel yapı, yuvarlak olarak dizayn edilmiş bir mekan. Medain, Firuzabâd ve Darabe-

cird gibi Sasanîler'in kadim kentlerine benzetilse de Kabe'nin etrafında daire biçiminde oluşan Mekke ve Mescidi Nebi'nin etrafında aynı şekilde inşa edilen Medine'den mülhemdir. Kalp misali merkezi alana damarlar misali yollardan gelinen bu müdevver mekan, mabede en kestirme ulaşma anlayışından hareketle kurulmuş, din merkezli bir anlayışla doğmuştur. Oysaki yuvarlar olarak dizayn edilseler de Sasani kentlerinin merkezinde ateşgede denilen mazda-ist mabetlerin bulunmayışı yani merkezin seküler bir bakış açısıyla oluşturulması bu anlayışla taban tabana zıttır. Öyleyse İslam şehrinin Mezopotamya kentlerinin bir kopyası olması mümkün değildir. Aynı şey ızgaraya benzeyen yol şebekesiyle dikkat çeken Roma tarzı kentler için de geçerlidir.

İslam şehirlerinin kuruluş tecrübeleri veya nedenleri, onları birbirinden farklı kılmıştır. Nitekim bundan dolayı söz konusu şehirleri kendi aralarında bazı gruplara ayırarak incelemek bir gelenek haline gelmiştir:

1-Müslümanlar tarafından planlı ve düzenli olarak inşa edilen kentler: Medine, Vasıt, Bağdat, Tahert'i bunlara örnek olarak verebiliriz. Her biri ayrı bir deneyime sahip olmakla birlikte farklı tarihsel döneme ve coğrafyaya ait olmalarına rağmen benzer özelliklere sahiptirler.

2-Müslümanlar tarafından kurulmakla birlikte kutsal bir kült merkezli inşa edilen kentler: Kerbela, Nəcəf, Meşhed, Mezar-ı Şerif şehirlerini buna örnek olarak verebiliriz. Bu kentlerin her biri kutsal kabul edilen bir kabrin etrafında şekillenmiş şehirler olup ortak karakteristik özellikler sergilemektedir.

3-Müslümanlar tarafından askeri mülahazalarla kurulan şehirler: Kufe, Basra, Musul, Fustat ve Kayravan kentlerini buna örnek olarak zikredebiliriz.

4-Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra yeniden dizayn edilen kentler: Bu kabil kentler kendilerine ait özelliklere sahip olmalarına rağmen Müslümanların hakimiyetinden sonra İslam kentinin belirgin şeklini taşımaya başlamışlardır. Bunların belki de en tipik örneğini bize Merv göstermektedir. Yatay ve dikey sokakların oluşturduğu ızgara biçiminde bir plana sahip olan eski Merv (Kohne Merv), Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra ciddi fiziksel değişiklikler yaşamıştır. Müslümanlar burayı fethettikten sonra şehrin içine değil de dışına yerleştiler. Adına *ribat* denilen bu mekanı

kendi tarzlarına uygun olarak yeniden dizayn ettiler. Merkezine mabedi yerleştirerek onun etrafında dışa doğru evrilen yepyeni bir şehir kurdular. Zamanla pazar ve meydanı da bu merkeze taşıyarak kendi zevklerine uygun meskun bir mahal meydana getirdiler. Bu durum Müslümanların bir mekan algısına sahip olduklarını gösterdiği kadar gittikleri her yere bu mekan algısını taşıdıklarını tebellür ettirmesi açısından da önem arz etmektedir.

Yine Müslümanlar tarafından fethedilen ve elinizdeki kitapta haklarında birer makale bulunan Cündişapur ve Meyafarikin örneklerine baktığımız zaman Müslümanların bu kentlerdeki kadim geleceğe de müdahale etmedikleri; eski konumlarını muhafaza etmekle birlikte zamanla kendilerine ait olan tarzı buralara da hakim kıldıklarını göstermektedir.

5-Karargah veya ribat iken şehre dönüşmüş olan kentler: Sur kentini buna örnek olarak verebiliriz.

Bu şehirlerin her biri diğerinden farklılık arz etmekle birlikte benzer karakteristik özellikler gösterdikleri de bir realitedir. Her birinin ilk İslam kenti olarak kabul ettiğimiz Medine'yi şu veya bu şekilde örnek aldığını söylemek yanlış olmasa gerektir.

İlk İslam kenti olan Medine, İslam'dan önce birçok köyün bulunduğu iki ovidan oluşuyordu. Bu köyler şehir görünümünü sunan bir birliktelik arz etmemekteydi. Birbirlerinden uzak mesafelerde kurulan köylerin etrafında korurmak amacıyla bir sur dahi yoktu. Ancak köylerin içinde, adına **utum** denilen müstahkem şatolar bulunuyordu. Bu şatolar savaş esnasında sığınak olarak kullanılıyordu. Resulullah'ın Yesrib'e gelişi ve Ayr tepesinin yanında Neccâroğullarına ait bölümde mescit ve ikamet edeceği evi inşa etmesiyle, Medine, şehir olmaya doğru ilk adımını atmış oldu. Bunun hemen akabinde Muhacirlere Mescit'in etrafında, ikamet edecekleri yerler tahsis edildi. Böylece şehir bir daire biçiminde, Mescidin etrafında şekillenmeye başladı.

Peygamberin bu uygulaması daha sonra kurulan ve Medine'yi prototip olarak kabul eden kentlerin tamamında da örnek alınmıştır. Hatta bu tarz, zamanla İslam şehrini diğer kentlerden ayıran en belirgin özellik haline de gelmiştir. Medine aynı zamanda şehirli bir fenomen olan İslam'ın, bir kentte nasıl yaşanabileceğini bize anlatan bir örnektir. Hz. Peygamberden kendinden sonraki Müslümanlara kalan bu ilk yaşanmış deneyim, daha sonra bir yaşam biçimine

dönüştürülmüştür. Dolayısıyla Medine'ye rol-model şehir veya kurucu İslam kenti nazarıyla bakmak yanlış olmasa gerektir.

Kuşkusuz Medine mescidinin bu merkezi konumuna, büyük ölçüde, Ka'be örneklik etmiştir. Zira bilindiği gibi Mekke, Kusay tarafından bir şehir haline getirildiği zaman, Ka'be'nin etrafında bir daire şeklinde dışa doğru genişleyecek tarzda planlanmıştı. Mekke'nin bir daire şeklinde genişlemesinin en büyük nedeni ise bu formun Ka'be'ye bir başka ifadeyle mabede ulaşmadaki fonksiyonelliği olmasıdır. Daha sonra İslam'ın yayıldığı bölgelerde kurulan ve İslam şehirleri olarak tanımlanan yerleşim birimlerinin mekan birliğinin temelinde işte Kabe'nin bu konumu yönlendirici bir etkiye sahip olmuştur.

ed-Deyyân'ın azameti ve haşmetini kullara hatırlatan mabetler İslam kentlerinin en haşmetli yapıları idi. Klasik dönemde özellikle Mekke'de, Ka'be sonrasında inşa edilen binaların hiç birinin bu kutsal mabetten daha cesim olmasına müsaade edilmez, hatta bunun dinen caiz olmadığını söyleyenler dahi bulunurdu. Bunun için Osmanlı da dahil olmak üzere Mekke'yi idare eden devletlerden hiçbiri Kabe'nin etrafına kurulan yapıların hiç birinin bu kutsal yapıdan muhkem ve muhteşem olmasına izin verilmemiştir. Sonradan kurulan kentlerde ise Kabe'nin yerini cuma camileri veya ulucamiler almışlardır. Şehrin en muhteşem yapılarını bu ulu mabetler alır, onlardan daha ulu bir yapının inşasına müsaade edilmezdi. Müslümanların din merkezli bu düşüncesi yerini zamanla dünya merkezli bir anlayışa terk ettikçe bu anlayışın ciddi şekilde değiştiği gözlenmektedir. Nitekim günümüz Mekke'sinde Ka'be'nin böğrüne bir mızrak gibi saplanan o çirkin, itici ve ürkütücü Zemzem tower ve diğer yapılar modern insanın zihinsel yapısındaki kınılmayı en güzel şekilde gösteren argümanlardan biridir.

Özellikle devletin Müslümanlara hizmet eden bir aygıt olmaktan çıkıp, onları yöneten, kendilerine hakim olmaya ve onları zabtu-rapt altına almaya çabalayan bir yapıya büründükçe devlete ait mimari yapılar bu ceberut devlet anlayışını hep göstermek için giderek büyüdüler. Günümüzde bu daha belirgin şekildedir. Çünkü her İslami meskun mahallin en haşmetli binası resmi devlet dairesidir. Mabetler ise dinin hayatın içerisinden uzaklaştırıldığı oranda küçüldüklerini, hatta apartmanların bodrum katlarına mahkum edildiklerini müşahade etmekten yılmaz.

İlk İslam kentleri Mekke ve Medine gibi nispeten küçük oldukları için tek merkeze sahip idiler. Ancak zamanla kurulan büyük şehirler tek merkezli değillerdi. Birden fazla cuma camisi vardı ve her bir cuma camisi bir merkez nokta olarak etrafında yeni bir yapının oluşmasını intaç ediyordu. Hatta Vasıt gibi bazı kentler kuruldukları ilk andan itibaren çift merkezli olarak tasarlanmışlardı. Bu durum Musul ve Bağdat için de geçerlidir. Günümüzün metropollerinin merkezlerinde yoğunluğu yok etmek için örnek alınabilir bir durum olduğu düşünüyorum.

Şehrin merkezindeki ikinci temel öge olan Dârul-İmâre'nin Mescid'e birleştirilmesinde de Resulullah dönemindeki Mescid-i Nebevî örnek alınmıştır. Zira Resulullah sadece mescitte namazları kıldırıyor aynı zamanda bir devlet başkanı olarak devlet işlerini de buradan yönetiyordu. Hz. Peygamberin mescidi aynı zamanda bir hükümet kurumu olarak kullanmasının da kuşkusuz bir simgesel değeri vardı. Peygamber efendimiz din ile devletin birbirinden ayrılamaz öğeler olduğunu biz Müslümanlara göstermeye çalışıyordu.

Hz. Ömer döneminde mülkî idare için müstakil bir bina inşa edilinceye kadar devlet işlerinin yürütüldüğü mescit bu tarihten itibaren yerini Dârul-İmâre'ye bıraktı. Hz. Ömer'in emriyle kurulan yeni şehirlerin tamamında mescidin hemen yanında valilerin ikamet ettikleri ve devlet işlerini yürüttükleri Dârul-İmâre adındaki bu kurum, daha sonra Emevîler ve Abbasiler döneminde inşa edilen tüm şehirlerde de aynen varlığını muhafaza etmiştir.

Burada dikkatimizi çeken konu ise Hz. Ömer her ne kadar darul-imare ile mescidi birbirinden ayırdıysa da bunların bütünlüklerini bozmamış ve yan yana durmalarını sağlamıştır. Bu da Hz. Peygamber dönemindeki simgesel anlayışın değişmediğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bununla birlikte Hz. Ömer döneminin ilk resmi binası olan darul-imarelerin mabetlerden daha mütevazî olmalarına dikkat edilmiştir. Hatta bu yapıların kapıları dahi yoktu. Kufe'deki ilk darul-imare Sad b. Ebi Vakkas tarafından kurulduğu zaman kapı yapıldığını öğrenen Hz. Ömer, Muhammed b. Meslemeyi göndererek kapıyı yaktırmıştır. Nedenine gelince İslam şehirleri sınıf farklılığı esasına göre dizayn edilmemişlerdir. Daha doğru bir ifadeyle İslam sınıf farklılığını kabul etmediği için böylesi bir mimari yapılanmanın oluşmasına müsaade etmemiştir.

İlk Emevi halifesi Muaviye ile birlikte bu anlayışın ciddi bir şekilde değiştiği devlet ricali bir başka ifade ile bürokratların ayrı bir sınıfı teşkil ettiği ve bu sınıfın kendilerini sivil vatandaşlardan ayıran mimari tarzlar oluşturdıkları bilinmektedir. Nitekim o dönemde yapılan mimari eserler artık devletin vatandaş üzerindeki tahakküm arzusunu göstermektedir. Nitekim Haccac tarafından yaptırılan Vasi daru'l-imâresini buna örnek olarak verebiliriz. Bu tarz zamanla bütün İslam kentlerinin hakim dokusu haline gelecektir. Saraylar, kasrlar ve darlarla donatılan şehirler karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzün kentleri, dün ile bu gün arasında sıkışmış vaziyetler, bir taraftan dünden izler taşıyorlar, öte taraftan modern hayatın dayattığı çıkmazı barındırıyorlar. Bir taraftan kesret içerisinde vahdeti yaşamaya çalışırken diğer taraftan her biri bir köyden daha büyük olan, birçoğu çirkin, beton yığından farksız, her biri bir diğerinin böğrüne saplanmış hançer gibi duran, nefes almayan, aldırmayan, açık alana hasret bırakan, atomize olmuş aileler barındıran, komik yalıtım sistemleriyle mahrem hayatı ortadan kaldıran yapılarla tanışıyorlar. Her bir sokağın bir diğer sokağın adeta önünü kestiği, her bir caddenin diğer caddeye yol vermediği, kargacık burgacık yol şebekeleriyle birbirine meydan okuyan geçiş güzergahlarının bulunduğu; günübirlik yeni bir kablo için kazılan ana arterlerin oluşturduğu çukurlarla dopdolu yolları düşündüğünüzde bu şehirlerin, en az üç buçuk metre genişliğinde olması zorunluluğu getirilen Hz. Peygamberin sokaklarından; kırk metre genişliğinde caddelerle donatılan Hz. Ömer'in Kufe'nden öğreneceklerinin olduğunu düşünüyoruz.

Elinizdeki eser mekan merkezli olarak yaptığım çalışmaların bir kısmını içermektedir. Bazısı kadim kentler, diğer bölümü nispeten yeni mekanlar olan bu şehirlere ilişkin makaleler müslümanların mekana nasıl baktıklarını ve nasıl şekillendirdiklerini ele almaktadır. Çeşitli dergilerde yayınlanan bu makalelerimi bir araya getirmemi öneren ve bu konuda beni teşvik eden dostlara; bu çalışmanın birinci baskısını yapan Çorum Belediyesi'ne ve ikinci baskısını üstlenen Düşün Yayınları'nın yetkililerine şükranlarımı sunuyorum....

Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Fatih/İstanbul 2010

ŞEHİR VE MEDENİYET MAKALELERİ

Giriş

Şehir ve Medeniyet Kavramı¹

“Şehir” ve “medeniyet” aynı kökten türemiş iki farklı kavramdır.² Kuşkusuz bu kökten birbiriyle bağlantılı birçok kavram türemiştir. Bu kavramlar yumağı tam olarak ortaya konulmaksızın İslam’ın “şehir ve medeniyete” bakişının tebellür edeceği kanaatinde değiliz. Bu vesileyle önce “dane” veya “deyene” kökünden türetilmiş kavramlar ile anlamları üzerinde duracak; daha sonra da bu kavramların konumuz açısından neyi ifade ettiğini inceleyeceğiz.

Bu kökten türetmiş olan kavramların ilki “din”dir.³ Şimdi bu kavramı biraz yakından inceleyelim: Mücahid’e göre din; karşılık, itaat ve gelenek demektir. Halil b. Ahmed, ez-Zeccâc ve İbn Manzur’a göre ise din, adet ve gelenek anlamlarına gelmektedir.⁴ Dinin gelenek olarak adlandırılmasının nedeni, onun da din gibi belirleyici ve baskın olmasının yanında, temelde dinden besleniyor olduğu düşüncesidir. Din kavramının diğer bir anlamı ise itattır. Nitekim Arapçada *فلان في دين فلان* “falanca falancanın dinindedir” denildiği zaman aslında bahis mevzuu edilen kişinin di-

1 Bu metin 5-6 Kasım 2010 tarihinde Yazarlar Birliği tarafından Ankara’da düzenlenen *Şehri Tarihçileri Kongresi*’ne sunulan metnin gözden geçirilmiş halidir.

2 Her ne kadar ben bu kök fiilin “dâne” olduğunu ifade ettiysem de Zemahşeri gibi “deyene” olduğunu söyleyenler ve söz konusu isim, kavram ve fiillerin tamamının buradan türetildiğini ifade edenler de bulunmaktadır. Bkz. Ebu’l-Kasım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşeri (ö.538/ 1144), *Esasu’l-belağ*e, Beyrut 2001, 235.

3 Bkz. Ebu Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhindî, *Kitabu’l-ayn*, Daru’l-İhya Turas el-Arebi, Beyrut trs., 312; İbn Dureyd, Ebubekr Muhammed b. Hasan, *el-İştikak*, (tahk: Abdusselam Muhammed Harun), Matbaatu’s-Sunneti’l-Muhammediyye, Mısır 1958, 398; Necmettin Muhammed b. Yakub el-Firuzabadi, *el-Kamus el-muhit*, (tahk: Mektebetu Tahkik et-Turas fi Müesseset’i-Risâle), er-Risâle Yayınları, Beyrut 1982, 1546.

4 Bkz. Halil b. Ahmed, 312; Ebu İshak İbrahim b. es-Sırrî ez-Zeccâc (ö. 311/), *Meâni’l-Kuran ve i’rabuhu*, I-V, (tahk: Abdulcelil Abduh Şelebi), Daru’l-Hadis, Kahire 2003, I, 53; İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Muhammed b. Mukerrem b. Ali el-Ensârî (ö.711/1311) *Lisanu’l-Arab*, I-IX, Kahire Daru’l-Hadis, 2003 Kahire, III, 467.

ğer şahsa itaat ettiği vurgulanmaktadır.⁵ Peygamber efendimiz İslam dini nazil olmaya başladıktan sonra Mekke Araplarını bu dine davet ederken “أريد من قريش كلمة تدين لهم بها العرب أي طيعهم وتخضع لهم” “Kureyş kabilesinden öyle bir kelimeyi (la ilahe illallah) söylemelerini istiyorum ki bunu söylemeleri durumunda bütün Araplar kendilerine boyun eğeceklerdir.” diyerek “din” kavramını bu anlamda kullanmaktadır.⁶ Din kavramının bu anlamlarına dikkat çeken el-Ezherî “din” ile “ibadet” kavramlarının eş anlamlı olduğunu söylemekte her ikisinin de itaat ve boyun eğmeyi ifade ettiğini dile getirmektedir.⁷ Halil b. Ahmed’in de ifade ettiği gibi “din” kelimesinin bir başka anlamı ise “huy” ve “davranış”tır. Nitekim o bu anlamda

لو رأيتني على دين غير هذه : هذه أي حال غير
 “Şayet beni bu durumun dışında bir başka durumda görürsen...” cümlesini örnek olarak vermektedir. İbn Manzûr bu cümlelerin Nadr b. Şumeyl’in bir bedviye nasıl olduğunu sorduğunda onun verdiği bir cevap olduğunu söylemekte ve cümlelerin aslında “لو لقيتني على دين غير هذه لأخبرتك” şeklinde olduğunu aktarmaktadır.⁸ Din kavramının bir başka anlamı ise “boyun eğmek”tir. العرب بنو فلان لا يدينون للملوك denildiğinde aslında onların hükümdara boyun eğmemekte olduklarını söylemiş olmaktadır.⁹ Ünlü sözlük yazarı Cevheriye göre “din” aynı zamanda “durumu” da ifade etmektedir. “Din” kavramının en yaygın anlamı ise kuşkusuz “ceza” ve “mükafat”tır. Nitekim Araplar bu anlamda أي جازاه demektedirler. Yine “Nasıl davranırsan öyle karşılık bulursun.” tümcesi de bu anlamdadır.¹⁰ Kur’anı Kerim’de kullanılan أَعْمَلُ الْمَدِينُونَ “أي مجزيون محاسبون” ayeti kerimesi de bu anlamdadır.¹¹ Abdullah b. Ömer’e ait olarak kabul edilen

5 Bkz. Ebu Cafer Nuhâs, Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yunus el-Muradî en-Nahvî (ö.338), Meaniyi’l-Kur’an, I, 63.

6 Bkz. İbn Manzûr, III, 465.

7 Bkz. Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Mu’cemu tehzibu’l-luğa*, I-IV, (tahk: Riyâd Zeki Kasım), Beyrut 2001, II, 1136; İbn Manzûr, III, 467.

8 İbn Manzûr, III, 466.

9 Bkz. İbn Sîde, Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail el-Mursî el-Endelusi (ö.458/), *el-Muhassas*, I-VIII, (Tahk: Abdulhamid Ahmed Yusuf Hindavî), Beyrut 2005, III, 194.

10 Bkz. *ez-Zeccâc*, I, 53.

11 Bkz. İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Mu’cemu’s-Sırah*, (neşr: Halil Me’mun Şeyha), Daru’l-Ma’rifet, Beyrut 2005, III, 135. Arşivi - <https://rantey.org>

لَا تَسُبُّوا السُّلْطَانَ فَإِنْ كَانَ لَا بَدَّ فَقُولُوا اللَّهُمَّ دِنَهُمْ كَمَا يَدِينُونَا أَيْ اجْزِهِمْ بِمَا يُعَامِلُونَا بِهِ
yani “Yöneticilerinize küfretmeyiniz şayet böyle bir ihtiyaç hissederseniz ‘Allah’ım bize yaptıklarını sen de onlara yap’ deyiniz.” cümlesinde geçen “din” kavramı da bu anlamda kullanılmıştır.¹²

Ebu Şemer’e ait olduğu söylenen aşağıdaki şiirde de din bu anlamda kullanılmıştır.

يَا أَيُّهَا الْمَلِكُ الْمَخُوفُ أَمَا تَرَى لَيْلًا وَصُبْحًا كَيْفَ يَخْتَلِفَانِ
هَلْ تَسْتَطِيعُ الشَّمْسُ أَنْ تَأْتِيَ بِهَا لَيْلًا وَهَلْ لَكَ بِالْمَلِكِ يَدَانِ
يَا حَارِ أَتَقِنُ أَنْ مُلْكُكَ زَائِلٌ وَاعْلَمْ بَأَنَّ كَمَا تَدِينُ نَدَانِ

“Ey kendisinden korkulan hükümdar!

Gece ve gündüzün peş peşe geldiğini görmez misin?

Güneşi geceleyin doğdurabilir misin? Mülkün gerçek sahibi yanında
senin bir otoriten mi var ki?

Ey hükümdar! Emin ol ki senin egemenliğin de geçicidir

Ve bil ki bana ne yaptıysan aynıyla muamele göreceksin”¹³

Zaten bir Müslümanın günde beş vakit kıldığı ve en az on yedi kez tekrar ettiği Fatiha suresindeki (مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ) ayetinde geçen din kavramı da ceza ve karşılık anlamına gelmektedir. “Din”in bir başka anlamı ise “yasa”, “kanun” ve “yönetmenlik”tir. Örneğin Kur’an’ı Kerim’de (Yusuf Suresi 12/76) Yusuf aleyhi selam ile ilişkin olarak yer alan (مَا كَانَ لِأَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ) ayeti kerimesindeki geçen “din” kavramı bu anlamda yani yasa, kanun ve uygulama anlamında kullanılmıştır.¹⁴ Din kavramı aynı zamanda “bir düşüncüyü benimseme” anlamına da gelmektedir. Örneğin falanca Hürremi düşüncüyü benimsedi anlamında (فُلَانٌ بَدِينُ الْخَرْمِيَّةِ) denilirken “din” kavramı kullanılmıştır.¹⁵ Kuşkusuz bu kelime sadece bir düşüncüyü değil, aynı zamanda bir dini benimsemek anlamında da kullanılmaktadır.¹⁶ Görüldüğü gibi şehir ve medeniyet ile bu kökten üretilmiş olan “din” kavramı çok değişik yerlerde ve birbirinden oldukça farklı anlamlarda kullanılmış olmasına rağmen bu anlamların her biri öteki ile bir şekilde ilintilidir.

12 İbn Manzûr, III, 465.

13 İbn Manzûr, III, 466.

14 İbn Manzûr, III, 466-7.

15 ez-Zemahşeri, 235

16 İbn Manzûr, III, 467. Sız PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Şimdi isterseniz bu kökten türeyen diğer kavramlara bakalım: Bu kavramlardan biri “mütedeyyin”dir.¹⁷ Mütedeyyin bu gün bizim teknik bir ifade olarak kullanageldiğimiz anlamıyla “dini benimseyen”, onu kendisine hayat tarzı haline getiren, bir başka ifade ile dini sisteme uygun olarak yaşamaya çalışan birey için kullanılmaktadır. Biz bu gün bu kavramı ifade etmek için bir parçası Arapça, diğer parçası Farsça olarak “din” ve “dar” kelimelerinden ürettiğimiz bir sözcüğü kullanmaktayız. Bir başka ifadeyle “dindar” anlamına gelen “mütedeyyin” aslında dinin otoritesini benimseyen kişi demektir.

Bu kökten türetilen kavramlardan bir başkası ise “ed-Deyyân” yani Tanrı’dır.¹⁸ Halil b. Ahmed, Tanrı için “ed-Deyyân” sözcüğü-nün kullanılmasının nedeninin “idare etmesi, yönetmesi ve yönlendirmesi” olduğunu söylemektedir. İbn Manzûr, Tanrıya “gücü ve kuvveti ile sair varlıkları hakimiyeti altına almasından dolayı “ed-Deyyân” denildiğini belirtmektedir.¹⁹ Firuzabadî ise “hükümün” onun tarafından verilmiş olmasından dolayı Tanrı’ya “ed-Deyyân” denildiği kanaatindedir. Hatta o bu kavramın -artikel yani harfi tarif olmaksızın- yargıç anlamında Hz. Peygamber için de kullanıldığını söylemekte ve onun için söylenen *يا سيد الناس وديان العرب* “Ey insanların lideri ve Arapların **yargıci**” cümlesinde geçen “deyyân” yani “yargıç” ifadesini buna delil olarak kullanmaktadır.²⁰ “Deyyân” kelimesi yargıç anlamında Hz. Ali için de kullanılmıştır. Nitekim ez-Zemahşerî onun için “*Peygamberden sonra bu ümmetin deyyânı yani kadısı*” denildiğini aktarmaktadır.²¹ Görüldüğü gibi “ed-Deyyân” kelimesi de otorite ile ilişkili bir kavramdır.

Buradan türetilen sözcüklerden bir başkası ise, köle ya da kul anlamına gelmekte olan “el-Medin” dir.²² Köleye neden “medin”

17 Bkz. Cevherî, *Sihâh*, 365.

18 Bkz Halil b. Ahmed, 312; Cevherî, *Sihâh*, 365; ez-Zemahşerî, 235; İbn Manzûr, III, 465.

19 İbn Manzûr, III, 465.

20 İbn Manzûr, III, 465; Bkz. el-Firuzabadî, 1546.

21 Bkz. ez-Zemahşerî, 235.

22 Bkz. Halil b. Ahmed, 132; Cevherî, *Sihâh*, 365; el-Ezherî, III, 1136; Bkz. Sem-yun el-Halebî, Ahmed b. Yusuf b. Abdüddâim (ö.756/), *Umdetu'l-huffâz fi tefsiri eşrefi'l-elfâz: mucemun leğviyyun li elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, I-IV, (tahk: Bâsil Uyûn es-Sûd), Beyrut: 1996, I, 155. <https://rantey.org>

dendiğine gelince; bunun nedeni bir güç ve otorite karşısında boyun eğmesi veya bir güç sahibinin gücünü benimsemesi olsa gerektir.

Bu kavramdan türetilen sözcüklerden bir başkası ise şehir anlamına gelmekte olan “Medine”dir. Medine kavramının “Medin” sözcüğünün müennesi olduğu ve cariyeye anlamına geldiğini söyleyenler de vardır.²³ Onlara göre cariyeye Medine denilmesinin nedeni çalışmaktan yıpranmış olmasından dolayıdır.²⁴ Ferra ise şehre “Medine” denilmesinin buraya ege-men olunabilmesinden kaynaklandığı kanaatindedir. Ona göre Araplar sahip oldukları şeye “deyentu” yani sahip oldum, diyorlardı.²⁵ İbn Fâris ise *سميت بذلك لأنها تقام فيها طاعة ذوي الأمر* demektedir yani şehre Medine adının verilmesinin nedeninin iktidar sahiplerine burada itaat ediliyor olmasından kaynaklandığını söylemektedir.²⁶ Ebu Beka da bu konuda şöyle demektedir: *فأما مدينة فإن أخذتها من دان يدين إذا أطاع فكان أهل المدينة أطاعوا رئيسها* yani “Medine kavramı şayet ‘dâne-yedinu’ kökünden türetilmiş ise itaat anlamına gelmektedir. Sanki bununla şehirdekilerin liderlerine itaat ettikleri ifade edilmektedir.”²⁷

Bu kavramdan türetilmiş bir başka sözcük ise “deyn” yani borçtur.²⁸ Örneğin “idâne” borçlanmak, “tedayün” ise karşılıklı olarak borçlanma antlaşması imzalamayı ifade eder. “dâyene” e borç alıp-verme işlemi için kullanılmaktadır.²⁹ Arap, bir malın peşin satılıp satılmadığını öğrenmek istediğinde *أبعث بدين، أم بعين* demektedir. Yani sen bunu peşin mi sattın yoksa veresiye-ye mi verdin? Yine Arap göz önünde bulunmayan, gözden irak olan şey için de “deyn” ifadesi kullanılıyordu.³⁰ Buradan türeti-

23 Bkz. Halil b. Ahmed, 312; ez-Zemahşeri, 235; İbn Manzûr, III, 467; el-Firuzabadi, 1546.

24 Bkz. Halil b. Ahmed, 312; Cevherî, *Sihâh*, 365.

25 Bkz. Cevherî, *Sihâh*, 365. el-Firuzabadi de bu anlama geldiğini söylemektedir. Bkz. Muhit, 1546.

26 İbn Fâris, Ebu Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya (395/) *Mu'cem mekayisi'l-Luğa*, (tahk: Abdussemam Muhammed Harun), Beyrut 1991, II, 319.

27 Bkz. Ebu'l-Beka Abdullah b: Hüseyin b. Abdullah el-Akberî (ö.616), *el-Bâb ilelu'l-Binai ve'l-îrâb*, I, 371.

28 Bkz. Halil b. Ahmed, 312.

29 Bkz. Cevherî, *Sihâh*, 365.

30 Bkz. Halil b. Ahmed, 312; ez-Zemahşeri, 235; İbn Manzûr, III, 465.

len “reculun medyün” رجلٌ مَدْيُونٌ veya رجلٌ دَائِنٌ “reculun dâin” ifadesi ise borçlu şahıs anlamında kullanılmaktadır.³¹ مَدْيُونٌ de aynı anlama gelmektedir. Bu anlamda kullanılan kelimelerden bir başkası ise عَلَيْهِ الدَّيْنُ : مُدَانٌ’dır. “Mudân” kavramı içerdiği mübalağa anlamından dolayı çok borçluyu ifade etmektedir. Şayet kişi borçlanmayı bir huy haline getirmişse Arap onun için de “midyân” مَذْيَانٌ kavramı kullanıyordu. Hatta Hz. Peygamberin bu konuda şöyle bir hadisi şerifi bulunmaktadır: “ثَلَاثَةٌ حَقٌّ عَلَى اللَّهِ عَوْنُهُمْ مِنْهُمْ الْمَذْيَانُ الَّذِي يُرِيدُ الْأَدَاءَ” Allah için kendilerine yardım edilmesi gereken kişiler üçtür. Borcunu ödemek isteyen aşırı borçlu bunlardan biridir”³² Alış verişinin tamamını borç ile yapan kişiye ise الْمَدْيُونُ denmektedir. Bir kereye mahsus olarak borçlanmışsa bunun için اَدَّانَ وَاِسْتَدَّانَ kelimeleri kullanırdı. Şayet taraflar karşılıklı olarak borçlanmışlarsa Arap buna تَدَّانُوا derdi. Borçlanmayı isteğe bağlı olarak yapmışlarsa buna da اِسْتَدَّانُوا derlerdi. Hz. Ömer’e ait olan إِنْ فَلَانًا يَدِينُ وَلَا مَالَ لَهُ “falanca adam borçlanıyor, ancak buna karşılık malı da yok” ifadesinden anlaşıldığı gibi borçlanma eyleminin bizzat kendisi için de “dane-yedinu” fiili kullanılıyordu.³³

Borca neden “deyn” denildiğini ise İbn Fâris “الدَّيْنُ دُلٌّ بِالنَّهَارِ،” ifadelerine dayanarak izah etmeye çalışmaktadır. “Borçlu için gündüz zillet, gece ise gam ve kasvet” anlamına gelen bu ifadeler aslında borç yükünün de boyun eğdirdiğini, buradan alınarak bu ameliye için kullanıldığını ifade etmektedir.³⁴

Bu kelimeden türeyen kavramlardan bir başkası ise “Medân”dır. İslam öncesi dönemin muktedir Tanrılarından biri olan Medân’dan dolayı Araplar arasında Medan’ın Kulu anlamında عَبْدُ الْمَدَّانِ ismi yaygın olarak kullanılırdı. Abdulhici’ın babası Abdulmedan bu isimle anılanlardan biridir.³⁵ Hatta Araplar arasında Benu Abdulmedân ismiyle anılan bir de kabile bulunmaktadır.³⁶ Medan’ın da boyun eğdiren anlamında olduğu anlaşılmaktadır.

31 Bkz. Halil b. Ahmed, 312; İbn Manzûr, III, 465.

32 İbn Manzûr, III, 465-6.

33 İbn Manzûr, III, 465-6.

34 Bkz. İbn Fâris, II, 320.

35 Bkz. İbn Dureyd, 398.

36 Bkz. İbn Dureyd, 399.

Bu kökten türeyen kabile isimlerinden bir başkası ide “Benu ed-Deyyân”dır. Yemen de bir kabilenin özel adı olan Benu ed-Deyyân’ın da güç ve kuvveti ifade ettiği anlaşılmaktadır.³⁷ Hatta ele geçirilemez olmasından dolayı olsa gerek Yemen’deki tarihi kalerin birinin adı da bu kökten türetilmiş olup “ed-Deyyân” idi.

“Dâne” veya “deyene” kökünden türemiş olan bu isim, kavram ve fiilleri bir liste halinde şu şekilde verebiliriz:

Din	Bu gün kullandığımız teknik anlamda din
	Karşılık
	Hesap
	Ceza ve mükafat
	İtaat
	Gelenek
	Boyun eğmek
	Otoritesini kabul etmek
	İbadet
	Hal, durum, davranış
	Yasa, kanun, hüküm, yargı
	Fikir veya düşünce
Mütedeyyin	Dindar
ed-Deyyan	Tanı
	Yargıç
	İdare eden
	Yöneten
	Yönlendiren
Medân	İslam Öncesi dönemin muktedir
	Tanrılarından birisi
Deyn	Borç
	İdâne: Borçlanmak,
	Tedayün: Borçlanma antlaşması imzalamak
	Deyn: Göz önünde olmayan şey

Medyün: Borçlu

Dâin: Borçlu

Medin: Alış verişin tamamını borçla yapan kişi

Mudan: Üzerinde borç bulunan

Midyân: Borçlanmayı huy haline getiren kişi

İddiyân, İstidâne, İdân: borçlanma eylemini gerçekleştirme

Tedâyün: Tarafların karşılıklı borçlanması

İstidan: Borçlanmak istemek, talep etmek

Medin Köle (Müzekker)

Medine Şehir, Köle(Müennes)

Medeniyyet Hadar: Bedv'in zıddı

Medeni: Hadari

Gayri Medeni: ibtidai veya hadari olmayan

Bu teknik altyapıdan sonra asıl konuya yani yukarıda ele aldığımız kavramların birbirleriyle ilişkisine geçebiliriz.

Bu kavramlar yumağının bize açıkça ortaya koyduğu gibi İslam medeniyeti döngüsel bir yapıya sahiptir. Döngünün merkezinde hakim, yönetici, adalet bahşeden yüce yaratıcı sıfatına sahip “ed-Deyyân” yani Allah yer almaktadır. Yüce Allah bir taraftan “Halik” sıfatıyla bu örgünün tamamının yaratıcısı; diğer taraftan “ed-Deyyân” sıfatıyla bu yapının sağlıklı bir şekilde devinimini sağlayan, örgüyü oluşturan parçaların uyum içerisinde hareket etmesine murakabet eden, deveranı için yasalar koyan ve adalet bahşeden ulu bir varlıktır. Yüce Allah’a “ed-Deyyân” denilmesi bu yapı içerisinde önemli bir vurguya sahiptir. Çünkü bu kavram varlık silsilesinin tamamının, azameti karşısında boyun eğdiği Allah’ın etrafında bir döngü oluşturduğunu izah etmektedir. Merkezi bir kavram olan “ed-Deyyân”ı bu döngünün içerisinde sökülüp aldığımızda, bu durum varlık silsilesinin yapısal insicamını bozacak ve çökmesine neden olacaktır.

Döngünün dış halkasını ise “medin” olarak ifade edilen kul yani insan oluşturmaktadır. Bu sistem bize “medinin” yani kulun nasıl bir varlık olduğunu da izah etmektedir. Buna göre “medin” yani insan yalnızca “tek başına” varlık aleminde boy gösterip

mevcudiyetini sürdürebilen “homo antropos” yani antropolojik bir varlık değildir. Aksine bir ilişkiler ağı içerisinde oluşum halindedir. Herder’in de ifade ettiği biçimiyle tarih içinde insandır. Tarih devralır ve tarih bilgisini kullanarak çevresini oluşturur, yarınlarını şekillendirir; tarih ile o kadar ilintilidir ki adeta “tarihin ürünüdür” onun tarafından şekillendirildiği kadar, yönlendirilir de. Tarih aracılığıyla nesilden nesle devrettiği birikim, önünü görmesini sağlar, dost ve düşmanını tanımlar, doğru ve eğriyi öğretir. Tarih onun kendini gerçekleştirdiği alandır. Bundan dolayı söz konusu alana “beşerin insanlaştığı alan” şeklinde bakanlar da olmuştur. İbn Haldun’un ifadesiyle “beşer, diğer beşerlerle kurduğu ünsiyet sonucunda insanlaşır”. Zaten söz konusu varlık adını da bu ünsiyetten almaktadır. Bu ünsiyet, insanlar bir başka ifadeyle medinler arasında birlik, dayanışma ve tesanüt doğurur.

Yukarıda altını çizdiğimiz döngü içerisinde bu durum kişiler arası “deyn” yani borç ilişkisi ile anlatılmaktadır. Borç denilen ameliye en az iki kişi arasında cereyan etmesi gereken bir ameliyedir. İnsanlar/medinler arasındaki ilişkiler de böyledir. Kişiler gerek toplum içerisinde icra ettikleri eylemlerde, gerekse ürettikleri ürün veya hizmette bir birlerine borçludurlar. Birinin ürettiği diğerinin yaşamasını sağlamaktadır. Fırıncı çiftçiye, çiftçi fırıncıya muhtaçtır. Aynı şekilde madenci demirciye, demirci de madenciye muhtaçtır. Her ikisi bir araya geldiğinde bir bütün oluşturur; ikisi de tek başına eksiktir. İşte bu borç ilişkisi bu karşılıklı zorunluluğu ifade etmektedir.

Bu döngüsel yapının varlığını sürdürebilmesi için birbirlerine muhtaç olan medinlerin tamamını yekdiğerine bağlayan kurallara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kurallar aynı zamanda döngünün deveran etmesini belirleyen ilkelerdir. İslam dini en geniş anlamıyla bu ilkelere “din” demektedir. İster dar anlamıyla adet, gelenek, görenek veya huy olsun; ister geniş anlamıyla Tanrı tarafından insana gönderilen manzumenin bütünü veya kanun ve yasa anlamında olsun “din”, ed-Deyyân’ın azameti karşısında acziyetini dile getiren medinler arasındaki ilişkinin sağlıklı yürüme-

sini sağlayan bir sistemdir. İslam'a göre bu sistemin belirleyicisi "ed-Deyyân", yani Tanrı'nın bizzat kendisidir. Tanrı olmaksızın bu bağ sağlıklı kurulamaz. Bu bağ benimsen, onu kabul eden ve uygulayan kimseye İslam "mütedeyyin" demektir. Mütedeyyin'in mütedeyyinliğinin oranı bu bağa ne kadar bağlı olduğuyla ilintilidir.

Medin, bir taraftan kulun ed-Deyyân'a karşı acizliğini ifade ederken, diğer taraftan da insanın döngünün bir parçası olduğunu, tam bağımsız olmadığını, özgürlüğünün bir yere kadar olduğunu belirtmektedir. İslam'a göre "medin" yani kulun kendisini bir kurala bağlı olarak hissetmemesi veya ed-Deyyân'a öykünmesi bir hercümerc veya kaosa neden olmaktadır. Bu da tevhit denilen düşünce yapısını temelinden dinamitleyecek ve şirk denilen düzensizliği (disharmony) doğuracaktır.

Bu döngüsel yapıya göre medinlerin kurallar sistemi içerisinde yaşadıkları mekâna "medine" yani şehir denilmektedir. Medine denilen bu mekanda bir taraftan "medin" ile "ed-Deyyân" yani kul ile Tanrı arasındaki ilişki bir sistem içerisinde yürürken, diğer taraftan da "medinler" arasındaki ilişki de "din" temelli üzerinde ilerlemektedir. Din, medinede/şehirden bir harmoni oluşturur. Bu harmoniye bağlı olan kişiye şehirli anlamında "medeni" denilmektedir. Dolayısıyla medine/şehir, aslında medeni olarak hayatını sürdürmesi gereken insanın kendi varlığını gerçekleştirdiği alandır. Medineye bağlı bir şekilde hayatını idame ettirmeyen kişiye İbn Haldun'un ifadesiyle bedevi denilir. Bedevi medenin olduğu kadar nadarinin de zıddıdır. Müslümanlar medine'ye sadece kişinin kendisini gerçekleştirdiği alan olarak da bakmamışlardır. Onlara göre İslam dini de ancak böylesi mekanlarda tam olarak yaşanabilmektedir. İslam dini medinede/şehirden doğmuş, ibadetlerinin büyük bir kısmı toplumsal nitelikli olup yerleşik olmayı (mukim) ve cemaat halinde ifa edilmeyi gerektirmektedir. Cuma namazı, zekat müessesesi gibi bir çok ibadet, cemaatı gerektirdiği gibi, hadlerin ifası da kuşkusuz cemaat olmayı gerektirmektedir. Zaten İslam kentinin en belirgin nüvesini oluşturan cami ve Cuma kavramlarının, toplanma anlamına gelen *cemea* kelimesinden türemesi de İslam'ın şehirli/medeni toplumuna

yaptığı vurguyu göstermektedir. Aynı şekilde toplumu değiştirmek veya dönüştürmek amacıyla gönderilen tüm Peygamberlerin medinelere/şehirlerden veya yerleşik kültüre sahip olan insanların arasından seçilmiş olmaları da İslâm'ın medineye/şehre verdiği önemi göstermektedir. Resulullah'ın bazı hadislerinde ümmeti bir binaya veya vücuda, bireyi ise bu binadaki kerpiçlerden birine veya azalara benzetmesi bu bir arada olma (cemaat) ruhunu göstermesi açısından önemlidir. Aynı şekilde cemaat ve şehirliliğe ait olan **Cuma namazı, cihad, dini ilimleri tahsil gibi** kolektif mükellefiyetler de mukimlik veya şehirliliği ön plana çıkarmaktadır.

Keza, ünlü Müslüman filozof Farabî, *Medinetu'l-Fazıla* adlı eserinde; "Hayrın eftali ve kemalin alası Medineden/şehirden daha küçük olan merkezlerde değil, medine/şehirlerin sınırları içinde elde edilir" dedikten sonra "sakinlerin birbirleriyle yardımlaştıkları bir Medine/şehir fazıl bir Medine/şehir olur... Onun içinde, bulunan ve saadete erişmek maksadıyla el ele vererek çalışan bir millet de fazıl bir millettir." diyerek bu duruma işaret etmektedir.³⁸

İslâm'ın ancak medinelerde bihakkın yaşanabildiği gerçeği Hz. Ömer'i bedevilğin ortadan kaldırılması için bir mücadeleye itmiştir. Hatta o medeni hayata geçiş konusunda bir teşvik olması amacıyla, İslâm devletinin gelirlerinden sadece medinelerde ikamet edenleri yararlandırmış, bedevilere bu gelirlerden atıye ödemişlerdir. Fetihlere katılanları bu uygulamasından istisna tutmuştur.

İşte bu nedenden dolayı İslâm medineyi veya bir başka ifade ile mekanı insana verilmiş bir emanet olarak kabul etmektedir. Ali Suavi'nin *Hukuk-ı Şevâri* "caddelerin hakkı" risalesini göz önüne aldığımızda ne demek istediğim daha net anlaşılacaktır. İslâm caddelerin bile insan üzerinde haklarının bulunduğunu söylerken bir taraftan onların canlı bir organizma olduğunu ifade eder; diğer taraftan da buraları yaşanabilir mekanlara dönüştürmek için bir hedef belirlemiş olur. Hz. Peygamber bunu imanın

38 Bkz. Farabî, *Medinetu'l-Fazıla*, (trc. Kıvançtin-Bursalı), İstanbul 1956, 65.

şartı olarak zihnedir. Ona göre kişinin bir başkasına zarar veren emtiayı caddeden izale etmesi aslında imanla direkt ilişkilidir.

İslam kültürü “medin” “kul”un müennesi olarak kabul ettiği “medineyi” bir canlı organizma gibi kabul eder, onun da bu dön-
gü içerisinde vecd halinde olduğunu ed-Deyyân’a bağlı bulun-
duğunu, onun emri ile hareket ettiğini ve onun tayin ettiği sona
doğru aktığını benimser. Bu anlayışa göre “Medine” Tanrı’nın
kenti yani “teopolistir”. Nitekim “medinenin” üzerinde yaşayan
“medin” “ed-Deyyân’a” isyan ederse o zaman, Zilzal Suresinde
ifade edildiği üzere, Medine veya o mekan her zaman Tanrı’nın
tarafını tutar ve üzerinde bulunan bireye tabiri caiz ise haddini
bildirir. İslam şehri de bir kul olduğu için tevazuyu simgeler,
azameti ve haşmeti değil; azamet ve haşmet ancak ed-Deyyân’a
yani Allah’a aittir. Ondandır da mabedler kısmen büyük ola-
bilirler; ancak sivil mimari tamamen Allah’ın azametini zihinde
tutarak mütevazi ve küçüktür. Hatta bu tevazu o kadar ileri
seviyededir ki resmi mimaride kapı dahi yoktur; kapının sınıfsal
farklılaşma doğurduğuna inanılır. Oysaki İslam toplumu sınıf
farklılığı üzerine kurulmamıştır. Bu topluluk Allah’a bihakkın
kul olmak isteyenlerin yaşamını temsil eder. İslam kültüründe
Medineler/şehirler bu anlayışla dizayn edilirler. Merkezi unsu-
runda yer alan ve ed-Deyyan’ın evi olarak kabul edilen mabed
şehrin kalbi mahiyetindedir. Şehrin damarları olan yolların ta-
mamı ya buraya çıkar veya buraya çıkan ana damarlardan bi-
rine bağlıdır.

Kalp ile beden arasındaki ilişki; şehrin sair kısmı ile merkezi
arasındaki ilişki ile aynıdır. Şehir bedene benzediği için kalbin
temizliği bedeninin temizliğini ifade ettiği gibi şehrin merkezi un-
surunun temizliği de sair kısımlarının temizliğini simgeler. Kal-
binde yer alan Kabe misali mabetlerin varlık nedeni budur. İslam
şehrinde mahalle ile kalp arasında da bir bağ bulunmaktadır.
Mahalle kendi başına bir beden olmakla birlikte içine kapalı de-
ğildir, merkeze bağlıdır ve buradan idare edilir. Aynen vücuttaki
sair azalar gibidir. Bu azalar da bağımsız gibi görünmekle birlik-
te; aslında merkeze yani beyine bağlı ve oradan idare edilmekte-
dir.

Medeniyet ise yukarıda saydığımız ilişki ağının bütünü olmakla birlikte bir sistemi de ifade eder. Her Medine ile onu kuran kurucu ilke yani medeniyet arasındaki ilişki kendine özgüdür ve biriciktir. Şehirlerin dili vardır; serencamını dile getirir. Medeniyet şehirlerin dünden getirdikleri birikimdir, şehirlerin konuşmasıdır, onların dile gelmesi, haykırmasıdır.

VÂSİT KENTİNİN KURULUŞU VE İLK SAKINLERİ ÜZERİNE*

Şehir tarihçiliği, mekanı ve mekanda yaşayan insanın sergüzeştini ele alan bir tarihçilik türüdür. Oldukça eski bir geçmişe sahip olmasına rağmen bu asrın başlarına kadar hak ettiği ilgiyi görememiş, daha çok amatör tarihçilerin çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır. Yirmibirinci yüzyıla birlikte bu alana ciddi anlamda bir yönelişin olduğu görülmektedir. Söz konusu yönelimin arkasında tarihi küçük ünitelerin oluşturduğu, bütünün aydınlatabilmesi için parçaların keşfi ve birleştirilmesi gerektiğini savunan anlayışın yaygınlaşması ve de postmodernitenin etkisiyle büyük anlatılar ve sosyo-ekonomik açıklamalara dayanan makro tarihin önemini yitirmeye başlaması bulunmaktadır.¹

İslam tarihine makro tarih perspektifinden bakılıp hakkında genel değerlendirmeler yapılmış olan tarihi dönemlerin başında Emeviler gelmektedir. Üzerinde çokça konuşulduğu halde hala bütünüyle ortaya konulmaktan uzak olan bu dönemin doğru bir şekilde tespit edilebilmesi için parçaların ayrı ayrı çalışılması ve daha sonra da bunların bir araya getirilerek bütün hakkında doğru tahliller yapılması gerekmektedir. Özellikle de bu dönemdeki kentler ve orada yaşayanların sahip oldukları birikimin ortaya konması dönemin hakikate en yakın resminin çizimi için büyük bir öneme sahiptir.

İşte bu anlayıştan hareketle, Emevilerin Irak valisi Haccâc b. Yusuf tarafından askerî bir kent olarak kurulmuş olan ve aynı zamanda o dönemin en önemli kentlerinden biri olan Vâsît şehri ele almak istiyoruz. Irak'ın idarî merkezi olmak üzere kuru-

* Bu makale ilk kez *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2 sayısında yayınlanmıştır.

1 İlhan Tekeli, "Tarih Yazımında Gündelik Yaşam Tarihçiliğinin Kavramsal Çerçevesi Nasıl Genişletilebilir", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar, Küreselleşme ve Yerelleşme*, İstanbul 2000, s. 54.
Kaynakça: İslam Araştırmaları - <https://rantey.org>

lan ve İslâm alemindeki ilk Türk kitleyi de barındıran bu kent, Bağdat'ın 148/765'te inşasıyla gerileme sürecine girmiş, miladî 15. Yüzyılda, kenarında kurulduğu Dicle Irmağının yatağının değişmesi ile birlikte, önemini tamamen yitirmiştir. Nitekim miladî 17. yüzyılda küçük bir kasabaya dönüşmüş, 19. Yüzyılda ise metruk, harabe bir şehir haline gelmiştir. Vâsıt kalıntıları bu gün Güney Irak'ta Kut-Amâra'ya 70 km. mesafede bulunmaktadır. Bu kalıntılar, Minâre harabeleri olarak bilinmektedir.²

Temel kaynaklara dayanarak hazırlamaya çalıştığımız bu yazıda önce şehrin kuruluş sebeplerini daha sonra da sırasıyla, kuruluşu, fizikî yapısı, ilk sakinleri ve son olarak da "Vâsıt merkezli" oluşmuş olan apokrif rivayetleri değerlendirmek istiyoruz.

1. Vâsıt'ın Kuruluş Sebepleri

Vâsıt, siyasî mülahazalar ile inşa edilmiş bir askerî şehirdir. Şehrin inşasına sebep olan bir dizi siyasî ve askerî hadise gerçekleşmiştir. Bu hadiseler ele alınmadan şehrin kuruluş sebeplerini izah etmek mümkün olmadığından bunlara kısaca değinmenin yararlı olacağını düşünüyoruz.

Şehrin kuruluş sürecini hızlandıran hadiseler Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan (65-86/685-705) tarafından Irak valiliğine atanan Haccâc b. Yusuf es-Sekafî (75-95/694-713)'nin buraya gelişi ile başlamaktadır.³ Irak'ı sıkıyönetime dayalı bir idare anlayışı ile yöneten Haccâc, yörede giderek güçlenmekte olan Emevî muhaliflerini devletin yanına çekemedi. Aksine, onların Emevîlere karşı daha da bilençmelerine sebep oldu. Hele haraç gelirle-

2 Bkz. Lawrence I. Conrad, "Wasit", *Dictionary of the Middle Ages*, edit.: Joseph R. Strayer, New York 1989, vol. XII, p. 574; Beşir Yusuf Fransis, "el-Mezâhiru'l-Fenniyye fî Avâsimi'l-İraki'l-İslâmiyyeti'l-Kadime ala Davi'l-İstikşâfât'l-Hadise", *Sümer*, Bağdat 1948, c. IV, sayı: 1, s. 106; R.Darley-Doran, "Wâsit", *The Encyclopedia of İslâm*, (new edition) Leiden 2001, vol: XI, p. 165

3 Haccâc Irak'a gelir gelmez yaptığı ilk konuşmada katı bir yönetim tercih ettiğini ilan etti. Haccâc'ın bu konuşması ile ilgili geniş bilgi için bkz. Zübeyr b. Bekkâr (ö.256/870), *el-Ahbârü'l-Mu'effekiyyât*, tahk.: Samî Mekki, Bağdat 1972, ss. 96-104; Ebû'l-Ferec İsfahânî (ö.356/966), *el-Eğarî*, tahk.: Abdullah Ali Muhanna, Beyrut 1995, c. XIV, ss. 237-238; İbn Abdirabbih, *İkdu'l-Ferid*, tahk.: Ahmed Emin, Ahmed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyarî, Abdusselam Harun, Kahire 1968, c. IV, s. 119-120; İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam fî Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, tahk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut 1995, c. IV, s. 299; İbnu'l-İbrî, *Tarihü Muhtasar ed-Duvel*, Beyrut 1958, s. 113; Muhammed b. Abdullah eş-Şibli ed-Dımeşkî, *Mehâsinu'l-Vesail fî Ma'rifeti'l-İraki*, Bkz. Kitap Arşivi - <https://kitap.arshi.org.tr/> 1992, s. 203

rinde düşüşü gerekçe göstererek çiftçilikle uğraşan Sevâd yerlilerinin şehirlere yerleşmelerini yasaklaması ve buralara yerleşip mal mülk edinmiş olan kimi insanları zorla memleketlerine geri göndermesi, Irak'ın çoğunluğunu oluşturan mevalî ve zimmîlerin onun karşısında yer almasına sebep oldu.⁴ Müberred'in de ifade ettiği gibi Haccâc, şehirlerden çıkardığı bu insanların yerine Arapları yerleştirdi, geldikleri yerlere dönme mecburiyetinde bırakılan insanların ellerine köylerinin isimlerini yazdırdı, izinsiz olarak şehirlere girmelerini yasakladı.⁵ Onun bu sert politikalarından bakanların bir kısmı memleketlerini terkederek Hicaz'a sığınmak zorunda kaldılar.⁶ Bu gayri memnun unsur tarafından, bölgede silahlı gruplar dahi teşekkül ettirildi. Genelini Haricîlerin oluşturduğu bu gruplar, irili ufaklı onlarca münferit hadise meydana getirmiş⁷ olmalarına rağmen, bir araya gelmeyi başaramadıklarından dolayı Hicri 81 yılına kadar geçen sürede Haccâc ve Emevler için ciddi bir tehlike oluşturmamışlar. Hicri 81 yılı söz konusu kitle için bir dönüm noktası olmuştur. Bu yılın başında Haccâc'ın, Sicistân valisi Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as ile arası açılmış, neticede Haccâc, Abdurrahman'ı görevden aldı.⁸ Fakat Abdurrahman bunu kabul etmeyerek kendisine bağlı birliklerle Haccâc'a isyan etti ve⁹ kendisini bir umut ışığı olarak gören yönetim muhaliflerini etrafında toplamayı başardı.

- 4 Bkz. İbnü'l-Fakih, *Kitabu'l-Buldân*, tahk.: Yusuf el-Havî, Beyrut 1996, s. 266; İbnü'l-Esir, *el Kâmil fi't-Târîh*, çev.: Ahmet Ağırakça, İstanbul 1991, c. IV, s. 419. Taberî, Haccâc'ın amîllerinin kendisine, Zimmîlerin İslâm dinini benimseyip şehirlere yerleşmeleri sebebiyle harac gelirlerinin düştüğünü yazmaları üzerine, Haccâc'ın şehirlere yerleşmiş olan Zimmîleri çıkarmalarını emrettiğini, Basra'dan bu insanların zorla çıkarıldıklarını, gidecek yerleri olmadığı için bir süre şehrin dışında konaklamak zorunda kaldıklarını ve sürekli "ey Muhammed" diyerek feryat ettiklerini, Basralı kurrânın da onları desteklediklerini ve kendileri ile beraber ağlaştıklarını, Abdurrahman'ın Basra'ya gelmesiyle her iki kitlenin de ona katıldığını söylemektedir. Bkz. Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l Mülûk*, Beyrut 1987, c. VII, s. 278-279.
- 5 Bkz. Müberred, *el-Kâmil fi't-Târîh ve'l-Edeb ve'n-Nahv ve't-Tasrîf*, thk Muhammed Ahmed ed-Dalî, Beyrut 1993, c. II, s. 493.
- 6 Bkz. Yakubî, *Tarihü Ya'kubî*, Beyrut 1992, c. II, s. 290.
- 7 Bunların en ciddisi Haccâc'ı uzun süre uğraştıran Şebîb hadisesidir. Bu hadise ile ilgili geniş bilgi için bkz. Halife b. Hayyat, *Tarihü Halife b. Hayyat*, tahk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993, ss. 210-212, Yakubî, *Tarih*, c. II, s. 274 vd.
- 8 Bkz. Halife b. Hayyat, s. 217; Mesudî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Beyrut 1981, s. 287.
- 9 Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Kum 1363, c. II, s. 33; Mesudî, *Murûcu'z-Zehab ve Me'âdinu'l-Cevher*, Kum 1984, c. III, s. 138; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. IV, s. 365.

İsyanın hızla yayılmakta olduğunu gören Haccâc, Basra'dan aldığı takviye güçler ile Huzistan'da bulunan Abdurrahman'ın üzerine yürüdü. Tuster yakınlarında kendi öncü kuvvetleri ile Abdurrahman'ın öncü birlikleri karşı karşıya geldiler. Bu ilk karşılaşmada kuvvetleri büyük bir hezimete uğrayınca,¹⁰ Haccâc Basra'ya geri dönmek zorunda kaldı ve ez-Zaviye'de karargah kurdu,¹¹ onu takip etmekte olan Abdurrahman ise, hiçbir direnme ile karşılaşmaksızın Irak'ın idarî merkezlerinden biri olan Basra'ya girdi, bölge halkının da desteğini alarak¹² önemli bir askerî güce ulaştı. Suriye'den takviye güçler alan Haccâc ile Abdurrahman'ın kuvvetleri bu bölgede yeniden karşı karşıya geldiler. Günlerce süren savaşta Abdurrahman yenildi ve beraberindekiler ile birlikte Küfe'ye doğru çekildi.¹³

Muhaliflerin Küfe'ye yönelmeleri üzerine Basra'yı kuşatan Haccâc, beş gün süren şiddetli çarpışmanın sonucunda şehre hakim olmayı başardı. Ancak Basra halkının desteğini yitirmiş olması buranın icarî merkez olarak kullanılmasını salıncalı hale getirmişti.¹⁴ Abdurrahman'ın Basra ve çevresinde elde etmiş olduğu bu başarılar Küfe'ye ulaşınca Haccâc'a karşı pusuda beklemekte olan muhalifleri İbn Nâciye'nin liderliğinde harekete geçtiler ve şehirde bulunan Haccâc'ın vekili ile Suriye kökenli 4000

10 Bkz. Taberî, c. VII, s. 237; Mesudî, *Tenbîh*, s. 287; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, c. IV, s. 367

11 Bkz. Taberî, c. VII, s. 237; İbnu'l-Esir, c. IV, s. 419

12 Abdurrahman Basra mescidinde halka yaptığı konuşmada Haccâc ile Abdulmelik'in dini değerlerden uzaklaştıklarını, dine önem vermez hale geldiklerini, bunların görevden uzaklaştırılmasının dinin emrettiği en önemli ödevlerden biri olduğunu söylemiş ve destek istemiştir. Haccâc'ın uygulamalarından bezmiş olan Basralıların hemen hemen tamamı Abdurrahman'ın yanında yer almaya karar vermiş ve onu destekleyeceklerini ilan etmişlerdir. Bkz. Taberî, c. VII, s. 238; İbnu'l-Esir, c. IV, s. 419

13 Yardım talebinde bulunmak üzere Küfelilere de mektup yazmıştır. Dineverî tarafından kaydedilmiş olan bu mektupların metni şöyledir: "Ey insanlar bu zalimî ve yaptıklarını görmüyor musunuz? Sünnetin yok edildiğini, ahkâmın ortadan kaldırıldığını, münkerin ikame edildiğini, öldürmelerin yaygınlaştırıldığını görmüyor musunuz? Allah için harekete geçiniz. Benimle beraber Haccâc'a isyan ediniz. Susmanız asla caiz değildir." Bkz. Dineverî, *Ahbârü't-Tuvâl*, tahk.: Abdulmünim Âmir-Cemalettin eş-Şeyyâl, Kahire 1960, s. 317

14 Bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, *Büyük İslâm Tarihî* çev.: Mehmet Keskin, İstanbul 1995, c. IX, s. 71. Taberî, Haccâc'a karşı Basralıların Abdurrahman b. Abbas b. Rebîa b. el-Hâris b. Abdulmuttalib komutasında savaşıklarını söylemektedir. Bkz. Taberî, c. VII, s. 240

kişilik askeri gücü çıkardılar.¹⁵ Böylece Küfe de hiç direnmeden Abdurrahman'ın tarafına geçmiş oldu.¹⁶ Iraklı mevali¹⁷ ve Araplardan oluşan Abdurrahman'ın kuvvetleri ile Haccâc'ın kuvvetleri hicri 82 yılında Küfe yakınlarında bulunan Deyr'u Cemâcim'de karşı karşıya geldiler. Tarihe Deyru Cemâcim savaşı olarak geçen ve günlerce sürmüş olan bu savaş, Haccâc lehine sonuçlandı.¹⁸ Abdurrahman savaş meydanını tekederek Sicistan'a kaçmak zorunda kaldı, bir süre sonra da burada öldürüldü veya intihar etti.¹⁹

Deyru Cemâcim'den sonra Irak'ın iki idarî merkezinden biri olan Küfe'ye yerleşen Haccâc, kısa sürede divanlar oluşturarak muhaliflerini tespit ettirdi.²⁰ Hayatta olanları teker teker getirterek, küfrünü ikrar etmeğe zorladı; küfre girdiklerini kabul etmeyenleri hıçtan geçirdi,²¹ savaşta esir edilenleri öldürdü, mallarına el koyarak taraftarları arasında bölüştürdü.²² Hatta nakledildiğine göre Küfe ile Basra'yı yıkmayı dahi düşündü.²³ Bütün bunlar halkın tepkisine yol açtı. Halk ona içten içe kin besler oldu.²⁴ Ken-

15 Bkz. İbnu'l-Esir, c. IV, s. 421

16 Bkz. Yakubî, *Tarih*, c. II, s. 278;

17 Abdurrahman'ın askeri harcamalarının büyük bir kısmını, Irak'ın en zengin sınıfını oluşturan mevali üstlenmiştir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Belâzûrî, *Kitâbu Cemel min Ensâbi'l-Eşrâf*, tahrîk.: Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli, Beyrut 1996, c. VII, s. 389; Taberî, c. VII, ss. 277-278; el-Askerî, *Kitâbu'l-Evâil*, Beyrut 1987, ss. 231-232

18 Deyru Cemâcim savaşı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yakubî, *Tarih*, c. II, s. 278; Taberî, c. VII, s. 241 vd.; İbnu'l-Cevzi bu savaşın 100 gün sürdüğünü ve toplam 81 karşılaşmanın meydana geldiğini söylemektedir. Bkz. İbnu'l-Cevzi, *Muntazam*, c. IV, s. 383

19 Bkz. Dineverî, s. 320; Taberî, c. VII, s. 266; Mesudî, *Murûc*, c. III, s. 141; *Tenbih*, s. 287; İbnu'l-Cevzi, *Muntazam*, c. IV, s. 386

20 Bkz. Vekî, *Ahbabu'l-Kudât*, Beyrut, trs., c. II, s. 408; İbn Kesir, *Bidâye*, c. IX, s. 84

21 Bkz. Belazûrî, *Ensâb*, c. VII, s. 391; Taberî, c. VII, s. 262; İbn Abdürrabbih, c. II, s. 464

22 Mesudî, bu hadiseden haberdar olan Abdulmelik'in Haccâc'a mektup yazarak, öldürülmüş olan esirlerin diyetinin ödenmesini, malları müsadere edilenlerin zararlarının tazmin edilmesini emrettiğini, ancak Haccâc'ın bu emre uymadığını söylemektedir. Bkz. *Murûc*, c. III, s. 141

23 Ömer b. Abulaziz (ö. 101/720)'ın ifadesine göre, Haccâc bu hadisenin bitiminden hemen sonra Küfe ve Basra'yı yıkmayı, halkını geldikleri yere geri göndermeyi dahi düşündü. Ancak danışmanlarından Ebû Münebbih'in uyarısını dikkate alarak bu kararından vazgeçti. Bkz. İbnu'l-Fakih, s. 260

24 İbnu'l-Fakih ve Yâkût konu ile ilgili şunları söylemektedirler. "savaşın bitiminde Haccâc, Küfe'ye yerleşti, fakat burada nefret ile karşılandı. Dolayısıyla güvendiği bir adamına yeni bir şehir kurması için uygun bir yer bulmasını emretti" Bkz. İbnu'l-Fakih, 263; Yâkût, *Bihar*, c. V, s. 461

disinden nefret edildiğini bildiği için de Küfe'nin ancak Suriyeli askerler ile elde tutulabileceğine karar veren Haccâc, Abdurrahman hadisesinde onu desteklemek üzere gelmiş olan Suriyelileri, Küfelilerin evlerine dağıttı.²⁵

Küfelilerin evlerine yerleştirilen Suriyeliler, içkiler içip ev ahalisine sarkıntılık ediyor, huzursuzluk çıkarıyorlardı. Nitekim bu hadiselerden birinin sonucunda evin sahibi, Suriyeli askerlerden birini öldürmüştü, olay Haccâc'a intikal etmişti. Vakayı soruşturarak Haccâc, hadisenin doğru olduğunu anlamış ve Suriyeli asker için diyet ödenmesinin gerekmediğine hükmetmekle kalmamış, bu uygulamayı kaldırarak²⁶ şehirde oluşmuş olan infialin önüne geçmeyi de hedeflemiştir. Taberî'nin ifadesine göre; Haccâc, Küfe'de bir ay ikamet ettikten sonra, Suriyeli askerleri buradan çıkarıp şehrin dışında kurduğu karargâha yerleştirmiştir.²⁷ Yaşanan bu hadiseler Haccâc'ın yeni bir şehir kurma düşüncesinin gelişmesini sağlamıştır.

Şehrin kuruluşunu ele almadan önce, Vâsıt isminin kökeni ile ilgili tartışmalara kısaca değinmek istiyoruz. Kaynaklarımızın önemli bir kısmı anılan şehre bu adın Küfe ve Basra ile eşit mesafede bulunmasından ötürü verildiği kanaatindedirler.²⁸ Bunlara göre şehre, söz konusu isim bizatihi Haccâc tarafından verilmiştir. Nitekim Haccâc, burayı kurduktan sonra Halife Abdulmelik b. Mervan'a gönderdiği mektupta Küfe, Basra ile Cebel arasında yeni bir şehir kurduğunu ve adını Vâsıt koyduğunu ifade etmiştir.²⁹ İbnu'l-Fakih ve Yakut'a göre, Haccâc, gönderdiği mektupta şu ifadeleri kullanmıştır. "Ben yer yüzünün ortasında

25 Haccâc'ın bu uygulaması daha sonra Türkistân illerinde yaygınlık kazanacaktır.

26 Bkz. Taberî, c. VII, s. 281; İbnu'l-Cevzi, *Muntazam*, c. IV, s. 387; İbnu'l-Esir, c. IV, ss. 444-445

27 Bkz. Taberî, c. VII, s. 281

28 Bkz. Belazurî, *Futûhu'l-Buldân*, çev.: Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 415; Makdisî, s. 106; İbnu'l-Fakih, s. 260; el-Bekrî, *Mu'cem ma ista'cem min Esmâ'l-Bilâd ve'l-Mevâdi'*, tahk.: Mustafa es-Sakka, Beyrut 1983, cc. III/IV, s. 1363; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 400, el-Yafu'î, *Mîrâtu'l-Cinân ve İbretu'l-Yakzân*, Kahire 1993, c. I, s. 194; Himyerî, *Kitâbu'r-Ravdu'l-Mî'târ fî Haberil-Aktâr*, tahk.: İhsân Abbâs, Beyrut 1980, s. 599 Yakubî'ye göre Vâsıt, Küfe, Basra ve Ahvaz'a elli fersah mesafede olduğu gibi 148 yılında kurulmuş olan Bağdat'a da aynı mesafede idi. Bkz. Yakubî, *Buldân*, s. 101

29 Himyerî, s. 599

Kûfe, Basra ile Cebel bölgesine aynı mesafede bulunan bir şehir kurdum ve adını da Vâsıt koydum.”³⁰

Yukarıdaki görüşe katılmayan el-Vâsıtî ise, bu şehrin, adını Vâsıtü'l-Kasap isimli ve aynı yerde bulunan kadim bir kentten aldığı kanaatindedir.³¹ Nitekim o, Hz. Osman (ö.35/656)'ın Said b. el-As (ö.59/678-679)'ı Kûfe, Vâsıtü'l-Kasab ve Basra'ya vali olarak atadığını, Said'in Muaviye (ö.60/680) dönemine kadar bu görevde kaldığını, Muaviye, hilâfete geldiği zaman bu üç şehrin valiliği için Abdu'l-A'la b. Abdullah'ı görevlendirdiğini, Abdulmelik b. Mervan'ın ise bu üç kentin valiliğine Haccâc'ı getirdiğini söylemektedir.³² Görüldüğü gibi el-Vâsıtî'nin bu rivayetine göre Vâsıtü'l-Kasab zaten eski bir yerleşim birimidir. Dahası Kûfe ve Basra ile birlikte anılacak kadar da önemli bir şehirdir. Ancak rivayet yalnızca incelendiğinde bir çok yanlış bir arada barındırdığı görülecektir. Birincisi, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde Irak'ın Kûfe bölgesinden fethedilen yerleri Kûfe'den, Basra bölgesinden fethedilen yerleri ise Basra'dan yönetilmektedir. Dolayısıyla Kûfe ve Basra'nın yönetimleri hiçbir zaman birleştirilmemiştir.³³ İkincisi: Said b. el-As Hz. Osman tarafından Kûfe valiliğine atanmış ve yine onun tarafından görevden alınıp yerine de Ebû Musa el-Eş'arî getirilmiştir.³⁴ Üçüncüsü: Hz. Osman'dan sonra hilâfete Hz. Ali gelmiş, o da burayı merkez edinmiştir. Said'in Hz. Ali ile beraber Kûfe'yi yönetmesinin mümkün olmadığı gerçeğini düşündüğümüzde rivayetin geçersizliği zaten ortaya çıkmaktadır.

Bu kadar açık bilgilere rağmen el-Vâsıtî'nin neden böyle bir kanaat belirttiğine gelince; Vâsıt, Dicle'nin batı yakasında, Sasanîlerin Suristan yani Orta Mezopotamya bölgesindeki önemli idarî merkezlerden biri olan kadim Kesker kentinin tam karşısın-

30 İbnu'l-Fakih, ss. 260, 262; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 401. Aynı bilgiler Belazuri'de de bulunmaktadır. Bkz. Belazuri, *Futûh*, ss. 415-416

31 Bkz. el-Vâsıtî, s. 38; Hîmyerî, s. 599

32 Bkz. el-Vâsıtî, ss. 35-36

33 Bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2001, s. 177

34 İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kubrâ*, Beyrut, 1957, c. V, s. 34; Halife, *Tarih*, s. 168. Mes'ûdi, *Murûc*, c. 1, s. 345. E. J. Brill Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

da kurulmuştu.³⁵ Doğudaki Kesker ile Batıdaki Vâsıt'ı birbirinden sadece Dicle nehri ayırmaktaydı. Haccâc, Vâsıt'ı kurduktan bir süre sonra bu iki şehri birbirine bağlayan bir köprü inşa etti. Böylece Kesker ile Vâsıt kısa bir süre sonra tek bir şehir haline geldiler. Nitekim hicri dördüncü asır coğrafyacılarından Makdisî burayı bir tek şehir saymakta ve şöyle demektedir: "Vâsıt büyük bir yerleşim yeridir. İki camisi bulunmaktadır. Dicle'nin her iki tarafını da kapsamaktadır. Şehrin iki yakası arasında ise köprü mevcuttur."³⁶ İbn Havkal ve Himyerî de Vâsıt'ın Kesker ile tek şehir haline geldiğini, şehrin hem doğu ve hem de batı yakasında cuma namazının kılındığı camilere sahip olduğunu ifade etmişlerdir.³⁷ Bu iki şehrin birleşmesinden bir süre sonra Kesker ismi unutulmuş Dicle'nin doğu yakasındaki şehir de, batı yakası ile birlikte "Vâsıt" olarak anılmıştır. Vâsıt kentinin inşa edilmiş olduğu bu dönemde, İslâm âleminde muhtelif yerlerinde bu isme sahip başka yerleşim birimleri de bulunmaktaydı.³⁸ Dolayısıyla Haccâc tarafından kurulmuş olan bu şehri söz konusu yerleşim birimlerinden ayırmak icap ediyordu. Bunun için de buraya Irak'ın Vâsıt'ı veya Haccâc'ın Vâsıt'ı denmesinin yanı sıra kurulduğu yerden ötürü Vâsıtul-Kasab dendiği de bilinmektedir.³⁹ Dolayısıyla el-Vâsıtî'nin belirttiği kadim kent Kesker şehrinden başka bir yer değildir. Bu kent de yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Vâsıt'ın kurulduğu yerde olmayıp Dicle nehrinin öte tarafında bulunmaktaydı. el-Vâsıtî, yaklaşık olarak bir asır sonraya ait olan bu kullanımı daha erken bir döneme yerleştirmiştir.

35 Yakubî, *Buldân*, s. 101; Selman el-Muaddidî, "Hitatu Medineti Vâsıt fî Asri'l-Abbasi", *Sümer*, c. XXXIV, sayı: 1-2, Bağdat 1978, s. 181; Beşir Yusuf Fransis, s. 106

36 Makdisî, *Ahsenu'l-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, tahk.: Muhammed Mahzûm, Beyrut 1987, s. 106

37 Bkz.İbn Havkal (ö.367/977), *Suretu'l-Arz*, Beyrut trs., s. 214; Himyerî, s. 599

38 Irakta kurulan bu şehir dışında birkaç Vâsıt daha vardır. Batnu Merr ve Vâdiu'n-Nahle bir yerleşim birimi, Belh'e bağlı bir köy, Habur'da Karkısyâ'nın yakınlarında bulunan bir köy, Bağdat'a üç fersah mesafede bulunan Duceyl'de bir başka köy, Hişam b. Abdulmelik tarafından kurulmuş olan Vâsıtul-Rekka, Hille'nin yakınında Muteyrebâz'a bağlı bir köy, Musul'a bağlı bir köy, Mekke'de bir bölge, Endülüs'te Kabra'ya bağlı bir yerleşim birimi, Necid'de bir bölge, Yemen'de Zebid sahillerinde bulunan bir başka yerleşim yeri de bu isimle anılmaktaydı. Geniş bilgi için bkz. Yâkût, *Buldân*, Vâsıt maddesi

39 Bkz. Belazurî, *Futûh*, s. 415; Bkz. İbnu'l-Fakîh, s. 263; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 400; Himyerî, s. 599

2. Kentin Kurulduğu Yer ve Kuruluş Tarihi

Yukarıda kısaca zikrettiğimiz siyasi hadiselerden sonra Haccâc, yeni bir şehir kurmaya karar verince, şehrin kurulacağı yeri tespit etmek üzere görevliler tayin etti. Bunlara, inşa edilecek olan şehrin nehir kenarında olmasına,⁴⁰ hatta Küfe ve Basra'nın ortasında bulunmasına dikkat etmelerini özellikle belirtti.⁴¹ İbnu'l-Fakih ve Yâkût geniş bir coğrafya taranarak Vâsıt'ın kurulacağı yere karar verildiğini belirtiyorlarsa da,⁴² şehrin inşası için Küfe ile Basra'nın -o dönemdeki- idarî sınırının seçilmiş olması, tayin edilen görevlilerin Haccâc'ın emirlerine sıkı sıkıya uyduklarını ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi Küfe Sevâdı denilen ve buradan yönetilen bölge Vâsıt'ın kurulduğu yerden başlayıp Musul'un Cuha bölgesine kadar uzanırken, güneyinden körfez sahiline kadar uzanan bölge ise Basra'dan yönetilmekte idi.⁴³ Ayrıca Vâsıt'ın kurulacağı bu bölge, nehir taşımacılığının en rahat yapılabileceği bir noktada olmasının yanında,⁴⁴ ticaret güzergahı üzerinde de yer alacağı için stratejik bir öneme de sahipti. Keza Huzistan, Cebel ve Horasan'ı, Irak'ın eş idarî merkezleri olan Küfe ve Basra'ya bağlayan yolların geçtiği kavşakta da bulunuyordu.⁴⁵

Vâsıt'ın isminde olduğu gibi kuruluş tarihi hakkında da ihtilâflar bulunmaktadır. Bahşel el-Vâsıtı dışındaki kaynaklar şehrin hicri 82 veya 83 yılında kurulduğunu söylerken,⁴⁶ mu-

40 Bkz. İbnu'l-Fakih, s. 263; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 401

41 Bkz. el-Vâsıtı, *Tarihü Vâsıt*, tahk.: Korkis Awvâd, Beyrut 1986, s. 38

42 İbnu'l-Fakih ile Yâkût, Asma'ye dayandırdıkları bir haberde şöyle demektedirler. "Haccâc bir şehir kurmak istediğinde, yer seçmeleri amacıyla yetkililer gönderdi. Bunlar Aynu't-Temr ile körfez arasını baştanbaşa dolaştıktan sonra, Haccâc'a döndüler ve kendisine 'Havasının hafifliğinden ve çölün girişinde olmasından dolayı senin seçtiğin bu bölgeden daha iyi bir yer bulamadık' dediler." Bkz. İbnu'l-Fakih, s. 262; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 401

43 Bkz. M. Mahfuz Söylemez, s. 177

44 Bkz. Yakubî, Vâsıt ile Basra, Bağdat ve Musul arasında gemilerin gidip geldiklerini söylemektedir. Bkz. Yakubî, s. 38

45 Haccâc şehir yeri olarak ilkin yine Kesker şehrine oldukça yakın olan es-Sin bölgesini seçmiş, çevrede bir takım çalışmalar dahi başlatmış, kanallar kazdırmıştı. Ancak çevreyi incelemek üzere gönderdiği uzmanların Vâsıt'ın kurulduğu yeri tavsiye etmeleri üzerine, buradan vazgeçmiştir. Bkz. Belazuri, *Futûh*, s. 416; İbnu'l-Fakih, s. 262; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 401

46 Yakubî, şehrin h 82, Taberî, İbn Fakih, İbnu'l-Esir, İbnu'l-Kesir, İbnu'l-İbrî, İbn Verdi, ve Yâkût ise 83 yılında kurulduğu kanaatindedirler. Bkz. Yakubî, *Tarih*, c. II, s. 279; İbnu'l-Fakih, s. 264; İbn İberî, s. 113; İbnu'l-Verdi, c. I, s. 240; Yâkût, *Buldân*, s. 401. El-Azhar Arşivi - <https://rantey.org>

ahhar kaynaklardan Kazvinî ise 84 yılında kurulduğunu iddia etmektedir.⁴⁷ Bu farklılığın sebebi şehrin 82 yılının son aylarında planlanmış olması ve 83 yılının ilk aylarında ise inşaata başlanmasıdır. Dolayısıyla kimi kaynaklar “82 yılında kuruldu” derken, diğerleri ise 83 yılında kurulduğunu söylemektedirler. Kazvinî de bu iddiasında yalnız kalmaktadır. İddiasında yalnız kalanlardan bir başkası ise el-Vâsî’tir. el-Vâsî’ti, Haccâc’ın şehrin inşasına 75 yılında başladığını ve 78 yılında bitirdiğini ileri sürmektedir.⁴⁸ Ancak onun bu görüşü, yukarıda da belirttiğimiz gibi- hiçbir kaynak tarafından desteklenmemiştir. Dahası, erken dönem İslâm kaynaklarının tamamına yakınında önemli bir yer tutmuş olan, yukarıda da özet bir şekilde sunduğumuz, Abdurrahman hadisesi ile ilgili verilen bilgilerin hiçbirinde Vâsî’tan bahsedilmiyor olması, bu hadisenin cereyan ettiği hicri 80-82 yıllarında adı geçen şehrin var olmadığını katiyetle ortaya koymaktadır.

Şehrin bitirildiği tarih ise 86 yılı olarak kaydedilmektedir.⁴⁹ Kanaatimize göre bu tarih, şehrin bitirildiği zamandan ziyade yerleşilmeye başlanma tarihini ifade etmektedir. Nitekim inşaata harcanan para ile ilgili bilgi veren kaynaklar Irak’ın 5 yıllık geliri- nin buraya harcandığını söylemektedirler. Bu da şehir inşaatının 5 yıl sürmüş olduğunu göstermektedir. Bu bilgilerden, Vâsî’tin, 86 yılında iskâna açılmış olmasına rağmen, inşaatın daha sonra da devam ettiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

3. Şehrin Kuruluşu

Şehir yeri tespit edildikten sonra, kurulacağı alan Dâverdân adındaki dihkandan 10.000 dirheme satın alındı.⁵⁰ Büyük bir kısmı bataklık ve sazlık olan bölgenin yerleşime müsait hale getirilmesi için büyük gayretler sarfedildi. Önce çevrede geniş kanallar açılmak suretiyle bataklıklar kurutuldu, arkasından çevre düzenlemesi yapılarak yeşillendirildi. Dicle’den açılan kanallar ile içme ve sulama suyu tedarik edildi.⁵¹

47 Kazvinî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut trs., s. 478

48 Bkz. el-Vâsî’ti, s. 38

49 Bkz. İbnu'l-Fakih, s. 264; Beşir Yusuf Fransis, s. 106

50 Bkz. el-Vâsî’ti, s. 38

51 Yâkût burada en-Nil ve ez-Zab adında iki kanalın kazıldığını söylemektedir.

Şehrin mimarlığını, kimliğini tam olarak tespit edemediğimiz, Zubiâ adında birinin yaptığı söylenmektedir.⁵² Aynı belirsizlik inşaatta çalıştırıldığı ifade edilen işçiler için de geçerlidir. Nitekim kaynaklarımızda bu işçilerin nereli oldukları ve nereden getirildikleri ile ilgili bilgilere rastlanmamaktadır. Sadece Belâzuri'de bunlar ile ilgili bir bilgi bulunmaktadır. Onun verdiği bilgi de "kaçmamaları için birbirlerine zincirlerle bağlandıkları"ndan ibarettir.⁵³ Fırat'ın kenarına kurulmuş olan Küfe ile Dicle'nin kenarına kurulmuş olan Vâsit'in merkezî unsurlarındaki benzerlik bir yana, bu unsurların bulunduğu yerlerin dahi aynı olması gerek mimarın gerekse inşaatta görev almış olanların önemli bir kısmının Küfeli olma ihtimalini akla getirmektedir.⁵⁴ Haccâc'ın şehir yerini tespit etmek için Küfe'den görevliler göndermiş olması da bu ihtimali kuvvetli bir hale getirmektedir.

Tipik bir İslâm kenti olarak tasarlanmış olan Vâsit'in merkezinde cami, hükümet konağı, pazar ve meydan yer alıyordu. Diğer İslâm kentlerinde olduğu gibi yolların tamamı bu merkeze açılmaktaydı. Şehir, merkezî unsurlardan başlanarak inşa edilmiştir. Önce cami ve hükümet sarayı olan Kubbetu'l-Hadra ile şehri kuşatan surlar ve surları kuşatan hendekler yapılmıştır.

Şehrin inşasında kullanılan malzemenin önemli bir kısmı o çevreden elde edilmiş olmasına rağmen, ahşap malzeme, özellikle de saray ve büyük caminin kapıları Sevâd'ın Zendeved, Derkara, Daru Vesât, Deyru Masircesân ve Şerâbit gibi şehirlerinden getirilmiştir. Rızası alınmadan, zorla ellerinden alınan bu malzemeden dolayı, halkın tepki gösterdiği ve canları ile mallarına eman verilmiş olduğu halde yapılan bu hukuksuz uygulamayı şikayet ettikleri, ancak Haccâc'ın bu tepkiyi ve şikayeti hiç ciddiye almadığı kaydedilmektedir.⁵⁵

52 Bkz. İbnu'l-Fakih, s. 269

53 Bkz. Belazuri, *Futûh*, s. 416

54 Küfe'de pazarlar Fırat nehri ile Cuma Camii'nin arasında, bir başka ifade ile merkezî unsurların doğusunda iken bu unsurlar Vâsit'da da aynı yerde konumlandırılmıştır.

55 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Belazuri, *Futûh*, s. 416; İbnu'l-Fakih, s. 263; Yâkût, *Buldân*, V, s. 402.

4. Fiziki Yapısı

a. Mescit

Vâsıt'ın fiziki yapısına gelince; yukarıda da ifade ettiğimiz gibi şehir, merkeze mescit alınarak inşa edilmiştir. Başka bir ifade ile şehri oluşturan unsurlar mescit esas alınarak konumlandırılmıştır. Dolayısıyla şehir merkezinin kuşkusuz en önemli unsurunu mescit oluşturmuştur. Kaynaklarımızda zaman zaman Mescidu Haccâc olarak da isimlendirilen bu mabed⁵⁶ ile ilgili ayrıntılı bilgiye sahibiz. Oldukça geniş olarak inşa edilmiş olan mescit, 200x200 zira' idi.⁵⁷ Mescidin içinde büyükçe bir de maksure mevcuttu. İbnu'l-Fakih, el-Vedâh b. Ata'dan aktararak bu maksurenin içerisinde 40 kişinin rahatlıkla gizlenebildiğini söylemektedir.⁵⁸ İslâm döneminin erken mimari örneklerinden biri olan bu mescidin kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Irak Arkeoloji Müdürlüğü (Müdüriyyetu'l-Âsâri'l-Ammeti'l-Irakîyye) tarafından burada yapılan kazılarda temelleri ortaya çıkarılmıştır. Buna göre mescit kare biçimindeydi, güney ve kuzey uzunluğu 104 metre 30 cm., batı ve doğu uzunluğu ise 103 metre 30 cm. idi, yapı malzemesi olarak tuğla ve sarı kils kullanılmıştı.⁵⁹ Duvarların kalınlığı 2.5 metre idi. Âdil Necm, burası ile Kûfe ve Basra mescitleri arasında bir benzerlik kurmaktadır. Hatta kullanılan malzemenin dahi aynı olduğu ifade etmektedir.⁶⁰ Bu durum, Vâsıt Kûfe örnek alınarak inşa edilmiş olduğu şeklindeki yukarıdaki kanaatimizi destekler mahiyettedir.

b. Dâru'l-İmâre

Vâsıt'ın ikinci merkezi unsuru Dâru'l-İmâre'dir. Dâru'l-İmâre ile mescid birlikteliği hemen hemen her İslâm şehrinde görülmektedir.⁶¹ Bu bütünlüğün arkasında İslâm kültüründeki din ve dünya birlikteliğini simgeleyen sembolik anlam yatmaktadır.

56 Himyerî, s. 599

57 Bkz. Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 402

58 Bkz. İbnu'l-Fakih, s. 262

59 Bkz. Muaddidi, ss. 182-183. Âdil Necm ise rakamlardaki küsuratı tümleyerek caminin ebatlarının 104x104 metre olduğunu söylemektedir. Bkz. Âdil Necm "el-Muduni'l-İslâmiyye fi Karnî'l-Evvelî'l-Hicri", *Âdâbu'r-Rafîdîn*, Musul 1981, c. XII, s. 600

60 Bkz. Âdil Necm, s. 600

61 Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995, s. 110

Sahip olduğu yeşil kubbeden dolayı **himi** kaynaklarımızda Kubbetu'l-Hadra olarak da isimlendirilmekte olan Vâsıt'ın Dâru'l-İmâre'si, Muaviye'nin Şam'daki sarayı örnek alınarak inşa edilmiştir. Bu durum az da olsa Suriye mimarî anlayışının da Vâsıt'ı etkilediğini göstermektedir. 400x400 zira', yani yaklaşık olarak 200 metre kare genişliğinde olan bu bina, dönemin en büyük yapılarından biri olarak kaydedilmektedir.⁶² Nitekim Dâru'l-İmâre neredeyse mescidin iki katı büyüklüğündedir. İslâm mimarî tarihinde önemli bir kırılma olan bu durum, Emevîlerin din anlayışındaki farklılığı göstermekte ve simgesel olarak bu hanedanın dünyayı dine öncelediğini de gözler önüne sermektedir. Zira Ka'be ile ilgili fikhî tartışmaların tamamında görüldüğü gibi, İslâm aleminde Emevîlere gelinceye kadar sivil yapıların mabedlerden daha yüksek ve daha ihtişamlı yapılmamasına özen gösterilmiştir. Hatta bunu günah olarak telakki edenler de bulunmaktaydı. Söz konusu gelenek ilk defa Haccâc tarafından kurulan bu bina ile yıkılmıştır. Tarihi süreçte sarayların mescitlerden daha büyük ve ihtişamlı yapılması Abbasîler döneminde kurulmuş olan Bağdat ve Samarra da doruk noktasına ulaşmıştır.⁶³

Bağdat'ın kuruluşu esnasında Mansur'un sarayına da örneklik etmiş olan bu muhteşem yapıdan günümüze bazı bölümler ulaşmıştır. 1936 yılından itibaren Irak Arkeoloji Müdürlüğü tarafından yapılan kazılarda temellerinin bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. Bu temeller Dâru'l-İmâre'nin bütününe aydınlatmaya imkân vermese de büyüklüğünü tespit etme imkânı sağlamaktadır. Buna göre saray 203x203 metre idi.⁶⁴ Binaya adını veren kubbenin yapıdaki yerinin tercih edilen görüşe göre binanın tam ortasında idi.⁶⁵

c. Meydan

Şehir merkezinin üçüncü temel unsuru ise meydandır. Yakut'un verdiği bilgilerden anladığımıza göre Vâsıt meydanı, sarayı kuşatır bir şekilde düşünülmüştür. Meydanın Dâru'l-

62 Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 402

63 Bkz. Âdil Necm, s. 599

64 Beşir Yusuf Fransis, s. 107; Âdil Necm, s. 600

65 Muaddidî, s. 185 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İmâre'yi kuşatır bir şekilde düşünülmüş olması bu şehri daha önce kurulmuş olan İslâm kentlerinden ayıran bir başka özelliktir.⁶⁶ Nitekim Küfe, Basra ve Fustat'ta Dâru'l-İmârelerin meydana açılan tek ana giriş kapısı bulunmakta idi. Vâsıt'ta ise saraya, her biri ayrı bir alana açılan dört giriş kapısı düşünülmüştür. Bu da meydanın mescit ve Dâru'l-İmâre'yi kuşatmasına sebep olmuştur. Yakut, meydanın genişliğini de vermektedir. Onun aktardığı bilgilere göre meydanın, demirciler çarşısına uzanan kısmı 300x300 zira', kasaplar çarşısına uzanan kısmı 300x330 zira',⁶⁷ atların eğitilmekte olan bölgeye uzanan kısmı 200x200 zira',⁶⁸ ipekçiler ile Havuza kadar uzanan bölümü ise 300x300 zira' idi.⁶⁹

d. Pazar/Çarşı

Vâsıt kurulurken pazar yeri de merkezî unsurun olmazsa olmazı olan mescit, saray ve meydanın bir parçası olarak düşünülmüş, bu temel unsurların doğusuna yani şehrin Kesker tarafına yerleştirilmişti.⁷⁰ Bu pazar ile ilgili en geniş bilgiler el-Vâsıtî tarafından aktarılmaktadır. Onun verdiği bilgiye göre gıda satıcıları, bezzâzlar ve attârlar çarşısı, pazarın sağ tarafında, depocuların olduğu bölgeye kadar uzanıyordu. Bakkallar, sakatatçılar, meyve satıcıları çarşının güney tarafında, depocular sokağına kadar olan bölgeye yerleşmişlerdi. Depocular çarşısında ise esnafın mallarının korunmakta olduğu dükkanların yanı sıra gündelikçi olarak çalışmakta olan işçilerin bulundukları yerler ile zanaat erbabı olan esnaf da yerleşmişti. Bunların çalıştıkları işyerleri Dicle nehrine kadar uzanmaktaydı.⁷¹ Daha önce kurulmuş olan kentlerde olduğu gibi burada da her meslek erbabına ayrı ayrı yerler tahsis edilmiş, bunların birbirlerine karışmalarına müsaade edilmemiştir. Rivayetlere göre; Haccâc bu konu üzerinde titizlikle durmaktaydı. Bunun tek istisnası ise sarraflardır. Sarrafların hepsi bir yerde toplanmamıştı. Haccâc'ın emri gereğince her

66 Küfe örneği için bkz. M. Mahfuz Söylemez, ss. 53-55

67 Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 402

68 Bkz. Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 402

69 İbnu'l-Fakîh, s. 265

70 Bkz. Makdûsî, s. 106

71 el-Vâsıtî, s. 39. <https://rantey.org>

çarşıda bir sarraf bulunmaktaydı.⁷² Dönemin sarraflarının aynı zamanda senet tahsili yaptıkları yani günümüzdeki bankalara benzer bir işlev yüklenmiş oldukları dikkate alındığında bunun sebebi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

e. Cadde ve Sokaklar

Vâsıt'ın cadde ve sokakları hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bu konu ile ilgili sadece el-Vâsıtı'de bazı bilgiler yer almaktadır. Onun verdiği bilgilere göre Haccâc, sarayını inşa edince buraya dört de kapı yaptırmış, bu kapıların açıldığı ana caddeler inşa etmiştir. Yapılmış olan bu caddelerin genişliği seksen zira' yani yaklaşık kırk metre idi.⁷³ Bu caddelere daha küçük cadde, sokak veya yollar açılmak suretiyle, dörde bölünmüş olan daire tamamlanıyordu. Kendisinden yarım asır önce inşa edilmiş olan Küfe'nin ana caddelerinin geceleri aydınlatılmış olması,⁷⁴ Vâsıt caddelerinin de aydınlatılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Vâsıt'ın caddelerinden tespit edilebilenler şunlardır: Sikketu'l-Arab, Sikketu Muhammed b. Halid, Sikketu Berîd, Sikketu Ehli Buhara, Derbu'l-Havd, Derbu'l-Harbiyye, Derbu'l-Hatîb, Derbu'd-Divân, Derbu's-Şa'ranî, Derbu's-Sâğge, Derbu Hazzazîn. Bu caddeler içerisinde en büyüğü Derbu Hazzazîn olup cami ve Daru'l-İmâreden başlayıp büyük çarşının güney batısına uzanır, sonra pazarın güney doğusuna dönerdi, oradan da Dicle nehrine kadar uzanırdı.⁷⁵ Bu caddelerden bir başkası olan Duşâb sokağı ise muhtemelen pazara yakın bir yerde bulunuyordu.⁷⁶

Caddelerden bazıları oraya yerleşenlerin isimleri, kimisi ise şahıs isimleri ile anılmıştır. Buhara kökenli Türklerin adıyla anılan bir caddenin olması bu kitlenin toplu olarak adı anılan cadde çevresinde oturduklarını göstermektedir.

72 el-Vâsıtı, s. 39. İbnü'l-Fakîh'de de, eksik olmakla beraber, benzer bilgiler bulunmaktadır. Bkz. s. 265

73 el-Vâsıtı, s. 39

74 Massignon, *Hîtatü'l-Küfe ve Şerhu Harîâtühâ*, Arapça'ya çev.: Tahî Muhammed el-Misba'î, tahk.: Kamil Süleyman el-Cebburî, Necef, 1979, s. 66

75 Muaddidî, s. 186

76 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, tahk.: Ahmed Zeki el-Adevî, Kahire 1930, c. III, s. 250

f. İskele

Vâsıt kentinin hem Haccâc tarafından inşa edilmiş olan batı kısmında hem de sonradan burayla bütünleşmiş olan Kesker'de gemilerin yanaştıkları iki iskele bulunmaktaydı.⁷⁷ Daha sonraları burada bir de tersanenin kurulduğu bilinmektedir. Dicle nehrinde kullanılmak üzere bu tersanede inşa edilmiş olan gemiler büyük bir üne sahipti. Bu gün hâlâ Irak'ta bu tür gemilere Vâsıtiyye deniliyor olması bunun en büyük delili olarak değerlendirilmektedir.⁷⁸

g. Kilise ve Havralar

Şehrin kuruluşu esnasında buraya Yahudi ve Hristiyanların yerleşmesine izin verilmediği için ilk zamanlarda şehirde havra ve kilise de bulunmamaktaydı. Kaynaklarımızda varlığına işaret edilen havra ve kiliseleri değerlendiren Muaddidî, gayr-i müslimlere ait bulunan mabetlerin Abbasiler döneminde inşa edilmiş olduğu sonucuna varmaktadır.⁷⁹ Zamanla Vâsıt'a önemli bir Yahudi ve Hristiyan kitlenin yerleştiği de bilinmektedir. Nitekim Endülüslü ünlü Seyyah Bünyamin Tuleytulî'nin buraya 566/1170 yılında yaptığı seyahat esnasında şehirde 10.000 civarında Yahudi nüfus barınmaktaydı. Cemaatin başında da R.Nidân adında bir Yahudi bulunuyordu.⁸⁰ Hristiyan nüfusun ise bunun birkaç katı olduğu tahmin edilmektedir.

h. Mezarlık

Vâsıt'ı Hz. Ömer (ö.23/644) döneminde inşa edilen diğer garnizon kentlerden ayıran bir başka özelliği de mezarlığıdır. Diğer askeri kentlerde, özellikle Küfe'de, her mahalle müstakil bir şehir olarak düşünülmüş ve mahallelerin merkezine adına cibâne denilen ve aynı zamanda meydan olarak da kullanılıp önemli günlerde toplanılan mezarlıklar yapılmıştı.⁸¹ Bu durum toplumsal ayrışmayı daha da keskin hale getiriyordu. Vâsıt'ta ise tek bir

77 Bkz. Makdisî, s. 106

78 Bkz. M. Steck, "Vâsıt", *İA*, İstanbul 1993, c. XIII, s. 222

79 Muaddidî, s. 183

80 Bkz. Benjamin of Tudele, *Rihletu Bünyamin*, İbraniceden Arapçaya tcr. Azra Haddad, Bağdat 1346/1945, s. 149

81 Bkz. M. Mahfuz Söylemez, s. 70

mezarlık bulunmaktaydı.⁸² Hangi kabile veya boya mensup olursa olsun herkes cenazesini aynı mezarlığa gömmek durumunda idi. Şehirde tek mezarlığın varlığı etnisiteler arasındaki kaynaşmanın önemli bir göstergesidir.

I. Köprü

Dicle nehrinin Vâsıt ile Kesker'i ikiye böldüğünü yukarıda söylemiştik.⁸³ Bu iki kent arasında ilk köprü bizzat Haccâc tarafından inşa edilmiştir.⁸⁴ Bu ilk köprünün asma köprü şeklinde olduğu rivayet edilmektedir.⁸⁵ Muaddîdî'nin tespitine göre söz konusu asma köprünün uzunluğu 680 zira' yani 340 metre civarında idi.⁸⁶ Vâsıt'ta yapılan kazılardan anlaşıldığına göre daha sonraki dönemde taştan bir köprü de inşa edilmiştir.⁸⁷ Ancak bu köprünün mimarî özellikleri hakkında maalesef yeterli bilgiye sahip değiliz.

j. Hapishane

İlk kurulduğunda Vâsıt'ın ed-Dimas adında bir tek hapishanesi bulunmaktaydı. Dönemin en ünlü ve de en büyük hapishanelerinden biri olarak zikredilmekte olan bu binadan⁸⁸ Haccâc'ın ölümünden sonra 33.000 kişinin salıverildiği, hemen hemen her kaynakta yer almaktadır.⁸⁹ Bu rakamı abartılı bulsak da hapishanenin büyüklüğü hakkında bir fikir verdiğini söyleyebiliriz. Siyasî mahpusların yerleştirdiği bir eyalet hapishanesi şeklinde olduğu anlaşılan ed-Dimâs'ın,⁹⁰ büyüklüğü kadar korunaklı oluştundan da bahsedilmektedir.⁹¹

82 el-Vâsıtı, s. 39

83 Bkz. Kazvinî, s. 478

84 el-Vâsıtı, s. 39

85 Bkz. Yakubî, *Buldân*, s. 101; İbn Havkal, s. 214; Himyerî, s. 599

86 Muaddîdî, s. 189

87 Bkz. Beşîr Yusuf Fransis, s. 107

88 Bkz. İbn Kuteybe, *el-Mearîf*, tahk.: Servet Ukkâşe, Mısır 1992, s. 339

89 Bkz. Kazvinî, s. 100. Kalkaşandî ise burada 50.000 kişinin bulunduğunu söylemektedir. [Bkz. Kalkaşandî, *Measîru'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, tahk.: Abdussetar Ahmed Ferâc, Beyrut trs., s. 137]. İbnu'l-İbrî ise bunların 80.000 kişi olduklarını söylemektedir. Bkz. İbnu'l-İbrî, s. 113

90 Sind bölgesinde yakalanan Muhammed b. Kasım dahi buraya getirilip hapsedilmişti. Kasım'ın hapsedilirken aşağıdaki şiiri söylediği rivayet edilmektedir. *Ben Vâsıt'ta demirlerin tutsağı, Zincirlere bağlı olsam da, Nice atlıyı titretmiş, Nicesini de öldürmüştüm*. Bkz. İbnu'l-Esir, c. IV, s. 530

91 Dineverî, s. 348 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Hapishanenin şehrin neresinde olduğu ile ilgili yeterli bilgiye sahip değiliz.⁹² Temel kaynaklarımızda bu hususta bir bilgi olmadığı gibi, kazılarda da konuyu aydınlatacak bir veriye ulaşılamamıştır. Sadece İbnu'l-Cevzî'nin buraya hapsedilmiş olan İbrahim b. Yezid b. Şerik et-Teymî hakkında bilgi verirken, hapishanenin yerin altına inşa edilmiş olduğunu söylemesi,⁹³ Haccâc'ın sarayının altında olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Ancak bunu destekleyecek bilgilere ulaşılamamıştır.

Haccâc öncesinde başta Küfe olmak üzere Irak hapishanelerinde tutuklu bulunan mahpusların yatakları, yiyecekleri devlet tarafından tedarik edildiği gibi, biri yazlık, diğeri ise kışık olmak üzere yılda iki elbise verilmekte ve gayet iyi bakılmaktaydılar.⁹⁴ Ancak Haccâc döneminde ed-Dimâs'taki rejim muhalifi mahpusların insanlık dışı muamelelere tabi tutuldukları, içine toprak karıştırılmış arpa unu ile beslenmek zorunda bırakıldıkları, bunun sonucunda da bir çok mahpusun hayatını yitirdiği kaydedilmektedir.⁹⁵

k. Vâsıt'ın Mahalleleri

İlk kurulan askerî kentler ve aynı zamanda da Irak'ın eş başkentleri olan Küfe ve Basra'da halk kabileler şeklinde yerleşmiş, dolayısıyla mahalleler de bu kabilelerin adlarıyla anılmıştır. Ancak Muaddidî tarafından tespit edilen Vâsıt mahallelerinin büyük bir kısmının kabile ismi taşıyor olması Haccâc'ın kabile sistemini esas alan bir iskân politikası gütmemiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Vâsıt'ın tespit edilebilen mahalleleri şunlardır: Mahalletu Babu'z-Zâb, Mahalletu Tahanîn, Mahalletu Berculaniye, Mahalletu Karafisiyîn, Mahalletu Varrakîn, Mahalletu Rezzâzîn, Mahalletu Benî Dalân, Mahalletu Enbariyîn, Mahalletu Zeydiyye, Mahalletu Zübeydiyye, Mahalletu Şarkıyye, Mahalletu Kasru Resâs,

92 Muaddidî, s. 189

93 Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Sıfatu's-sa'fve*, tahk.: Mahmud Fâhûrî, Beyrut 1979, c. III, s. 92

94 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ebû Yusuf, *Kittâbu'l-Harâc*, çev.: Ali Özek, İstanbul 1973, s. 239

95 Bkz. Belazuri, *Enfüs*, c. VII, s. 384

Mahalletu'l-Hadire ve Hristiyanların ikamet etmekte oldukları Mahalletu Burcuniyye.⁹⁶ Mahalle isimleri tahlil edildiğinde, ilk dönem İslâm kentlerinin aksine, kabile isimlerinden daha çok meslek isimlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Hristiyanların Burcuniyye mahallesinde toplanmış olmaları, Abbasîler döneminde, kabilelere göre olmasa bile dinî mensubiyetlere göre bir yerleşimin var olduğunu göstermesi açısından önem arz ettiği gibi, kuruluş döneminde olmasa bile daha sonraki dönemlerde şehre önemli sayıda Hristiyanın yerleştiğini göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

1. Sur

Irak'ın eş idarî merkezleri olan Küfe ve Basra'nın herhangi bir sura sahip olmadıkları, dış saldırılara açık oldukları yukarıda ifade edilmişti. Bu durum Haccâc'ı yeni idarî merkezini kurarken daha titiz davranmaya itmiştir. Nitekim Vâsıt, iç içe iki sura sahip olarak inşa edilmiş⁹⁷ ve bu özelliği ile iç içe üç suru bulunan Bağdat'a örnek olmuştur. Yakubî'nin de belirttiği gibi aşılması neredeyse imkânsız olan bu surlar,⁹⁸ Kahtaba'ya yenilen Emevîlerin son Irak valilerinden Yezid b. Ömer b. Hubeyre el-Fezarî'nin 20.000 kişilik bir kuvvetten oluşan Abbasî birliklerine uzun süre direnebilmesine imkân tanımıştır.⁹⁹ İki sur ile de yetinmeyen Haccâc, bu surların etrafına üç yılda tamamlanabilen bir de hendek kazdırmıştır.¹⁰⁰ Zehebi'nin son Emevî valisi İbn Hubeyre'nin şehrin etrafına bir hendek kazdığını söylemesi,¹⁰¹ Emevîlerin son döneminde söz konusu surunun etrafındaki hendeğin tahrip olduğunu göstermektedir.

Surun tam olarak kaç kapısının var olduğu, bu kapıların nerede bulundukları, kapılar arasındaki mesafenin ne kadar ol-

96 Bkz. Muaddidi, s. 186

97 Bkz. el-Vâsıtı, s. 38; Âdil Necm, s. 598. Yâkût ise şehrin iki surunun değil de bir sur ve bu suru kuşatan iki hendeğin olduğu kanaatindedir. Bkz. Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 402

98 Yakubî, *Buldân*, s. 101

99 Dineverî bu sürenin altı, Zehebi on, Philip Hitti ise on bir ay olduğu kanaatindedir. Bkz. Dineverî, 370; ez-Zehebi, *Siyer A'lam en-Nubela*, tahk.: Şuayb el-Arnâvud-Hüseyn el-Esed Beyrut 1984-1988, c. IV, s. 57; Philip Hitti, *İslâm Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, İstanbul 1997, c. II, s. 445

100 el-Vâsıtı, s. 38

101 Bkz. Zehebi, *Siyer A'lam en-Nubela*, s. 377. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

duğunu tespit edememekle birlikte Babu'l-Midmâr, Babu'z-Zâb, Babu'l-Kayrec, Babu Hallalîn, Babu'l-Fil¹⁰² ve Babu'l-Basra¹⁰³ adını taşımakta olan kapıların isimlerini biliyoruz. Şehir kapılarının mimarî özelliklerine gelince; İbnu'l-Fakîh bunların dukara denilen eski Fars yapımı kapılar olduğunu söylemektedir.¹⁰⁴ İbnu'l-Fakîh'in kullandığı bu ifade ile İranlıların dukali dedikleri çift kanatlı, arkadan sürgü ile kapatılabilen kapıları kasdettiğini tahmin etmekteyiz.

Şehrin inşası için 43.000.000 dirhem tutarındaki beş yıllık Irak haracını buraya harcayan Haccâc'ın Vâsıt'ı iki yıl gibi kısa bir sürede iskân edilebilecek hâle getirdiği rivayet edilmektedir.¹⁰⁵

5. Vâsıt'a Bağlı Yerleşim Birimleri

Şehir hakkında verdiğimiz bu kısa bilgilerden sonra şimdi de buraya bağlı olan yerleşim birimleri üzerinde duralım. Vâsıt'a bağlı yerleşim birimleri derken şehrin çevresinde yer alan köy ve kasabaları kasdettiğimizi belirtmemiz gerekir. Bu köy ve kasabalar ile ilgili en geniş bilgiler Makdisî tarafından aktarılmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre; Vâsıt'a bağlı yerleşim birimleri şunlardır: Femu's-Silh, Demerkân, Kurakale, Siyâde, Bâzibîn, es-Sikr, et-Tîb, Kurkûb, Karyetu'r-Remle, Nehru Tîrî, Lehbân ve Besâmiye,¹⁰⁶ Yine Makdisî bu yerleşim birimlerinin küçük olduğunu bunlar içerisinde en mamur olanlarının et-Tîb ile Karkûb olduklarını söylemektedir.¹⁰⁷ Kazvinî, Vâsıt dolaylarında Femu'd-Dubeyl adında bir köyden bahsederken,¹⁰⁸ Zehebî ise Habul adında bir köyün adını vermektedir.¹⁰⁹

102 Bu kapı, adını Muhammed b. Halid tarafından Haccâc'a gönderen filden almıştır. Fil gemi ile getirilmiş, adı geçen kapıdan şehre sokulunca, söz konusu giriş, bu isimle anılır olmuştur. Bkz. İbnu'l-Fakîh, s. 265

103 Muaddidî, s. 190

104 İbnu'l-Fakîh, s. 265

105 İbnu'l-Fakîh ve Yâkût'un belirttiğine göre; Haccâc saray, cami, iki hendek ve sur için 43.000.000 dirhem harcamış, Divau'l-harac katibi olan Salih'in, halife Abdülmelik'in bu parayı fazla bulacağı şeklindeki uyarısı üzerine, paranın 34.000.000 dirheminin savaş giderleri için, geri kalan 9.000.000 dirhemini Vâsıt'ın inşası için harcadığını söylemiştir. Bkz. İbnu'l-Fakîh, s. 263; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 402

106 Bkz. Makdisî, s. 104

107 Bkz. Makdisî, s. 106

108 Bkz. Kazvinî, s. 431

109 Bkz. Zehebî, *Siyerü'l-İrâk*, s. 368

6. Vâsıt'ın İlk Sakinleri

Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi Vâsıt bir garnizon kent olarak kurulduğu için buraya ilk etapta sadece Arap kökenli, hatta Suriyeli askerler ve bunların aileleri ile Türk kökenli askerler yerleştirilmişti. Daha sonraki dönemlerde sivillerin de iskanına müsaade edilmiştir. Vâsıt, henüz kurulduğu ilk yıllarda yörenin en büyük cazibe merkezi olmuş, başta Küfe ve Basra olmak üzere bir çok kentten önemli oranda göç almıştır. Bağdat'ın kuruluşu ile beraber bu şehre de büyük bir göç vermiştir.¹¹⁰

Vâsıt'ın nüfusunu üç başlık altında değerlendirmek mümkündür.

a. Araplar

aa. Suriyeliler

Kent sakinlerinin en önemli kitlesini Suriye kökenli askerler oluşturmaktaydı. Bunların kaç bin kişi oldukları tam olarak belli olmamakla birlikte, Haccâc'ın Abdurrahman b. el-Eş'as ile yürüttüğü savaşta, kendisini desteklemek amacıyla Suriye'den gönderilen askerlerin büyük bir kısmının buraya yerleştirildiği bilinmektedir. Aynı zamanda Haccâc'ın korumasını da üstlenmiş olan bu insanlar, camide onun arkasındaki saflarda durarak namaz kılmaktaydılar.¹¹¹ Keza büyük bir ihtimal ile Daru'l-İmâre'nin hemen çevresinde ikamet etmekteydiler.

ab. Küfe ve Basralılar

Vâsıt'a yerleşen Arapların ikinci önemli kitlesini ise Küfeliler ile Basralılar oluşturmaktaydı. Emevî taraftarı askerî unsurlar olduğu anlaşılan bu insanların kaç kişi oldukları ve şehrin neresinde oturdukları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. el-Vâsıt'ın "Haccâc Vâsıt'ı kurunca buraya Küfe'nin ileri gelenlerini yerleştirdi ve kendilerine maksurenin sağında, Basralılara ise solunda namaz kılmalarını emretti."¹¹² şeklindeki ifadelerden

¹¹⁰ Kazvîni, s. 453

¹¹¹ el-Vâsıtı, s. 39

¹¹² el-Vâsıtı, s. 39 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

hareketle, Küfelilerin Daru'l-İmare'nin sağ tarafına, Basralıların ise sol tarafına yerleştirilmiş oldukları varsayılabilir.

Vâsıt'ın Abbasiler döneminde İslâm âleminin önemli ilim ve irfan merkezi haline gelmesinde yukarıda anılan Küfe ve Basralıların ciddi katkılarının olduğu kabul edilmektedir.

b. Türkler

Şehre Haccâc tarafından yerleştirilmiş olan tek gayr-i Arap unsur Türklerdir. Ubeydullah b. Ziyad'ın, Buhara seferi esnasında, beraberinde getirdiği ve Basra'ya yerleştirmiş olduğu bu insanlar,¹¹³ Taberî'ye göre, 2000, Narşahi'ye göre ise 4000 kişi idiler.¹¹⁴ Ubeydullah'ın bunları muhafız birliğini takviye için getirdiği tahmin edilmektedir.¹¹⁵ Basra'da bulundukları süre zarfında şehirde patlak veren hadiselerde veya devlete karşı baş gösteren isyanlarda yer almamış olmaları Haccâc'ın güvenini kazanmalarını sağlamış ve Vâsıt'a yerleştirilmelerinde etkili olmuştur.

Kaynaklarımızda bu Türk kitle hakkında teferruatlı bilgilere rastlanmamaktadır. Ne iş yaptıkları, şehrin neresinde ikamet ettikleri, şehrin ekonomik ve sosyal hayatındaki yerlerini maalesef bilmiyoruz. Ancak daha sonraki dönemlerde Türkler arasında bazı ilim adamlarının yetişmiş olması, şehrin kültür hayatında etkili olduklarını göstermektedir.

Belazurî kendi yaşadığı dönemde Haccâc tarafından Vâsıt'a yerleştirilmiş olan Türklerin soyundan gelen önemli bir topluluğun burada yaşadığını söylemekte ve İbn Markulî olarak şöhret kazanmış olan Hâlid eş-Şâtır'ın da bunlardan biri olduğunu belirtmektedir.¹¹⁶ Vâsıt'a yerleşmiş olan bu Türklerin izole bir

113 Belazurî, *Futûh*, s. 545

114 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara 1998, 118. Zekerîya Kitapçı ise buraya 25-30 bin arasında Türk'ün yerleştirildiğini, hatta sadece şehre değil Sevâd arazisinde de bunlardan oluşan onlarca köyün kurulduğunu kaynak vermeden söylemektedir. Ancak biz Vâsıt'a yerleştirilmiş olan Türklerin onbinler düzeyinde oldukları ile ilgili bir veriye ulaşamadığımız gibi Sevâd'a Türklerin iskan ettirildiklerine dair bir habere de rastlayamadık. Bkz. Zekerîya Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler; İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebea Tabileri*, Konya 1997, ss. 179, 181.

115 Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 2000, s. 72

116 Bkz. Belazurî, *Futûh*, s. 545

hayat sürmedikleri, yöredeki diğer Türk gurupları ile de irtibat içinde oldukları anlaşılmaktadır. Dahası bu insanların Buhara ile ilişkilerini sürdürdükleri ve anavatanlarının İslâmlaşmasında önemli roller üstlenmiş oldukları da tahmin edilmektedir.¹¹⁷ Zehebî'nin Buhara Tüklerinden biri olan Küfeli ünlü muhaddis Şureyk hakkında verdiği bilgilerden bunların izole bir hayat sürmedikleri açıkça ortaya çıkmaktadır. Nitekim Zehebî onun Vâsıt'a gelip gittiğini ve burada hadis dersleri verdiğini özellikle vurgulamaktadır.¹¹⁸ Muhtemelen kendisinden ders alanların önemli bir kısmı da Türk kökenli kimseler idi. Vâsıtlı Türk bilginlerden bir diğeri ise ünlü muhaddis ve fakih Yezid b. Harun (ö.206)'dur. Ahmed b. Hanbel'in de hocası olan Yezid, döneminin en büyük fakih ve muhaddislerinden biri olarak kabul edilmektedir. Zehebî onun daha sonra Bağdat'a yerleştiğini ve binlerce talebe yetiştirdiğini söylerken, Yahya b. Ebî Talip de hocası olan Yezid'in ders halkasında binlerce insanın okuduğunu ilave etmektedir.¹¹⁹

c. Sevâd'ın Yerlileri

Haccâc döneminde Sevâd yerlilerinin Vâsıt'a yerleşmelerine müsaade edilmediğini yukarıda belirtmiştik. Kaynaklarımızın ifadesine göre bu dönemde Sevâd yerlilerinden Vâsıt'ta işi olanlar sabah gelip akşam çıkmak zorunda idiler.¹²⁰ Hatta şehrin kapılarında nöbetçiler bulunmakta, söz konusu kitlenin giriş çıkışlarını kontrol etmekte,¹²¹ şehre girip çıkanların belli olması için, ellerine mühür vurmaktaydılar.¹²² el-Vâsıtî, Haccâc tarafından uygulanmakta olan bu sistemin Emevilerin sonuna kadar devam ettiğini,

117 Kurt, s. 231

118 Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. VIII, s. 203

119 Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. IX, ss. 358-362

120 İbn Fakih konu ile ilgili şu hadiseyi aktarmaktadır: "Aramilerden biri Haccâc'ın mutfağında çalışıyor, onun sevdiği yemekleri yapıyordu. Haccâc Aramileri Vâsıt'tan çıkarınca, çok sevdiği bu yemek çeşitlerini de kaybetti. Bunun sebebini sorduğunda durumu kendisine bildirdiler. Bir adam gönderip bu şahıstan yemek yapmayı öğrenmesini istedi. Ancak aynı tadı yakalayamadı. Bunun üzerine aşçının sabah gelip, akşam şehirden çıkmasını emretti. Aşçı her gün yemek kapları ile gelir, yemeği pişirir, akşam da şehri terkederdi." Bkz. İbnul-Fakih, s. 266

121 el-Vâsıtî, s. 41

122 Bkz. İbn Abdірabbih, c. V, ss. 29-30

Sevâd sakinlerinin ancak Abbasiler döneminde buraya yerleşebildiklerini söylüyorsa da¹²³ İbn Fakîh ve benzeri tarihçi ve coğrafyacıların da ortaya koyduğu gibi Haccâc'ın ölümünden hemen sonra Sevâdlıların buraya yerleşmeye başladıkları bilinmektedir.¹²⁴

Sevâd yerlilerinin büyük bir kısmı yahudî, hristiyan ve mecusilerden oluşuyordu.¹²⁵ Bu kitlelerin müslümanlar ile bir arada yaşamasıyla Vâsî, farklı din mensuplarının bir arada barış ve huzur içerisinde hayatlarını sürdürdükleri bir şehir haline geldi. Şehirde hakim unsur olan müslümanlar ile farklı din mensupları arasında hiçbir çatışma yaşanmadan, gayet dostane ve de medenî ilişkilerin geliştiği anlaşılmaktadır. Nitekim Zehebî'nin açıkça ortaya koyduğu gibi Vâsîtlı ünlü Muhaddis Mansur ez-Zazân'ın cenaze törenine Hristiyan, Yahudi ve Mecusiler, Müslümanlar ile birlikte katılmışlar, onlarla beraber göz yaş dökmüşlerdir.¹²⁶

Haccâc'ın Ârâmilerin yani, Vâsî'tin inşa edildiği Sevâd bölgesi yerlilerinin neden şehre yerleşmelerine müsaade etmediği sorusuna gelince bunun birden fazla sebebi bulunmaktadır.

1. Haccâc askerî bir kent kurmaya çalıştığı için buraya sivillerden ziyade asker kökenli kimselerin yerleşmesi taraftarı idi.

2. Sevâd yerlileri tarım ile uğraşıyorlardı. Haccâc, uygulamakta olduğu tarım politikası gereği, bu çiftçilerin şehre yerleşmelerini istemiyordu. Irak idaresinin en önemli geliri bu arazilerden elde edilen haraç girdileri idi. Haraç, topraktan değil üründen alındığı için çiftçiliği bırakıp şehre yerleşen şahıslar devletin önemli bir gelir kaynağından mahrum olmasına sebep oluyordu. Zaten Haccâc, Vâsî'tan önce de aynı gerekçeler ile Kûfe ve Basra gibi şehirlere yerleşen Sevâd kökenli çiftçileri çıkarmış, köylerinde zorunlu ikamete tabi tutmuştu.

3. Yukarıda belirttiğimiz gibi Vâsî, Kesker'in tam karşısında yani Dicle'nin batı yakasında kurulmuştu. Haccâc, Kesker'in

123 el-Vâsî, s. 41

124 İbnü'l-Fakîh, s. 266; Yâkût, *Buldân*, c. V, s. 403

125 Bkz. Muaddidî, s. 181

126 Bkz. Zehebî, *Siyer*, c. V, s. 442

nimetlerinden yararlanmak için iki şehri birbirine bağlayan bir köprü inşa etmiş olmasına rağmen şehirlerin bütünleşmesini istemiyordu. Bunun için de Keskerlilerin şehre yerleşmelerine engel olmaya çalışıyordu. Böylece askerî kentin özelliklerini korumaya gayret ediyordu.

Haccâc'ın tamamen askerî bir kent olarak kalması için gayret ettiği Vâsıt, onun ölümünden kısa bir süre sonra Sevâd kökenli siviller ile doldu. Abbasiler döneminde Kesker ile bütünleşerek tek bir şehir haline geldi. Doğu yakasına Medinetu's-Şarkıyye, batı yakasına ise Medinetu'l-Garbiyye denildi.¹²⁷ Batı tarafına yerleşen diğer din mensupları için kilise ve havralar inşa edildiği gibi Doğu tarafına yerleşen müslümanlar da burada camii ve medrese inşa ettiler.¹²⁸ Buna rağmen batı Vâsıt'ın kahir ekserisini müslüman Araplar, doğu Vâsıt'ın çoğunluğunu Farslar ve Ârâmililer oluşturmaktaydı.

7. Vâsıt Kuruluşu ve Sakinleri ile İlgili Apokrif Rivayetler

İslâm tarihi kaynaklarında apokrif rivayetler önemli bir yekun tutmaktadır. Bir kabileyi, boyu, kahramanı, milleti hatta ümmeti veya mezhebi hedef alan bu kabil rivayetler, siyasî hadiselerde taraf olan kişilerce üretilmişlerdir. İdeolojik duruşa sahip olan bu insanlar kutsal metinlerden destek alarak ve kutsalın dili ile konuşarak meşruiyet ve hak kazanma gereği hissetmişlerdir. Bu kesimler kutsal metinlerin zaman zaman lafzî anlamlarına sarılarak, kimi zaman da kendi duruşları ile çelişen nasları tevil ederek kendilerini haklı, karşıtlarını haksız duruma sokma gayreti içerisinde olmuşlardır. Dahası kendilerini haklı çıkarmak için peygamber'in hatta Yüce Allah'ın dili ile konuşmaktan, kendilerini göklere çıkarmaktan, karşıtlarını ise yerin dibine batırmaktan çekinmemişlerdir. Vâsıt ile ilgili oluşmuş olan apokrif edebiyat bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Bir taraftan Haccâc'ın taraftarları, büyük ihtimalle de Vâsıtlılar, İslâm tarihinin en acımasız yöneticilerinden biri olan Haccâc tarafından kurulmuş olan bu şehirle ilgili olumsuz kanaatleri yıkmaya çalışırken, diğer

127 Bkz. Muaddidî, s. 181

128 Âdil Necm Doğu Vâsıt'taki ilk caminin hicri 261 yılında kurulduğunu söylemektedir. Bkz. Âdil Necm, s. 599

tarafından Sevâd'ın yerlileri olan zengin ve müreffeh Ârâmîleri karalamak için Hz. Peygamber'e, kutsal kitaplara veya hristiyan ve müslüman din bilginlerine akla ve mantığa sığmayan rivayetler isnat etmişlerdir. Şimdi bu rivayetlere kısaca bakalım:

Vâsî'tın kurulduğu yerin Kudüs'ten bir parça ve dolayısıyla kutsal bir belde olduğunun iddia edildiği aşağıdaki rivayet bunlardan biridir.

Avâne b. el-Hakem'in Avâne el-Kelbi'den o da babasından aktararak diyor ki:

Haccâc bir şehir inşa etmek için yer ararken ben de onun yanındaydım. Merkebe binmiş bir rahip gördük. Merkebi pisledi. Rahip indi. Merkebin pisliğini elbisesi ile topladı. Haccâc rahibi çağır-
dı ve nedir bu yaptığın diye sordu. Rahip 'biz kutsal kitabımızda şunu gördük. Tufan koptuğu zaman mukaddes topraklardan bir parça kopmuş ve buraya düşmüştür. İşte o toprak burasıdır. Eşeğimin pisliğinin burada olmasını uygun görmedim' Bunun üzerine Haccâc arkadaşlarına atlarından inmelerini ve buraya şehrinin inşa edilmesini emretmiştir.¹²⁹

el-Vâsî'ti bu rivayeti aktardıktan sonra, Amr b. Avd ile Ahmed b. Beşir el-Emevî'yi de dayanak yaparak, rivayetin doğru olduğunu belirtmektedir.

129 Bkz. el-Vâsî'ti, s. 32. Bu rivayetin bir benzeri de İbnu'l-Cevzî, İbnu'l-Esir ve Himyeri tarafından aktarılmaktadır. Onların bildirdiğine göre; Haccâc Vâsî'ti kurmaya karar verince, şehri inşa edeceği mekanı tespit etmek için harekete geçer. Vâsî'tin kurulacağı yere kadar gelir. Burada bir rahibin bir yerden eliyle toprak kazdığını ve bunu yanı başındaki Dicle Nehrine döktüğünü görür. Sebepini sorduğunda ise şu cevabı alır: "*Kitabımızda yer yüzünde Allah'ı tevhid eden bir insan bulunduğu sürece burada Allah'ın adının anılacağı bir mescidin bulunacağını okuyoruz*". Bunu duyan Haccâc, mescidi rahibin işaret ettiği yerde inşa eder.[İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam, c. IV, s. 388; İbnu'l-Esir, c. IV, s. 445. Bu hikaye ufak değişikliklerle Himyeri tarafından da aktarılmaktadır. Bkz. Himyeri, s. 599] Rahibin toprağı Dicle'ye neden döktüğü ile ilgili boşluk Taberî ve İbn Kesir tarafından doldurulmaktadır. Onların anlattığına göre; "Haccâc eşeği üzerinde Dicle nehrini aşıp gelmekte olan bir rahip görür, bu rahip Vâsî't şehrinin kurulacağı yere geldiğinde eşeği durur ve def-i hacet eder, rahip iner ve pislenen yeri kazarak Dicle nehrine atar. Haccâc 'bu rahibi bana getirin' der. Rahibi getirdiklerinde ona neden böyle yaptığını sorar. Rahip 'kutsal kitaplarında, yeryüzünde Allah'a inanan bir kimse bulunduğu sürece burada bir mescidin var olacağını gördüklerini söyler. Bunu duyan Haccâc orada Vâsî't şehrinin kurmaya karar verir, rahibin gösterdiği yere bir mescit inşa eder." Bkz. Taberî, c. VII, ss. 281-282; İbn Kesir, c. IX, s. 87

Bir başka rivayette ise Yüce Allah dahi istismar edilerek, Vâsıt'ın kurulmuş olduğu yere vahyedildiği iddia edilmek suretiyle değeri yükseltmek istenmiştir.

Muharrib b. Disâr anlatıyor:

Buhtu'n-Nasr, Beytu'l-Makdis'i yıkınca yeryüzünün tamamı ağladı. En çok ağlayan da Kesker idi. Yüce Allah Kesker'e vahyetti: "Sende öyle bir mescit inşa edeceğim ki orada beni zikreden çok olacaktır." Bu mescidin Vâsıt mescidi olduğu zikredilmektedir.¹³⁰

Avâne b. el-Hakem rivayetinde olduğu gibi, İslâm tarih yazıcılığında başta Bahira hadisesi olmak üzere bir çok apokrif gaybî haberde rahiplerin kullanıldığı görülmektedir. Bu haberler, rahiplerin kutsal metinlere dayanarak hemen hemen her şeyi bildikleri kanaatinin o dönemlerde önemli bir kitle tarafında benimsenmiş olduğunu göstermektedir. Rahiplere böyle bir payenin verilmiş olmasının iki temel sebebi bulunmaktadır: Ümmi bir toplum olan Müslüman Araplar, ehl-i kitap ile karşılaşınca onların kendilerinden daha çok şey bildiklerini gördüler ve bu bilgi birikimlerine hayran kaldılar. Onların "ehl-i necât" olduklarını kabul etmemekle beraber birikimlerinden yararlandılar, ancak kimi kötü niyetli kimseler bu birikimi abartarak kötüye kullandı. Aynı şeyler bazen fırsatçı rahipler tarafından da yapıldı.

Yukarıdaki iki rivayetin dayandırıldığı ravilerin de iyi seçildiği anlaşılmaktadır. Zira bu ravilerin ilki Küfe'nin ünlü fakih ve muhaddislerinden Muhârib b. Disâr (ö.108/726) iken, diğeri de Küfe'nin ünlü tarihçisi Avâne b. el-Hakem (ö.147/764)'dir. Adı geçen ravilerin ölüm tarihlerini esas aldığımızda haberlerin Abbasiler dönemine ait oldukları ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen Abbasilerin erken döneminde Emevîlere yönelik olarak gelişen eleştirilerin bir kısmında Vâsıt da bulunmuştur. Bu apokrif haberlerle söz konusu iddialara cevap mahiyetinde hazırlanmıştır.

Siyer kitaplarında Hz. Peygamberin doğumu esnasında gerçekleştiği iddia edilen harikuladeliğin Vâsıtlı ravileri de etkilediği ve bu şehir ile Hz. Peygamberin doğumu arasında bağ kurmalarına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Mesela el-Vâsıtî diyor ki

“Vâsıt'ın hemen yanı başında kurulduğu Dicle'nin asıl yatağı burası değildi. Dicle Hz. Peygamber'in doğduğu gün yön değiştirerek bu mecradan akmaya başlamıştır.” el-Vâsıtî, bu haberin bir benzerinin Salih b. Süleyman ile Ebû Hukeym'den de rivayet edildiğini söylemektedir.¹³¹

Ârâmîlerin Vâsıt'a yerleşmelerine müsaade etmeyen Haccâc'ı temize çıkarmak için ilahî bir kılıf bulunmaya çalışıldığı da görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in vefatından yaklaşık bir asır sonra kurulmuş olan Vâsıt ile ilgili söylenenler bunun en çarpıcı örneğidir. Bu kabil rivayetlerde evrensel bir peygamber yerine sanki Arap milliyetçisi her peygamber imajı ortaya çıkmaktadır. Bu ise oldukça tehlikeli bir durum doğurur. Buna dair birkaç örnek verirse konu daha iyi anlaşılabilir:

İbn Fakîh anlatıyor;

Peygamber şöyle buyurdu: ‘Kureyş’e buğz etmeyiniz. Araplara sövmeyiniz. Mevaliyi zelil etmeyiniz. Ârâmîler ile beraber oturmayınız. Zira onlar dinin afeti, peygamberlerin katilleridirler. Bunlar şehirlere yerleşip ev inşa ettikleri ve Arapça konuşup Kur'an öğrendiklerinde, hile ve tuzaklarla insanlara hakim olurlar. Bu durum da İslâm'ın yüceliğini bitirir.¹³²

Ârâmîler, dinde bilgi sahibi olup Arapça konuştuklarında ve Kur'an öğrendiklerinde onlardan kaçınız. Çünkü onlar riba ve rüşvet yiyorlar, hile yapıyorlar. Onların İslâm'dan nasibi yoktur.¹³³

Bir başka haberde de şöyle denilmektedir:

Rivayet edildiğine göre; Ebû Hureyre bir arkadaşına, bir gün demiş ki ‘Ben seni çok seviyorum. Ama nereli olduğunu bilmiyorum’ Adam Sevâdlı olduğunu söyleyince, Ebû Hureyre “Benden uzak dur. Resulullah'ın şöyle dediğini duydum. ‘Sevâdlılar peygamberin katilleri ve dinin afetleri, her çağda zalimlerin yardımcıları, riba yiyiciler ve heva ehli dirler.¹³⁴

Rivayette geçen “Her çağda zalimlerin yardımcılarıdır” ifadesi ile muhtemelen Sevâd yerlilerinin Abdurrahman b. el-Eş'as'a verdikleri destek kastedilmektedir.

131 Bkz. el-Vâsıtî, s. 33

132 İbnu'l-Fakîh, s. 270

133 İbnu'l-Fakîh, s. 270

134 Bkz. İbnu'l-Fakîh, ss. 269-270

Hız. Ömer Resulullah'ın şöyle buyurduğunu aktarmaktadır.

Şu üç grup, insanların en şerlileridir: Şeytan er-Recim, Kızgınlığını ve zulmünü gizleyen imam, Araplaşan Ârâmî.¹³⁵

Hız. Peygamber'e, söylettirilen bu uydurma rivayetler ile de yetinmeyen raviler, Ârâmîler ile birlikte oturmamak için farklı gerekçeler de bulmuşlardır. Bu gerekçelerin kuşkusuz en vahimi Ârâmîlerin soyu ile ilgili olanlardır. Burada dinî duyarlılığın tamamen yok olduğu, Allah korkusunun ortadan kalktığı ve İslâm'ın sarih beyanları ile çelişmekten çekinilmediği görülmektedir.

İbn Abbas'tan rivayet edilmiştir:

Şeytan İnsan olmuş olsaydı, Aramî olurdu."¹³⁶ İbnu'l-Fakih bu rivayetin bir benzerini de Avn b. Abdullah'tan nakletmektedir. Avn'ın rivayetinin devamında "çünkü onlar emrettiklerinde insanların en kibirlileri, sindirildiklerinde en zelilleri olurlar" ifadesi yer almaktadır.¹³⁷ Yine İbnu'l-Fakih'in aktardığı bir rivayette İblis ile bir domuz cinsi münasebette bulundurulmuş, doğan çocuğun da Ârâmîlerin babası olduğu söylenmiştir. Gerekçe olarak da Aramîlerin sığağa ve soğuga dayanıklı oldukları iddia edilmiştir.¹³⁸ Said b. Müseyyeb anlatıyor: Ârâmîler şeytanın evlatlarıdır.

Hız. Ömer'e dayandırılmış olan haberlerden birinde Hız. Peygamber'e Ârâmîlerin cennete giremeyeceğinin söylettirilmiş olması ideolojik duruşun vardığı noktayı gayet güzel ortaya koymaktadır.

Hız. Ömer'den rivayet edilmiştir: "Hız. Peygamber buyurdu ki. "Ârâmîler cennete giremeyecektir".¹³⁹

Haccâc'ı sevenler kendisi ve icraatları hakkında olumlu haberler uydururlarken, ona muhalif olanlar da olumsuz haberler

135 İbnu'l-Fakih, s. 270

136 İbnu'l-Fakih, s. 277

137 İbnu'l-Fakih, s. 270

138 İbnu'l-Fakih, s. 270. Ünlü müfessir Mukatil b. Süleyman'a dayandırılan bir haberde şöyle denilmektedir: "Ârâmîler, Şenas b. İblis'in soyundan gelmektedirler. Şenas, Hız. Âdem'e ait Verse adında bir keçiyi nikahladı. Bir oğlu doğdu. Buna da Nebât adını verdi." Bkz. İbnu'l-Fakih, ss. 269-271;

139 İbnu'l-Fakih, s. 270

uydurmuşlardır. Simak b. Harb (ö.123/741)'a dayandırılan aşağıdaki haber oldukça enteresandır.

Simak b. Harb diyor ki: "Haccâc beni Badurya bölgesine vali olarak atadı. Günlerden bir gün ben ve arkadaşım Dicle kenarında iken nehrin diğer tarafında ata binmiş olan bir adam beni, adımı ve babamın adı ile çağırdı. Dedim ki, ne istiyorsun? 'Burada 70.000 kişi mazlum olarak öldürülecektir' dedi ve bunu üç kere tekrar etti. Sonra atını Dicle'ye sürdü ve suda kayboldu. Ertesi yıl kadı beni buraya gönderdiğinde yine ata binmiş bir adam gördüm. Aynı şeyleri söyledi ve aynı yerde kayboldu."¹⁴⁰

Sonuç olarak Hicri 83 yılında Haccâc b. Yusuf tarafından Basra ile Küfe arasında kurulmuş olan Vâsıt, adını da buradan almaktadır. Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as hadisesinde Irak'ın eş idarî merkezî olan Küfe ve Basra'nın onu desteklemiş olması yeni bir idari merkezin kurulmasına sebep olmuştur. Merkezindeki mescit, daru'l-imâre ve meydan ile tipik bir İslâm kenti olan Vâsıt, bu merkezi unsurların etrafında bir daire şeklinde inşa edilmiştir. İç içe iki suru bulunan Vâsıt, iç içe üç suru bulunan Bağdat'ın önemli örneklerinden biridir. Vâsıt'ın ilk sakinleri ise Araplar ve Türklerden oluşmaktaydı. Buraya yerleştirilen Türklerin Orta Asya'nın İslâmlaşma sürecinde etkili olmuş olabilecekleri tahmin edilmektedir. Şehre daha sonra, kurulduğu bölgenin yerlileri olan Ârâmîler yerleşmiştir. Çoğunluğunu gayri müslimlerin oluşturduğu bu insanlar ile müslüman kitle arasında gayet medenî ilişkilerin geliştiği anlaşılmaktadır. Şehrin Haccâc gibi daha çok olumsuz yönleri ile dikkat çeken bir idareci tarafından kurulmuş olması, hakkında bir çok uydurma rivayetin doğmasına sebep olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Âdil Necm "el-Muduni'l-İslâmiyye fî Karnî'l-Evvelî'l-Hicrî", *Âdâbu'r-Rafidîn*, Musul 1981, c.XIII.
- Askerî, Ebû Hilâl b. el-Hasan b. Abdullah b. Sehl (ö.395/1005), *Kitâbu'l-Evâil*, Beyrut 1987.

el-Bekrî, Abdullah b. Abdulaziz, *Mu'cem ma İsta'cem min Esmâ'il-Bilâd ve'l-Mevâdi'*, tahk.: Mustafa es-Sakka, Beyrut 1983.

Belazurî, Futûhu'l-Buldân, trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

_____, *Kitâbu Cumel min Ensâbi'l-Eşrâf*, tahk.: Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, Beyrut 1996.

Benjamin of Tudele, *Rihletu Bün-yamin*, İbraniceden Arapçaya çev.: Azra Haddad, Bağdat 1346/1945.

Beşir Yusuf Fransis, "el-Mezâhiru'l-Fenniyye fî Avâsimi'l-İraki'l-İslâmiyyeti'l-Kadîme alâ Dav'i'l-İstikşâfâtî'l-Hadise", *Sumer*, Bağdat 1948, c. IV sayı:1.

Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995.

Cehşiyarî, Ebû Abdullah Muhammed (ö.310/922), *Kitabu'l-Vüzerâ' ve'l-Küttâb*, tahk.: Mustafa es-Sakka, İbrahim el-Ebyarî, Abdulhafız Şelebî, Mısır 1980.

Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (ö.282/895), *Ahbâr-u't-Tivâl*, tahk.: Abdulmünim Âmir-Cemalettin eş-Şeyyâl, Kahire 1960.

Ebû'l-Ferec İsfahanî (ö.356/966), *el-Eğânî*, I-XXIV, tahk.: Abdullah Ali Muhanna, Beyrut 1995.

Halife b. Hayyat, Ebû Amr, (ö.240/854), *Tarihu Halife b. Hayyat*, tahk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993.

Himyerî, Muhammed b. Abdulmün'im (ö.749/1348), *Kitâbu'r-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberî'l-Aktâr*, tahk.: İhsân Abbâs, Beyrut 1980.

İbn Abdîrabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelusi (ö.327/939), *İkdu'l-Ferîd*, I-VII, tahk.: Ahmed Emin, Ahmed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyarî, Abdusselam Harun, Kahire 1968.

İbn Havkal (ö.367/977), *Suretu'l-Arz*, Beyrut, ts.

İbnu'l-İbrî, Grigoriyus el-Malatî (Ebû'l-Ferec) (ö.1286), *Tarihu Muhtasar ed-Dwel*, Beyrut 1958.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, *Büyük İslâm Tarihi*, çev.: Mehmet Keskin, İstanbul 1995.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (ö.276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, I-II, Kum 1363.

_____, *el-Mearîf*, tahk.: Servet Ukkâş, Mısır 1992.

_____, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, tahk.: Ahmed Zeki el-Adevî, Kahire 1930, III, 250.

İbn Sa'd, Muhammed (ö.230), *Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut 1957.

İbnu'l-Cevzi, Cemâluddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö.597/1200), *el-Muntazam fî Tevârîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, I-XII, tahk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut 1995.

_____, *Sıfatu's-Safve*, I-IV, thk. Maḥmud Fâhûrî, Beyrut 1979.

- İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö.630/1232), *el Kâmil fî't-Târih*, çev.: Ahmet Ağrakça, I-XII, İstanbul 1991.
- İbnu'l-Fakih, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (ö.289/902), *Kitabu'l-Buldân*, tahk.: Yusuf el-Havî, Beyrut 1996.
- Kalkaşandî, Ahmed b. Ali (ö.821/1418), *Measiru'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, I-III, thk. Abdussetar Ahmed Ferâc, Beyrut, ts.
- Kazvinî, Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud (ö.682/1283), *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, ts.
- Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara 1998.
- Lawrence I. Conrad, "Wasit", *Dictionary of the Middle Ages*, edit.: Joseph R. Strayerl, New York 1989.
- M.Stcek, "Vâsit", *İA*, İstanbul 1993, c. XIII, ss.222-226.
- M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarilîge Kûfe*, Ankara 2001.
- Makdisî, İbnu'l-Beşârî (ö.375/985), *Ahsenu't-Tekasim fî Ma'rifeti'l-Ekâlûn*, tahk.: Muhammed Mahzum, Beyrut 1987.
- Massignon, L., *Hitatu'l-Kûfe ve Şerhu Haritâtuhâ*, Arapçaya çev.: Taki Muhammed el-Misba'î, tahk.: Kamîl Süleyman el-Cebburî, Necef 1979.
- Mesudî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali (ö.346/957), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Beyrut 1981.
- _____, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l Cevher*, I-IV, Kum 1984.
- Muhammed b. Abdullah eş-Şibli ed-Dîmeşkî (ö.796/1393), *Mehâsinu'l-Vesâil fî Ma'rifeti'l-Evâil*, tahk.: Muhammed Altuncu, Beyrut 1992.
- Müberred, Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yezîd (ö.285/898), *el-Kâmil fî'l-Luğâ ve'l-Edeb ve'n-Nahv ve't-Tasrif*, I-IV, tahk.: Muhammed Ahmad ed-Dalî, Beyrut 1993.
- R. Darley-Doran, "Wâsit", *The Encyclopedia of İslâm*, (new edition), Leiden 2001.
- Selman el-Muaddidî, "Hitatu Medineti Vâsit fî Asri'l-Abbâsî", *Sumer*, Bağdat 1978, c. XXXIV, sayı: 1-2.
- Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyer A'lam en-Nubela*, tahk.: Şuayb el-Arnâvud-Hüseyn el-Esed, I-XXIII, Beyrut 1984-1988.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (ö.310/922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, I-XIII, Beyrut 1987.
- el-Vâsitî, Bahşel Eslem b. Sehl er-Rezzâz, *Tarihu Vâsit*, tahk.: Korkis Avvâd, Beyrut 1986.
- Veki', Muhammed b. 7Halef b. Hayyân (ö.306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-III, Beyrut, ts.

- Yafu'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Sûleyman (ö.768), *Mirâtu'l-Cinân ve İbretu'l-Yakzân*, I-IV, Kahire 1993.
- Yakubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Vâzih (ö.294/897), *Tarih*, I-II, Beyrut 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000.
- Zekeriya Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler; İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebea Tabileri*, Konya 1997.
- Zübeyr b. Bekkâr (ö.256/870), *el-Ahbârü'l-Muveffekiyyât*, tahk.: Samî Mekki, Bağdat 1972.

YAZILI KAYNAKLAR IŞIĞINDA MERV'İN ŞEHİR DOKUSU ÜZERİNE NOTLAR*

Sayın başkan değerli bilim adamları sözlerime başlarken şepinizi saygıyla selamlıyorum. Efendim ben bu bildirimde günümüzde Türkmenistan sınırları içerisinde yer alan kadim Merv kentinin şehir dokusu üzerinde durmak istiyorum. Binlerce yıl geçmişi bulunan Merv, Hz. Osman döneminde İslam topraklarına katılmıştır. Müslümanların hakimiyetine geçtiği günden itibaren de Horasan'ın idari merkezi olmuştur. Abbasiler ve Selçuklular döneminde bir süreliğine başkentlik yapmış olan Merv, İslam medeniyetinin zirve kentlerinden biri olarak bilinmektedir.

Bu kenti diğer şehirlerden ayıran en önemli özelliği binlerce yıla dayanan geçmişini hala üzerinde taşıyor olmasıdır. Farklı tarihsel dönemler geçirmiş, her bir dönemde Horasan bölgesinde etkin varlığını korumuştur. Her dönemdeki kent bir önceki dönemin şehri üzerinde değil de hemen yanına kurulmuştur. Dolayısıyla eski kent, merkez olduğu dönemin özelliğini ve yapısını taşıyıp yansıtırken, yeni kent de yeni dönemi anlatmaya devam etmiştir. Bunu dikkate alarak önce kadim dönem Merv'i ile ilgili ulaştığımız bilgileri değerlendirecek daha sonra da müslümanların fethinin akabinde gelişen yeni şehir hakkında bilgi vereceğiz.

Merv'in en eski kısmını "kadim kale" veya "kohnediz" denilen bölüm oluşturmaktadır. Bu bölümün tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Makdisi ve İbnu'l-Fakih'e göre kadim İran tarihinin efsanevi hükümdarı Tahmuras tarafından inşa edilmiştir. Hatta İbnu'l-Fakih buranın kuruluşuyla ilgili bir de öykü aktarmaktadır. Bu öyküye göre şehir Tahmuras tarafından kölelere kurdurulmuştur. Kölelere ücret olarak günde bir dirhem veren hükümdar, önce pazar yerini kurarak işe başlamıştır.

* Bu metin Çorum Belediyesi tarafından 9-11 2009 tarihinde düzenlenen Uluslararası "Şehir ve Medeniyet" Sempozyumuna sunulan bildiridir.

Köleler kazandıkları parayı pazarda harcadıkları için bu paralar yine hükümdara dönmüştür. Şehir bitinceye kadar bu durum böyle devam etmiştir.¹

Kuşkusuz bu mitolojik anlatı şehrin ne zaman kurulduğu hakkında bilgi içermemektedir. Bununla birlikte kadim dönemde yeni şehirler kurulurken, banileri tarafından bu şehirlerin merkezine bir tılsım yerleştirilirdi. Bu tılsımın şehre doğasını vererek ruhunu oluşturmaları hedeflenirdi. İşte İbnu'l-Fakih tarafından aktarılan yukarıdaki mitolojik bilgiyi bu bağlamda değerlendirmemiz mümkündür. Bu durumda şehrin kurucu ruhunu ticaret oluşturmuştur. Nitekim şehir her dönemde bu yönüyle dikkat çekmeye devam etmiştir.

Hicri ikinci asırdan sonra bölgeyi gezen seyyahların anlattıkları dışında Kohnediz hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Burayı gezenlerden biri olan ünlü coğrafyacı Makdisî, Kohnediz'in harap halde olduğunu, rehbersiz gezilemediğini söylemektedir.² İbn Makula ise Semir el-Yeşkurî hakkında bilgi verirken, onun Hz. Osman ile Ali'yi gördüğünü ve Kohnediz'de ilk kez ezan okuyan kişinin o olduğunu söylemektedir.³ Bu rivayeti esas aldığımızda şehrin en azından bir bölümünün İslam'ın ilk dönemlerinde meskun olduğu, ancak Makdisî döneminde tamamen harap hale geldiği sonucuna varırız. Zaten Makdisî ile aynı çağda yaşayan bir başka coğrafyacı olan İbn Havkal, Kohnediz'in yıkıntı halinde olduğunu, harabelerinin bir şehirlik mesafeyi kapladığını, su kanallarının hala faal olduğunu söylemiş olması da Makdisî destekler mahiyettedir.⁴ Merv'de uzun süre yaşayan Yakut el-Hamevî Kohnediz'i "Kohendiz" şeklinde okumakta ve buranın iç kale ol-

1 İbnu'l-Beşârî el-Makdisî, *Ahsenu't-tekasım fî ma'rifetu'l-ekâlim*, (tahk.: Muhammed Mahzum), Beyrut 1987, 237; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, *Kitabu'l-Buldân*, (thk. Yusuf el-Havî), Beyrut 1996, 216. Merv'i gezen bir başka coğrafyacı olan İstahrî ise Kohnediz ile Merv-i Kadimgi veya Kohne Merv'i birbirinden ayırmaktadır. Nitekim o, Kohnediz'in Tahmuras tarafından eski şehrin ise Zülkarneyn tarafından kurulduğunu söylemektedir.

2 Bkz. Makdisî, 245.

3 Bkz. İbn Makula, Ebû Nasr Şa'dülmelik Ali b. Hibetullah b. Ali (468/1093), *et-İkmal fî ref'i'l-irtiyab an'l-mü'telif ve'l-mutelif mine'l-esma ve'l-küna ve'l-ensâb*, Daru'l-Kutub el-İslamiyye, Kahire ?, IV, 372.

4 Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, *Kitabu'l-Buldân*, (thk. Yusuf el-Havî), Beyrut 1996, 216.

duğunu söylemektedir. Hatta başta Buhara, Semarkant ve Nisabur olmak üzere Horasan şehirlerinin birçoğunda Kohnediz'in olduğunu da ilave etmektedir.⁵ Selevkoslara ait olduğu kabul edilen şehrin bu bölgesi yani "Kohnediz" de kazılar yapılmaktadır. Kazılarda elde edilen veriler yayınlandıkça kadim Merv hakkında daha doğru bilgilere sahip olacağız.

Kohnediz'in yanında bulunan kısım ise Sasanî dönemine ait olup adına "Gavurkale" denilmektedir. İslam fetihleri esnasında Merv'in merkezi burası idi.⁶ Miladi 9-10. asırlar arasında el sanatları ile meşhur olan Gavur Kale, aynı zamanda canlı pazarlara sahip olup Merv'deki ticari faaliyetlerin merkezini teşkil ediyordu. Buraya Şehristan da denilmektedir. Miladi on birinci asra kadar merkez olma özelliğini sürdüren Şehristan, bu tarihten itibaren yerini Müslümanlar tarafından fetih esnasında kurulan ve zamanla şehre dönüşen rabata bırakmıştır. Buna rağmen varlığını sürdürmeyi de başarmıştır. Merv'de yapılan kazılar şehrin bu kısmında bir ateşgedenin varlığını ortaya çıkarmıştır.⁷ Şehirde en geniş nüfusa sahip olan Mecusi/Mazdayisnalara ait mabedin şehrin bu kısmında yani "Gavur kalede" bulunması, Mecusilerin tamamının bu bölgede oturmasa bile dini-idari merkezlerinin burası olduğunu ortaya koymaktadır. Kuşkusuz bu bölge sadece Mecusilere ait değildi. Zira burada Budistlere ait bir tapınak da bulunuyordu. Merv kazıları esnasında ortaya çıkan bu tapınağın miladi III veya IV asırda inşa edildiği sanılmaktadır. Tapınak da Enuşirvan dönemine tarihlendirilmiş olan bazı Budist kutsal metinleri ile buda heykelleri de bulunmuştur.⁸

Gavur kale aynı zamanda Hristiyanların da ikamet ettiği kısımdı. Merv, sadece önemli oranda Hristiyan nüfusun yaşadığını bir kent olmayıp, aynı zamanda miladi dördüncü asırdan itibaren Horasan Nasturi Hristiyanlarının idare merkeziydi. Kuşkusuz Nasturilerin yanı sıra Yakubi ve Melkit kökenli Hiris-

5 Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1979. IV, 419.

6 Bazı kaynaklarda Şehristan için Medinetu'd-dahil yani "iç şehir" de denilmektedir. Bkz. İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 21 l.

7 Bkz. Halillula Jumabayev, *Hadiste Merv Ekolü: İlk üç Asır*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2004, 16.

8 Ayrıntılı bilgi için bkz. Jumabayev, 18

tiyanların da Merv'de ikamet ettikleri bilinmektedir. Bunların Merv ve çevresinde üç yüze yakın kiliselerinin bulunduğu rivayet edilmektedir.⁹ Bu rakamı abartılı bulsak da, şehirde önemli oranda Hristiyan nüfusun varlığına işaret etmesi açısından zikredilmeye değer olduğu kanaatindeyiz.

Klasik dönem kentlerinin nerdeyse tamamında mahalleler dini karaktere göre şekillendiği için mabetleri de bu mahallelerin merkezi olarak görmek mümkündür. Bir başka ifade ile Hristiyanlara ait mahalleler kilisenin etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. Aynı durum Merv için de geçerlidir. Hatta Merv metropolitliği de böyle bir mahallenin merkezinde yer almaktadır. Macan kanalının hemen yanında yer aldığı ifade edilen metropolitliğin Horasan bölgesi Nasturilerin bağlı olduğu üst kurum olduğunu bir kez daha hatırlatalım.¹⁰ Merv'de yapılan kazılarda yukarıda zikrettiğimiz kiliselerden birinin kalıntılarına ulaşılmıştır. Merv-i Kadimgi veya Kohne Merv'e yaklaşık olarak 15 km. mesafede olan bu kalıntılar merkez kiliselere değil de bir manastıra ait olsa gerektir.¹¹

Eskiden Merv merzubanları **şehrin bu kısmında** ikamet ediyorlardı. Nitekim İslam coğrafyacılarından İbnu'l-Fakih, Merv'de **"ki merzuban"** adıyla anılan büyük ve yüksek bir binanın bulunduğunu söylemektedir. Bu binanın ne zaman inşa edildiği ve hangi amaçlarla kullanıldığı hakkında bilgi vermeyen İbnu'l-Fakih, zamanla yıkılan bu binanın temelinde tılsım olduğu sanılan bir yazının çıktığını iddia etmektedir. Ancak **"ki"** kelimesi eski Farsçada "ev" anlamına geldiğine göre **"ki merzuban"** "valinin konağı" anlamına gelip daru'l-imare'nin Pehlevicesi'dir. Dolayısıyla İbnu'l-Fakih'in hakkında bilgisi olmayan bu bina büyük bir ihtimalle Merv merzubanları tarafından kullanılan hükümet konağıydı. Bu mekanın zamanla yerini daru'l-imâre'ye bıraktığı bilinmektedir.¹²

Bir surla çevrili olan bu iç kalenin yani şehristanın dört tane de kapısı bulunuyordu. Bunların ilki şehir kapsı (babu'l-medine)

9 Bkz. Jumabayeve, 15.

10 Bkz. Jumabayeve, 15.

11 Bkz. Jumabayeve, 15.

12 Bkz. Gay Le Strange, *Coğrafyayı Serzemihayı Hilafetüi Şarki*, (Farsçaya çev: Muhammed İrfan), Tahran 1364, 426.

olarak isimlendirilmekte olup şehrin batı kısmına açılıyordu. Eski mescit buraya yakındı. Buradan Serahs tarafına gidilirdi. İkinci kapı olan Sincân kapısı (Der Sengân/Babu Sincân) şehrin güney doğu tarafına düşmekte olup buradan Rabat'a (Rabadu Beni Mahân) ile Es'ad Kanalı'na gidilirdi. Dıremskân adını taşıyan üçüncü kapı ise şehrin güney doğu tarafına düşmekte olup buradan Maveraunnehir tarafına gidilirdi. Güney batı kapısının adı ise Bâlin idi. Taberî bu kapılar dışında da bazı isimler vermektedir. Harb b. Âmir, Masercisan, Mihân, Rekek bulardandır. Ancak Taberî'nin saydığı bu isimlerin hangi surun kapıları olduğu belli değildir.¹³ Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi Merv'in biri iç, diğeri dış olmak üzere iki tane suru bulunmaktaydı.

Merv'e ilk yerleşen Müslümanların oranı hakkında tam bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Ziyad b. Ebîhi'nin Irak valiliği döneminde çoğunluğu Kufe ve Basra'dan olmak üzere elli bin kişilik bir grubu Merv'e yerleştirdiği bilinmektedir.¹⁴ Kuşkusuz bu oranda büyük bir kitleyi şehrin içine yerleştirmek mümkün olamamıştır. Bu kitleyi şehre yerleştirmek güvenlik açısından da sakıncalı bulunmuştur. Bundan dolayı da şehrin hemen yanına, adına **Rabat** denilen bölgeye yerleştirilmişlerdir. Bu yeni muhacirler, rabatı tabir caiz ise kendi zevklerine ve anlayışlarına göre sıfırdan kurmuşlardır. Adına zamanla sultan kale denilecek olan bu yeni şehir ile batıda Hz. Ömer tarafından kurulan Kufe, Basra ve Fustât arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Coğrafya kitaplarında şehrin bu bölgesiyle ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Örneğin Makdisî, şehirde eski tarihlerde yapılan bir mescidin olduğunu, meskun mahallin bu mescidin etrafında şekillendiğini söylemektedir. Bu bilgi Merv'in de Müslümanlar tarafından kurulan diğer şehirler gibi yuvarlak olarak tasarlandığını akla getirmektedir.¹⁵ Ünlü coğrafyacı İstahrî, ilk kurulan bu mescidin adının *Mescidu Benî Mahân* olduğunu söylemektedir. Onun verdiği bilgilerden bir başkası ise o dönemlerde burada cuma namazının kılınmadığıdır. Müslümanlar tarafından yazılan

13 Yahya b. Hamza el-Vezne, *Medinetu Merv ve Selâçika hatta asri Sencer*, Kahire 2007, 19-20.

14 Bkz. Hakki Dursun Yıldız, "Arap", *DİA*, III, 274.

15 Bkz. Makdisî, 245.

coğrafya kitapları hakkında geniş tettebbuatı bulunan ve birçok coğrafya kitabını da neşreden Gay Le Strange Beni Mahan Mescidine *Kale Mescidi* dendiğini ilave etmektedir.¹⁶ Bu bilgileri bir araya getirdiğimizde yukarıda anılan caminin içinde cuma namazının kılınamayacağı kadar küçük olduğunu anlıyoruz. Zaten kaynakların önemli bir kısmının cuma ve bayram namazlarının fetih döneminde şehrin meydanında kılındığı şeklinde kayıt düşmüş olmalarının illeti de bu olsa gerektir.

Şehir merkezi Gavur Kale'den Rabat'a kaydıktan sonra Rabat ticaretin de merkezi haline gelmiştir. Hatta zengin sınıfa hitap eden elmasçılar, tabakçılar, bakırcılar, demirciler ve sarrafların tamamı şehrin bu kısmına taşınmışlardır.¹⁷ Söz konusu dönemde bu bölgedeki sarrafların aynı zamanda çek ve senet işleriyle uğraşan bankerler olması ticari faaliyetlerin ağırlıklı kısmının buraya kaydığını akla getirmektedir. Zaten Makdisi, Rabat çarşısının küçük olduğunu söyledikten sonra, burada iki mescidin bulunduğunu, ilkinin şehrin giriş kapısının yanında; ikincisinin ise kuyumcuların olduğu bölgede yer aldığını ve cemaatinin çoğunluğunu Hanefilerin oluşturduğunu söylemektedir.¹⁸ Makdisi tarafından aktarılan bu bilgiler çarşı ile kuyumcuların bulunduğu bölgenin aynı yerler olduğunu gösterdiği gibi Rabat'taki pazarın şehirdeki diğer pazarlara oranla kapladığı alan itibariyle küçük olduğunu akla getirmekle birlikte iş hacmi itibariyle büyük olduğunu ortaya koymaktadır. Rabat müstakil bir şehre benzemesinden dolayı buraya nispet edilen bazı ilim adamları da olmuştur. Bu ilim adamlarından biri Ebubekr Ahmed b. Bekr b. Yunus er-Rabadi el-Mervezi, bir diğeri ise Ebu Eyüb Süleyman er-Rabadi'dir.¹⁹

Ömer b. Abdulaziz döneminde de Merv'de bazı imar faaliyetlerinde bulunulmuştur. Bu dönemde inşa edilen yapılardan biri camidir. Rabat'ta inşa edildiğini sandığımız bu mescit, **Mescidu'l-**

16 Bkz. Gay Le Strange, 425.

17 Geniş bilgi bkz. G. A. Fedorov-Davydov, "Archaeological Research in Central Asia of the Muslim Period" *World Archaeology*, Vol. 14, No. 3, Islamic Archaeology (Feb., 1983), ss. 396-397.

18 Bkz. Makdisi, 245.

19 Bkz. İbn Makula, IV, 149; Semanî, III, 42; Yakut, *Buldân*, III, 26.

Atik ve (Mescid-i Kohne) olarak bilinmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz *Mescidu Mahan*'dan sonra, şehirdeki ikinci cuma mescidi olduğu ifade edilen bu mabedin ilk mescidin halkın ihtiyaçlarına cevap vermemesi üzerine, şehrin giriş tarafında inşa edildiği rivayet edilmektedir. Merv, mezhep çatışmalarının en şiddetli yaşandığı yerleşim birimlerinden biridir. Mezhep çatışmalarının meydana geldiği dönemlerde *ashabu'l-hadis*'in bu caminin etrafında organize oldukları rivayet edilmektedir.²⁰ Sem'anî, ünlü Mervli alim es-Sencî hakkında bilgi verirken, "Sencî'nin, babasının talebesi olduğunu, *Camiu'l-Akdem*'de hatiplik yaptığını, babası vefat ettikten sonra kendisiyle Sencî'nin ilgilendiğini söylemesi"²¹ bu caminin onun çocukluk döneminde hala ibadete açık olduğunu göstermektedir. Ancak Merv'i gezdiği bilinen İbn Havkal ise bu mescidin harabe olduğunu söylemesi ileriki yıllarda kullanılamaz hale geldiğini göstermektedir.²² Arapça kökenli "atik" ile "akdem" sıfatlarıyla Farsça kökenli "kohne" sıfatı aynı anlama gelmekte olup eski demektir. Üçünün de aynı anlamlara gelmesi bu sıfatların üçünün de aynı camii için kullanılmış olduklarını göstermektedir.

Merv, kuşkusuz Abbasilerin ilk döneminde yani Ebu Müslim'in Horasan valiliği döneminde, fiziksel anlamda, ciddi değişiklikler yaşamıştır. Onun döneminde şehir Macan'a doğru genişlemeye başlamıştır. Onun tarafından inşa edilen Macan Mesidi'nin hemen arkasında bir de Daru'l-İmare, bir başka ifade ile hükümet konağı inşa edilmiş ve şehir yöneticileri buraya taşınmıştır. Ebu Müslim tarafından inşa edilen hükümet konağıyla ilgili bilgi veren İbn Havkal kubbeli bir yapı olduğunu söylemektedir.²³ Miladi 11-12. yüz yıllarda Merv valileri tarafından kullanılan Daru'l-İmare'nin kalıntıları günümüze kadar gelmiştir.²⁴ Planı Abbasi halifesi Mansur'un sarayının planına benzemekteydi.²⁵ İstahri'ye

20 Bkz. İbn Havkal, 364.

21 Bkz. Zehebi, *Siyer a'lam en-nubela*, (tahk: Şuayb Arnavud), I-XXIV, Beyrut, XX, 285.

22 Bkz. İbn Havkal, 364.

23 Bkz. İbn Havkal, 364.

24 Erk kalede bulunan bu yapının planı G. A. Fedorov-Davydov, "Archaeological Research in Central Asia of the Muslim Period" *World Archaeology*, Vol. 14, No. 3, Islamic Archaeology (Feb., 1983), s. 398'te yayınlanmıştır.

25 Bkz. Şerrare Yetkin, "Abbassiler (sanat) ", *DİA*, İstanbul 1988, I, 49.

göre 55 zira' yani 27.5 metre genişliğinde bir kubbesi vardı.²⁶ Ebu Müslim hükümet konağının hemen yanına bir de pazar kurmuştu. Bu pazarı gezen İbn Havkal, "şimdiye kadar gördüğü pazarların en temizini ve en zenginini olduğunu, aranan her şeyin burada bulunduğunu ifade ettikten sonra, gece-gündüz açık olduğunu, hiç kapanmadığını da özellikle ilave belirtmektedir.²⁷ Pazarın bulunduğu yer hakkında da bilgi veren İbn Havkal, "şehrin giriş kapısının yanında, Macan Camii'nin yakınında idi" demektedir.²⁸ Yine ona göre Merv'de cuma kılınabilen üç camiden biri olan Mâcân Mescidi, adını bulunduğu yerden almaktaydı.²⁹ Hicri 580 yılında hala ayakta olduğu ifade edilen bu mescit, içinde Cuma namazı kılınan ve ayakta kalabilen en eski mescit olarak kabul edilmiştir.³⁰ Macân tarafında olan mescit ise bundan sona inşa edilmiştir. Kerpiçten yapılan kubbesinin 50 zira' yani yaklaşık olarak 25 metre genişliğinde olduğu rivayet edilmektedir. Her eyvanının önünde dörtgen şeklinde bir sahn bulunan bu mescit, şehrin önemli yapılarından biri haline gelmiştir.³¹ Mescidin hemen yanında bir de meydan bulunuyordu.³² Yukarıda aktarılan bilgiler Ebu Müslim el-Horasanî'nin yeni bir şehir tasarladığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ebu Müslim, şehirde yeni inşa ettiği bu birimlerin yanı sıra, eski kısımlarının imarı konusunda da bir çabanın içerisinde olmuştur. Nitekim Merv surları onun tarafından tamir edilmiştir.

Bu dönemle ilgili kaynaklarımıza yansıyan bilgilerden bir başkası ise *Musalla*'ya aittir. Bilindiği gibi Hz. Peygamber (sav) bayram namazlarını Mescidu Nebevî'de kılmayıp, buraya yürüme mesafesinde olan bu günkü *Ğemâme Mescidi*'nin olduğu yerde kılardı. Hz. Peygamberin bu sünneti kendisinden sonra da uygulanmıştır. İslam şehirlerinin tamamında bayram namazları bir tek yerde ve topluca kılınırdı. Kuşkusuz bu durum Merv için

26 Bkz. Gay e Strange, 425.

27 Bkz. İbn Havkal, 364.

28 Bkz. İbn Havkal, 364.

29 Bkz. İbn Havkal, 364.

30 Bkz. İbn Havkal, 364.

31 Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebu Müslim el-Horasanî", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 199.

32 Gayle Strange, 425.

de geçerlidir. Himyerî fethin ilk yılları ile daha sonraki dönemlerde cuma ve bayram namazlarının şehrin meydanında kılındığını söylemektedir. Bu durumun meydanın o dönemlerde aynı zamanda musalla olarak kullanıldığını da göstermektedir. Ancak zamanla şehir büyüyüp merkez değişmeye başlayınca yeni bir yere ihtiyaç duyulmuştur. Nitekim İstahrî'nin şehri ziyaret ettiği dönemde bayram namazları, Hürmüzfere ile Macân arasında ki bölgede bulunan Resu'l-Ayn Mahallesi'ndeki **musallada** kılınırdı.³³ İmam Rıza Merv'e geldiği zaman bu musallada halka fetva vermektedir.³⁴ Cuma namazları ise yukarıda bir vesile ile dile getirdiğimiz cuma mescitlerinde kılınmaktaydı.

Pazara gelince; Merv pazarlarında da doğu pazarlarının tamamında görülen arasta sistemi uygulanmaktaydı. Yani aynı kalem mallar bir bölgede toplanırdı. Demirciler bir yerde, bakırcılar bir yerde, sebzeciler bir yerde olurdu. Bu durum ciddi bir şekilde de kontrol edilirdi. Sebebine gelince; aynı kalem malların bir arada bulunmasıyla oluşan rekabet sonucu malın gerçek fiyatını bulduğuna inanılırdı. Bu nedenden dolayı gerek Hz. Peygamber, gerekse Hz. Ömer, üreticinin malının pazara gelmeden satın alınmasını yasaklamışlardı. Merv'de de bu yapının egemen olduğu müşahade edilmektedir.

Doğrusu Macan pazarının bölümleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Kaynaklarımızda pazarların bölümleri olarak zikredilen ve bizim buraya aldığımız bilgilerin de tam olarak hangi döneme ve hangi pazara ait olduğu da bilinmemektedir. Şimdi bu bilgilere biraz daha yakından bakalım: Serrâcin çarşısı,³⁵ burada Ebu Seleme es-Serrâc'ın bir dükkanı bulunmaktaydı.³⁶ Suku Kurâ' (paça): Merv'de paçacılıkla meşhur olan bazı şahıslar vardır ki bunlardan biri de meşhur muhaddis ve fakih olan el-Kurâî'dir.³⁷ Pazarın bunun dışındaki bölümlerine gelince; meyve satıcılarının büyük bir çarşısı vardı. Keza kumaşçılar çarşısı

33 Bkz. İbn Havkal, 364.

34 Bkz. Kafi, I, 490.

35 İbn Asakir, İkrime'nin Merv'e geldiğinde bu çarşıda bir dükkanı bulunan Ebû Seleme es-Serrâc Muğire b. Müslim'in yanında oturduğunu söylemektedir. Bkz. İbn Asakir, XLI, 84; Ayrıca bkz. Zehebî, *Siyer*, V, 15.

36 Bkz. İbn Adiy el-Cürcânî, V, 268.

37 Bkz. Zehebî, *Siyer*, XVII, 607.

(suku bezzazin), ayakkabıcılar (el-esâkife) çarşısı, hububat çarşısı, zinet çarşısı, sarraflar çarşısı, ev eşyası çarşısı, altıncıların olduğu Suku Sağe; ayakkabı, koşum, eğer gibi malzemelerin satıldığı dericiler çarşısı kaynaklarımıza yansıyan çarşılardandır.³⁸ Bu mesleklerle anılan şahıslar da bulunmaktadır. Bunlardan biri ünlü fakih Ebu'l-Mualla Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Bezzâz (ö.539 h.)'dır. Kumaş ticaretiyle ilgilendiği için bu sıfatı almıştır.³⁹

İbn Havkal'in Merv'i ziyaret ettiği dönemde şehir dört büyük semte (erba') ayrılmış vaziyette idi. Şehre gelen su kanalları da bu durum dikkate alınarak dörde bölünmüştü.⁴⁰ Hatta surlarla çevrilen iç şehrin dört kapısı bulunmaktaydı.

Kuşkusuz şehrin fiziki yapısında radikal değişikliklerin bir kısmı İstahrî'nin de ifade ettiği gibi Tahiriler döneminde gerçekleşmiştir. Zaten burası bir dönem Tahirilere de başkentlik yapmıştır. Yazılı kaynaklarda ifade edildiği üzere Tahir b. Hüseyin, Memun tarafından inşa edilen sarayı kullanmayıp şehrin batı tarafına Hürmüzfere Nehri'nin üzerine yeni bir bina inşa ettirmiştir.⁴¹ Bina henüz inşaat halinde iken vefat ettiği için onun döneminde tamamlanamamış, vefatından sonra bitirilebilmiştir. Yine bu dönemde Tahiri hükümdarının emriyle Merv parzarları da bu bölgeye taşınmıştır. Bu bölgede Berâr Can (Bradercân) ve Tohârân adında iki de caddeden bahsedilmektedir.⁴² Şehrin bu kısmına Hürmüzfere Şehri denilmekte olup burada içerisinde cuma namazı kılınabilecek büyüklükte bir de camii inşa edilmiştir.⁴³

Selçuklular dönemi gelince; yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu dönem Merv'in yükselme dönemini teşkil etmektedir. Sultan Sencer, Merv'i, konumundan dolayı devlet merkezi olarak seçmeye karar verince, sarayını daha önce köy olarak isimlendirilen

38 Bkz. el-Vezne, 111-112.

39 Bkz. Semanî, II, 249.

40 Bkz. İbn Havkal, 364.

41 Gay Le Strange, 425; el-Vezne, 28-29.

42 Gay Le Strange, 425-426.

43 Bkz. Gay Le Strange, 426.

Endaribe'de inşa etti ve burayı şehrin merkezi haline getirdi.⁴⁴ Bu dönemde Endaribe'de yeni bir **şehir** kurulmuş başta medrese ve kütüphaneler olmak üzere baştanbaşa bilim kurumlarıyla donatılmıştır. Kazılarda bu yapılardan bazıları ortaya çıkarılmıştır. XI-XII yüzyıllara tarihlendirilen "dört eyvanlı avlu" kuruluşu evler ile aynı esaslara göre inşa edilen Merv Sarayı'nı ortaya çıkarılan bu yapılara **örnek olarak verebiliriz**.⁴⁵ Selçuklular döneminde merkez caminin çevresi ilmi faaliyetlerin merkezi haline gelmiştir. Buranın hemen yanı başında **varrak** dükkanları bulunmaktaydı. Bu müesseseler ilmi araştırmaların merkezi, ilim adamlarının buluşma mekanı haline gelmiştir. Nitekim buralarda ilmi müzakereler, bilimsel tartışmalar, münazaralar meydana gelmekteydi.⁴⁶ Bu dükkanlarla anılmış bazı ilim adamları da vardı ki bunlardan biri Ahmed b. Muhammed el-Varrâk'tır.⁴⁷

Selçuklu eserlerinden bir başkası ise bizzat Sultan Sencer tarafından kendisi için yaptırılan türbedir. Günümüze kadar gelen bu muhteşem bina TİKA tarafından son yıllarda restore edilerek hizmete açılmıştır. Bu binanın hemen bitişiğinde bizzat Sultan Sencer tarafından inşa edilen bir de camii bulunmaktaydı. Ancak camii Moğol istilasası esnasında yıkılmıştır.⁴⁸ Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde ise şehrin etrafına on iki bin üç yüz adım uzunluğunda bir sur inşa ettirilmiştir.⁴⁹

Bununla birlikte Selçuklular dönemi Merv'inde bir süre yaşayan Yakut el-Hamevi şehrin fiziki yapısında olduğu kadar sosyal yapısında da ciddi değişikliklerin meydana geldiğini, hatta toplumsal bölünmelerin yaşandığını söylemektedir. Onun verdiği bilgilere göre Merv, özellikle Hanefi ve Şafii mezhep çatışmalarının yaşandığı şehirlerden biri halinde idi. Hatta zamanla bu bölünme o kadar derinleşmiştir ki bu mezhep mensupları birbirlerinin mescitlerinde namaz bile kılamaz olmuşlardır. İşte bu bölünme şehrin fiziki yapısını da değiştirmiş ve mahalleler arasına

44 Bkz. el-Vezne, 29.

45 Bkz. Tanju Cantay, "Avlu", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 121.

46 Bkz. el-Vezne, 133.

47 Bkz. Semanî, II, 260.

48 Bkz. Simavi Eyice, "Cami" VII, *DİA*, İstanbul, VII, 67.

49 Bkz. Gay Le Strange, 429.

duvarların yapılmasına neden olmuştur. Nitekim şehirde yapılan kazılarda bu duvarların bazıları da gün yüzüne çıkarılmıştır.

Şehrin fiziki yapısından bahsederken üzerinde durmamız gereken konulardan biri de buradaki tasavvufi müesseseler, bir başka ifade ile hangâh, tekke ve zaviyelerdir. Horasan erenleri denilen pirlerin yurdu Merv'de birçok tasavvufi müessesenin olması yadsınamaz. Bununla birlikte dikkatimizi çeken en önemli kurum **ed-Demiriyye hangahı** olmuştur. Yakut el-Hamevî'nin verdiği bilgilere göre aynı zamanda bir kütüphaneye de sahip olan bu hangahın büyük bir ihtimalle bir medresesi mevcuttu. Yine onun verdiği bilgilere göre hangahın kütüphanesinden, depozito karşılığında herkese ödünç kitap verilmekteydi.⁵⁰ Bu hangahlardan bir başkası ise **Hangahu Şeyh**'tir. Semanî'nin zaman zaman buraya uğradığını söylemiş olması bu hangahın onun döneminde hizmet verdiğini göstermektedir.⁵¹

Şehrin fiziki yapısından bahsederken üzerinde durmamız gereken konulardan bir başkası ise kuşkusuz Merv kalesidir. Merv her biri ayrı tarih diliminde kurulan bölümlerden oluştuğuna göre, her bölümün kalesi kuşkusuz farklı zaman dilimine ait idi. Yakut el-Hamevi tarafından aktarılan "*Merv'in etrafındaki kalenin Erdeşir b. İsfendiyar'ın kızı Hamaya tarafından inşa edildiği*"⁵² şeklindeki kayıttan Gavur Kale'nin surlarının Erdeşir döneminde inşa edildiğini anlamak mümkündür. Yukarıda bir vesileyle ifade ettiğimiz gibi Selçuklular dönemine ait surlar ise Melikşah tarafından yaptırılmıştır.

İçme Suyu/sulama

Bir milyondan fazla nüfusu olduğu rivayet edilen Merv için su öteden beri önemli bir sorun teşkil etmektedir. Şehrin tamamına yetecek miktarda yer altı sularına sahip olmadığı için su ihtiyacını şehre nispeten uzak sayılan Murğab nehrinden sağlıyordu. Sadece içme suyunu değil, tarımda kullandığı suyun da bu nehrinden karşılıyordu. Adını Merv'den alan ve "Merv Suyu" anla-

50 Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, V, 114.

51 Bkz. Semanî, I, 217.

52 Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, V, 113.

mına gelen Muğab şehrin can damarı konumundaydı. Herat'ın kuzey doğusunda ki Ğur dağlarından doğan, önce küçük Merv'e (Merv Ruz)'a arkasından kuzeye Büyük Merv'e uğrayıp her iki şehre de su sağlayan bu nehir olmamış olsa Merv'in varlığından da bahsedilemezdi.

Mervlilerin nehirden elde ettikleri suyu bu büyüklükteki bir şehre nasıl dağıttıkları sorusuna gelince; şehir kurulduğu ilk dönemlerinde itibaren su ihtiyacını, yörede inşa edilen barajlarda toplanan suyun irili ufaklı onlarca kanal aracılığıyla yerleşim birimlerine veya tarım arazilerine dağıtılmasıyla gideriyordu.⁵³

Müslümanların bölgeyi fethetmelerinden sonra bu bent ve kanallara kuşkusuz yenileri ilave edilmiştir. Hicri dördüncü asırdan sonra bu dağıtım sistemi o döneme göre son derece düzenli ve modern bir yapıya kavuşturulmuştur. Kaynaklarımızda ifade edildiğine göre; Merv'in yanı başındaki Zarak köyü yakında⁵⁴ baraj yapmaya müsait bir yerde, kereste ve otlar kullanılmak suretiyle bir bent inşa edilmiştir. Kuşkusuz Selçuklular döneminde Muğab Nehri üzerindeki bu barajlara yenileri de ilave edilmiştir. Sultan Sencer tarafından sulama amaçlı inşa ettirilen ve XV. Asırda Timur tarafından tahrip edilen **Sultan Bendi** bunlardan biridir.⁵⁵

Hatta barajda toplanan suyun seviyesini belirlemek için bir sistem dahi geliştirilmiştir. Bu sisteme göre su altıyüz arka ulaştığında bolluğuna ve dolaylı olarak da halkın mutluluğuna işaret ederken; altı arka düştüğünde ise kuraklık ve kıtlığa delalet ediyordu.⁵⁶

Barajda toplanan sular, büyük kanallarla Merv'in dışına inşa edilmiş olan dağıtım havuzuna akardı. Yarım daire şeklinde tasarlanan bir barajı andıran bu dağıtım havuzunun daire kısmında nispeten daha küçük dört kanal inşa edilmişti. Üzeri tahtalar kapatılmış olan bu kanallar, şehre kadar uzanıyordu.⁵⁷ Hicri 544 yılında kodu düşük olan bölgelerden kodu yüksek olan bölgeler suyun çıkarılması için dolaplar kullanılıyor olması daha önceki

53 Bkz. Bkz. İbn Havkal, 365; ayrıca bkz. Gay Le Strange, 423.

54 Bkz. İbn Havkal, 365.

55 Bkz. Kazım Çeçen, "Bent", *DİA*, V, 453.

56 Gay Le Strange 424.

57 Bkz. İbn Havkal, 364; Makdisi, *Ahsenu't-tekâsim*, 259.

dönemde bu amaçla dolapların kullanıldığını akla getirmektedir.⁵⁸ Merv'de adına **Ruzbar (Rudbar)** denilen ve Birkediz ile Cirânc (Girank) arasında bulunan bu dolaplar bunların en meşhuru olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁹

Birbirine oluklar aracılığıyla bağlanan kanallar, gerektiğinde birbirini besleyecek şekilde tasarlanmıştı. Görevlileri dışında hiç kimsenin bu kanallara müdahale etmelerine izin verilmediği için tamamen düzenli bir yapıya sahipti.⁶⁰ Söz konusu bu kanallara belli sistem dahilinde su verilir. Su dağıtılırken hava ve mevsim şartları hep dikkate alınır. Havuzda suyun fazla olması durumunda kanallara daha fazla, az olması durumunda daha az su verilmekteydi.

Kanallardaki suyun ayarlanması veya hangi mahalleye ne zaman ve ne kadar su verileceği adına *Divanu'n-Nehr* denilen bir kurum tarafından düzenlenirdi. Bu kurumda alınan kararlar görevli ulaklar aracılığıyla kanallarda çalışan görevlilere ulaştırılırdı. Kanal görevlileri de divanu'n-nehr'den gelen emirler doğrultusunda şehrin hangi bölgesine ne oranda su vereceklerini ayarlarlardı.

Her bir kanalın bir sorumlusu bulunurdu. Adına Mütevellî denilen bu sorumluların izin ve bilgisi dışında hiç kimse kanala müdahale edemezdi. Sadece kanalların değil baraj ile havuzda görev yapan yetkililer de bulunurdu. Hatta yukarıda bahsettiğimiz havuzda dört yüz dalgıcın görev yaptığı rivayet edilmektedir. Nöbet usulüyle çalışan bu dalgıçlar, sürekli bu bölgede bulunur, havuzun su sızdırması veya zarar görmesine engel olurlardı. Kışın soğuk günlerinde suya dalmalarının gerekmesi durumunda vücutlarını bal mumu ile kapladığı rivayet edilen dalgıçlar, devletten yüksek maaş alırlardı. Makdisî yöreye yaptığı seyahat esnasında Nişabur'da iken, Merv kanalının su sızdığını, halkın da bu görevlilerle birlikte çalışarak çatlağı tamir ettiklerini ve bunun için de büyük harcamalar yaptıklarını söylemektedir.

58 Bkz. Semanî, III, 505.

59 Yakut, *Buldân*, III, 77.

60 Bkz. İbn Havkal, 365.

Merv'e dört büyük kanaldan su geldiğini yukarıda söylemiş-tik. Bu kanallar şunlardır.

1. **er-Rezik Kanalı:** Rabad tarafından şehrin içine akıyordu. Şehre ulaştıktan sonra daha derin ancak daha küçük kanallara bölünerek mahallelere dağılıyordu. Yâkut el-Hamevî Harizmi'nin burayı Zerik şeklinde okuduğunu, onun dışında da bu şekilde okuyanların bulunduğunu, ancak kendisinin Mervlilerden burayı Rezik şeklinde tekaffuz ederken gördüğünü, dolayısıyla bu kanalın gerçek adının er-Rezik olduğunu söylemektedir. Onun verdiği bilgilere göre Abdullah b. Büreyde'nin kabri de bu kanalın üzerinde yer almaktadır.⁶¹
2. **Es'adî Kanalı:** Babu's-Sencan ve Miremâhân mahallelerinin halkı bu kanallardan su içmekteydiler.
3. **Hürmüzfere Kanalı:** Serahs yönünde idi. Şehir merkezi bu kanaldan su içmekteydi.
4. **Mâcân Kanalı:** En büyük kanal olan Macan, çarşıya ulaştıktan sonra değişik kollara bölünerek şehrin başına kadar gitmektedir. Bu kanalların kolları üzerinde şehrin muhtelif yerlerinde geçişleri sağlamak için köprüler konulmuştu. Keza çeşitli yerlerde kapalı büyük havuzlar (su depoları) inşa edilmişti. Bu su depolarının dervazeleri mevcuttu. Gerktiğinde bu dervazelerden su salıveriliyordu.⁶²

Makdisî'nin verdiği bilgilere göre kanallar aracılığıyla meskenlere ulaşan sular burada inşa edilmiş olan su depolarına aktarılırdı.⁶³ Onun verdiği bu bilgiden Merv'de hemen hemen her meskene içme suyunun ulaştığını ve bu suyun depolara aktarıldığını, buradan kullanıldığını anlıyoruz. Net bilmemekle beraber meskenlerin içerisinde de bir dağıtım sisteminin olması muhtemeldir.

Şehir suyunu sağlayan Murğab nehrinden veya şehre su getiren kanallardan su arklar kazılarak su alınmasının fıkıh kitapla-

61 Bkz. Yakut, *Buldân*, III, 42.

62 Geniş bilgi için bkz. Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 259.

63 Bkz. Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 245

rma yansıması bunun erken dönemden itibaren bir sorun teşkil ettiğini ortaya koymaktır. Nehrin yakınlarındaki ölü toprakları ihya etmek isteyen ve buralara su görürsen insanların bunu yapabilmeleri nehir ve kanalların tahrib edilmemesi şartına bağlanmıştır. Nehir ve kanallar kamu malı kabul edildikleri için buradan su alınabilmesi, yukarıda ele aldığımız kurumun iznine bağlanmıştır. Bununla birlikte bu sorunun Merv'in dışına taşması hatta bu meyanda İmam Ebu Yusuf'a da soruların yöneltmiş olması bunun şehirde ciddi şekilde tartışıldığını akla getirmektedir. Nitekim Serahsî *Mebсут*'unda şöyle demektedir: "İmam Ebu Yusuf'a *Merv Nehri ile ilgili soruldu*, (*Merv nehri Fırat büyüklüğünde olan büyük bir nehirdir. Mevr'e girince suyu halkı arasında taksim olunur, her bir kavim için bilinen bir ark vardır. / her kes kendi arkını kullanır.*) Şayet bir adam ölü bir arazi edinir ve bu ölü araziyi ihya etmek isterse, bunun için de Merv ırmağından kendi arazisine kanal kazarsa caiz midir? İmam Ebu Yusuf şayet yeni kazdığı bu kanalla kimseye zarar vermezse olur; ancak suyun azalmasına veya Merv halkına zarar verirse yöneticinin bunu engelleme hakkı bulunmaktadır." şeklinde cevap verdi.⁶⁴

Bunun yanı sıra Makdisî Merv'de birçok kuyunun da bulunduğunu söylemektedir. Ancak kitabın daha hacimli hale gelmemesi için bu kuyuların adını vermekten kaçındığını ifade etmektedir.⁶⁵

Sonuç olarak hakkında bir kitap çalışması yürüttüğümüz Merv, kendisine ait yapısıyla dünyanın en eski ve en köklü şehirlerinden biri olarak hala tarihe direnmektedir. Gerek sahip olduğu mimari yapısı ve mimari özellikleriyle, gerekse üstlendiği misyon ile biricikliğini korumaktadır. Bu haliyle bile geleceğin kentine ve kentçilerine söyleyecek çok sözü vardır.

Beni sabırla dinlediğiniz için hepinize saygılar sunuyorum.

64 Bkz. Ebû Belâ Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî (ö.483/1090), *el-Mebсут*, Daru'l-Ma'rife li't-tabaa ve'n-neşr ve't-tevzi', Beyrut ?, XXXIII, 133; Ebubekir el-Kâşânî, *Bedâiu's-Senâi'*, Mektebetu el-Habîbiye, Pakistan 1989, VI, 193.

65 Bkz. Makdisî, 259.

MEYYÂFÂRİKÎN (SİLVAN) TARİHİ ÜZERİNE NOTLAR*

GİRİŞ

Grekçe Μαρτυρόπολις, Aramice Meiafarakin (Maypherkat), Süryanice Mipherket, Maipherqat; Ermenice Nphrkert (daha sonra Muharkih, Muphargin, Maturkhelokeh), Farkin,¹ Latince Martyropolis, Arapça ve Farsça Farkîn veya Meyyâfârikîn² olarak isimlendirilen Silvan miladi dördüncü asrın sonlarında Piskopos Marusa (Mar Marusa)³ tarafından kutsanarak bir Hı-

* Bu makale daha önce İÜİFD'de yayınlanmıştır.

1 Ermeniler genelde burayı Farkin olarak isimlendirmektedirler. Bkz. T. Rice Holmes, "Tigranocerta" *The Journal of Roman Studies*, Vol. 7, Society for the Promotion of Roman Studies, London 1917, s. 131.

2 İslam kaynakları Meyyâfârikîn adının nereden geldiği konusunda farklı kanaatlere sahiptirler. Örneğin Zekerîya el-Kazvîni şehrin adının "şehitler şehri" anlamına gelen "medursala" kelimesinin Arapçalaşmış hali olduğu kanaatindedir. [Bkz. Zekerîya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvîni, *Asârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, Beyrut 1985, 565; İbn Şeddâd, İzzuddin Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-Âlâk el-hafîre fi zikri umera'i's-Sam ve'l-Cezîre*, (tahk.: Yahya Zekerîya Abbâre), Dimeşk 1978, III, 283] Yakut el-Hamevî ise farklı bir çok nazariye aktarmaktadır: Şehir adını Meyyâ adındaki kurucusundan almaktadır.

Meyafarkin ifadesi Farsça "barcin" kelimesinin bozulmuş halidir. Hafız Ebru da bu kanaattedir. [Bkz. Hafız Ebru, Şihabuddin Abdullah el-Hevafî (ö: 833), *Cografyayı Hafız Ebru*, (takdim: taşlı ve tahlûk Sadık Seccâdi) I-II, 1378, II, 24; ayrıca bkz. Dehhuda, *Loğatnâme-i Dehhuda*, "Meyyâfârikîn" Maddesi]

Şehrin asıl adı Farkin idi. Meyyâfârikîn ise iki ayrı kelimeden oluşmaktadır. Bu ifadelerden ilki Farsçada "orta" anlamına gelen Meya; ikincisi ise Farkin'dir. Bu durumda şehir "orta farkin" anlamına gelmektedir [Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, I-V, Beyrut 1979, V, 273.]. Görüldüğü gibi bu iddiaların hiç biri Meyyâfârikîn adının kökenini aydınlatma konusunda tek başına yeterli bilgi vermemektedir.

3 Hristiyan kaynakların verdiği bilgilere göre; Süryanice ve Grekçe bilen Marusa aynı zamanda tanınmış bir hekim ve zeki bir devlet adamıdır. Antakya ve Orta Asya'da seyahatlerde bulunmuş, İstanbul'a gitmiştir. John Chrysostom ve Theophilus of Alexsandra'nın dinî düşüncelerinin sorgulandığı konsillerde yer almıştır. Sezar Aracadius ve II Teodosius tarafından 399, 403 ve 408 yıllarında Sasanî hükümdarı I. Yazdicerd'e üç kez elçi olarak gönderilmiştir. 410 yılına kadar İran'da kalmıştır. Onun gayretleri ile Sasanî Hristiyanları problemlerinden önemli ölçüde kurtulup rahatlamışlardır. O aynı zamanda, II Şapur tarafından 40 yıl süren katliamlar esnasında öldürülen Hristiyanların biyografilerinin

ristiyan kenti olarak kurulmuştur. Kurulduğu günden itibaren yörenin tarihinde söz sahibi olmasına rağmen hakkında yeterli çalışma yapılmamıştır. Biz bu makalemizde bu gün Diyarbakır iline bağlı bir kaza merkezi olan bu tarihi mekanın dününe, bir başka ifade ile geçmişine ışık tutmak istiyoruz. Yazımızda şehrin kuruluşu ve ilk dönemlerinin yanı sıra fizikî yapısı, demografik durumu ve İslam kültürüne katkıları üzerinde de kısaca duracağız.

Meyyâfârîkîn'in kuruluş öyküsü miladi dördüncü asırda Bizans ile Sasaniler arasında yıllarca süren savaşlara dayanmaktadır. Rivayetlere göre bu savaşlar esnasında, büyük bir ihtimalle, aralarında daha önceki savaşlarda dindaşları Bizans'a meyleden, hatta lojistik destek veren Hristiyan vatandaşlarının varlığı; II.

yazarı olarak da tanınmaktadır. Bu metinler önce Latinceye, tercüme edilerek Assemani tarafından basılmış iken; daha sonra rahip Paul Bedjan tarafından neşredilmişlerdir. Çoğu dokunaklı ve ilginç hikayelerden oluşan bu metinlerin bir tek onun tarafından yazılmadığı, hatta bir kısmının ondan önce kaleme alındığı, diğer kısımlarının ise onun tarafından yazdırıldığı; ancak kendisi tarafından Grekçeye tercüme edildiği tahmin edilmektedir. Abdulyaşa' Soba'nın verdiği bilgilerden onun İznik Konsiline de katıldığı; hatta burada alınan kararları Grekçeden Süryaniceye çevirdiği anlaşılmaktadır. Bu konsilin yanı sıra 381'de İstanbul Konsili ile 390 dolaylarında toplandığı sanılan Side Konsili'ne de katılmıştır. Bu konsilde Messalianlar aforoz edilmişlerdi. 403 yılında İstanbul'a gelen Marusa İran Hristiyanları için Medain'de iki konsil düzenlemiştir. Bu konsillerden özellikle 410 yılında yapılanı kırkın üzerinde din adamı katılmıştır. Bu konsilde I. İsaac'ın tarafını tutan Marusa, ona karşı yapılan ve hapse girmesine neden olan suçlamaların ortadan kalkmasını sağlanmıştır. Kadıköy Konsili'ne denk kabul edilen bu konsilin, II. Şapur döneminden itibaren ciddi darbeler almış olan Doğu Hristiyanlarının toparlanmasının yanı sıra, bağımsız hale gelmelerinde ilk adım olduğu kabul edilmektedir. Kilisenin kurumsallaşmasında da önemli etkisi bulunan Marusa'yı konumuz açısından önemli kılan asıl husus ise I. Yezdicerc ile vardığı anlaşma sonucunda, II Şapur (Şapur Zu'l-Ektaf) tarafından öldürülen Hristiyanların kemiklerini, bulundukları yerden toplayarak Meyyâfârîkîn'e getirmesi ve buraya defnetmesi hadisesidir. Bu taşıma ile şehir Martyropolis yani şehitler kenti adını almıştır. Marusa'nın hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ralph Marcus, "The Armenian Life of Marutha of Maipherket", *The Harvard Theological Review*, vol. 25, N.1, January 1932, ss. 47-71; Ignatius Aphram I. Barsoum, Matti Moosa, *The Scattered Pearls: A History of Syriac Literature and Science*, Passeggiata Press, Usa 2000, s.241; Adrian Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, Gergias Press, Usa 2001, s. 47-48; John Bagnell Bury, *A History of Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. 800 A.D.)*, London 2005, s. 307-308; Robert Murray, *Symbols of Church and Kingdom: a Study in Early Syriac Tradition*, T&T yayınları, London 2006, s.47; Michael Walsh, *A New Dictionary of Saints: East and West*, Linguistic Press 2007; S. Vailie, "Martyropolis" *The Original Catholic Encyclopedia* (ed: Charles G. Herman vd.), Encyclopedia Press, Newyork 1993, XI, 742.

Şapur (309-378)'un Sasanî sınırları içerisinde yaşayan Hristiyanların tamamını Bizans ajanı olarak görmesine neden olmuştur. II. Şapur, miladi 363 tarihinde Bizans'a galip gelip önce Nusaybin, arkasından da Meyyâfârikîn'in olduğu bölgeyi egemenliği altına alınca, yöredeki Hristiyanları savaş suçlusu ilan edip ya esir etmiş veya kılıçtan geçirmiştir.⁴ Yerine geçen II. Erdeşir (379-383) döneminde de bu savaşlar bütün hızıyla sürdüğü gibi Hristiyanlara yönelik politikada da bir değişiklik olmamıştır. Yörede kısmi barış, ancak onun ölümü ile sağlanabilmiştir. Meyyâfârikîn tarihi işte bu dönemle yani II Yezdicerd (399-420) dönemi ile başlamaktadır.

Hristiyan kaynaklara göre Bizans ile Sasanîler arasında süren bu savaşlardan büyük zarar gören doğu Hristiyanlarını bu zulümden kurtarmak için harekete geçen Antakya asıllı Piskopos Marusa, 399 tarihinde II. Teosius'un (408-450) barış elçisi olarak Sasanîlerin başkenti Medain'e gitmiştir. Onlarca yıldır süren savaşlardan bezen Sasanîler, bu barış talebini bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. İslam kaynaklarının bahsettiği hikayenin bu elçilik hadisesi esnasında cereyan etmiş olması muhtemeldir. Buna göre Marusa, Medain'de bulunduğu esnada kızı hasta olan ve İranlı hekimler tarafından tedavi edilemeyen Sasanî hükümdarı, onun hekim olduğunu öğrenince kendisinden yardım talep etmiştir. Bu talebe hayır demeyen Marusa, hükümdarın kızını tedavi etmiş ve iltifatına mazhar olmuş; istekleri koşulsuz yerine getirilmiştir. İsteklerinden biri de II. Şapur (Zül'Ektaf) döneminde masum olarak öldürülen ve Mecusî dinî geleneklerine göre defnedilmeleri caiz olmadığı için gömülmeyip, oldukları yerde yabani hayvanlara bırakılan binlerce Hristiyan ölünün kemiklerinin kendisine verilmesidir.⁵ Bu talebi kabul edilen Marusa, bu kemikleri Meyyâfârikîn'e getirir ve oraya defneder.⁶ Bunların etrafına da bir

4 Sasanîler uzun süre kendi hâkimiyetleri altında yaşayan Hristiyanlara, Bizans'ın casusları olarak bakmışlardır. Bkz. Vern L. Bullough "The Roman Empire vs. Persia, 363-502: A Study of Successful Deterrence" *The Journal of Conflict Resolution (JCR)*, Vol. 7, No. 1 (Mar., 1963), s.65.

5 İslam kaynakları bu hikayenin II. Şapur döneminde cereyan ettiği kanaatinde dirler. Bkz. Yakut el-Hamevî, *el-Buldân*, V, 237 el- Kazvîni, 565; İbn Şeddâd, III, 283.

6 Mecusilere göre insan birbiriyle çatışma halinde olan adına ruh ve beden denilen iki farklı özden yaratılmıştır. Ehrimen'den bir parça taşıyan bedeni anlamlı kılan ruhtur. Ruh bedenle birlikte iken beden de ruhtan dolayı kutsaldır.

şehir inşa eder ve adını Martyropolis, yani şehitler kenti koyar.⁷ İşte Meyyâfârikîn, tarih sahnesine böyle çıkmış olur. Kurulduğu yerde daha önceki dönemlere dayanan bir köyün bulunduğu söylenirse de bu köy ile ilgili yeterli bilgi mevcut değildir.⁸

Marusa ile Meyyâfârikîn bu tarihten itibaren birlikte anılmaya başlamışlardır. Nitekim bu hadiseden sonra konu ile ilgili yazılan her metinde Marusa'dan Meyyâfârikînli Marusa (Marutha of Maipherket, Marutha Bishop of Tagrit) şeklinde bahsedilecektir. Onun çabası ile barışın sağlanmış olması Marusa'nın ününe ün katmış ve Latin, Süranî, Greek ve Kopt kilisesi tarafından aziz olarak anılmasına neden olmuştur. Hatta günümüzde bile bu kiliseler tarafından her yıl 4 Aralıkta, Aziz Marusa Yortusu (Feast of Saint Marutha) adıyla, onun adına bir de yortu düzenlenmektedir.⁹

Kuşkusuz Meyyâfârikîn ile Marusa'yı Hristiyan kültüründe bu kadar meşhur kılan bir başka konu ise onun Süryanî ve Hı-

Ancak ruh bedeni terk ettiği zaman beden kutsiyetini kaybeder. Bu durumda bedene dokunmak haramdır. Dolayısıyla defnedilmeyen beden yırtıcı kuşların yemesi için bırakılırdı. [Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism*, Brill 1975, I, 325-331.] Bu anlayışın bir sonucu olarak Bizans ile Sasanîler arasında onlarca yıl süren savaş meydanlarındaki Hristiyan ölüleri de defnedilmemiştir. Oysaki Hristiyanlar ölülerini defnediyorlardı. [Bkz. *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak ilkeleri*, (çev: Dominik Pamir), İstanbul 2000, ss. 403-405.] İran'ı gezen ve defnedilmemiş cenazeleri gören Atinalı iki felsefecinin bunu barbarlık olarak nitelendirmesi, muhtemelen bütün Hristiyanların hissiyatını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Marusa'ya bu kemikleri toplayan söz konusu hissiyat olmalıdır. [Bkz. Oliver Nicholson, "Two Notes on Dara" *American Journal of Archaeology*, Vol. 89, No. 4 USA (Oct., 1985), s.668.] Dolayısıyla Marusa bu kemikleri gömmekle aslında dini bir görev icra etmiştir.

7 Bkz. Ignatius Aphram I. Barsoum- Matti Moosa, s. 241; Robert Murray, s. 47; Adrian Fortescue, s. 48.

8 Yakut, Batlamyus'a dayanarak Meyyâfârikîn'in kurulduğu yerde geçmiş milattan önceye dayanan büyük bir köyün bulunduğunu, halkın Hristiyanlığı ilk benimseyenler arasında yer aldıklarını, söz konusu köyde inşası Hz. İsa dönemine dayanan bir de kilisenin mevcut olduğunu söylemektedir. [Bkz. *el-Buldân*, V, 237.] Ancak Hristiyan kaynakları tarafından böyle bir bilginin aktarılmamış olması, doğruluğunu şüpheli hale getirmektedir. Minorsky'nin de ifade ettiği gibi buranın, milattan önce 80 yılında ölen Ermeni hükümdarı II. Tigranes'in başkenti Tigranocerta olduğunu iddia edenler de olmuştur. Bunlardan biri de 1838 yılında yörede yüzey araştırması yapan Von Molteke'dir. [Bkz. Vilademir Minorsky, "Meyyâfârikîn", *E.J. Brill's First Encyclopedia of Islam 1913-1936*, Leiden 1993, V, 159.] Ancak bu iddiaya, kendisini destekleyen doğru veriler bulunmadığı için bilim çevrelerinde fazla itibar edilmemiştir.

9 Bkz. <http://www.newadvent.org/cathen/09748a.htm>.

ristiyan kültürüne yaptığı katkılardır. Nitekim yukarıda yaşam öyküsünü verirken ifade ettiğimiz gibi II. Şapur tarafından katledilen ve kemikleri Marusa tarafından Meyyâfârikîn'e defnedilenlerin yaşam öyküleri, kendisi tarafından derlenmekle kalmamış aynı zamanda Grekçeye de tercüme edilmiştir. Yine katıldığı İznik ve Medain Konsillerinin kararları da onun tarafından yazılmıştır.¹⁰ Süryanî Edebiyatı ve Hristiyan kültürü açısından önemli olan bu metinler, onun ismi ile birlikte Meyyâfârikîn adını büyütmekle kalmamış, Hristiyan metinlerde bu tarihi şehir hakkında önemli bilgilerin aktarılmasını sağlamıştır.

Bizans ile Sasaniler arasında meydana gelen savaşlarda sürekli el değiştiren Meyyâfârikîn, Sasanî hükümdarı Enuşirvan döneminde İran hâkimiyetine girmiştir.¹¹ Enuşirvan burayı ele geçirdikten sonra, savaş esnasında tahrip edilen kısımlarını tahkim ettirmiş ve bazı yeni yapılar da ilave ettirmiştir.¹² Yakut el-Hamevî gibi bazı İslam kaynaklarının ondan şehrin banisi olarak bahsetmesi, onun döneminde gerçekleştirilen bu imar faaliyetlerinin fazlalığına işaret ediyor olsa gerektir.¹³ Aynı durum Perviz için de geçerlidir. Zira ondan da şehrin kurucusu olarak bahsedilmektedir. Hatta bir kentin iki banisinin olamayacağını fark eden bazı kaynaklar ise şehrin taştan yapılan kısmının Enuşirvân;

10 Hristiyan kaynaklara göre Marusa'nın eserleri şunlardır:

İran Şehitleri Biyografileri: Acts of the Persian Martyrs, bir bölümü Assemani tarafından, "Acta SS. mart. Orient. et Occident.", I (Rome, 1748) da yayınlandı. Daha geniş kısmı ise Bedpan tarafından (Paris, 1891)'de neşredildi. W. Wright tarafından İngilizceye aktarıldı ve *Journal of Sacred Literature* (Oct., 1865-Jan., 1866)'de basıldı. Bu metin Zingerle tarafından Almancaya tercüme edilerek (Innsbruck, 1836) neşredildi. Ayrıca Almanca ikinci bir baskısı da yapıldı. Bu baskı için bkz. Achelis, "Die Martyrologien" (Berlin, 1900), 30-71.

İznik Konsili tarihi "History of the Council of Nicaea", *Kirchengeschichtliche Studien*, IV, 3, ve Harnack, "Ketzerkatalog des Bischofs Maruta" *Texte u. Untersuchungen*, XIX, 1, b.

Acts of the Council of Seleucia-Ctesiphon, Süryanice ve Latincesi Lamy tarafından neşredildi (Louvain, 1869).

Onun ekmek-şarap ayini (holy eucharist), haç (cross), azizler (saints) ve ilahiler (hymn) hakkında da çalışmaları bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.newadvent.org/cathen/09748a.htm>; Ayrıca bkz. A. L. Frothingham, Jr. "Historical Sketch of Syriac Literature and Culture", *The American Journal of Philology*, USA 1884, Vol. 5, No. 2, s. 204.

11 Bkz. S. Vailhe, 742.

12 Bkz. V. Minorsky, V, 159.

13 Yakut, V, 236.

kerpiçten yapılan kısmının ise Perviz döneminde inşa edildiğini iddia ederek söz konusu iki rivayeti telif etmekmeye çalışmışlardır.¹⁴ Zaten bu rivayetleri aktaran Yakut bile bunların kabul edilebilir iddialar olmadığını görmüş *ez-Zic* adlı eserin yazarını da referans göstererek şehrin Bizanslılar tarafından kurulduğunu kabul etmiştir.¹⁵ Sonra Dineverî'nin verdiği bilgileri esas alacak olursak şehirde bu köklü değişikliği yapan Kubaz b. Perviz'dir. Buna göre Kubaz b. Perviz döneminde Bizansla yapılan savaşlar esnasında Diyarbakır ile birlikte Meyyâfârikîn de İranlılar tarafından fethedilmiş, hatta dönemin yaygın uygulamalarında olduğu gibi şehir ele geçirildikten sonra halkının önemli bir kısmı esir edilerek İran'ın içlerine tehcir ettirilmiş, Fars Bölgesi ile Ahvaz arasında sıfırdan kurulan İrkubâz kentine yerleştirilmişlerdir.¹⁶ Büyük bir ihtimalle şehir bu savaşlar esnasında önemli ölçüde zarar görmüş, sınır bölgesinde olduğu için de yeniden imar edilmiştir. Bu durum Meyyâfârikîn'in onun tarafından kurulduğu şeklinde anlaşılmasına neden olmuş olmalıdır.

Uzun süre Sasanîlerin hâkimiyetinde kalan Meyyâfârikîn, 527 yılında Justinian tarafından Bizans topraklarına yeniden katılmıştır. 584-589 yılları arasında devam eden Bizans-Sasanî savaşlarında, adından çokça bahsedilen kentlerden biri olan Meyyâfârikîn, bu savaşlardan sonra 589 yılında Sasanîlerin eline geçmiş, ancak iki yıl sonra yani 591 yılında yeniden Bizans'ın hâkimiyetine girmiştir. 639 tarihine kadar da onların elinde kalmıştır.¹⁷ Hz. Ömer döneminde başlayan İslam fetihleri esnasında Meyyâfârikîn, Bizans'a bağlı bir yerleşim birimi idi.¹⁸

Hz. Ömer döneminde, Suriye genel valisinin emrinde hareket eden İyad b. Ganm el-Fihri 17/638-639 yılında yöredeki şehirleri birer birer fethettikten sonra Meyyâfârikîn'e gelmiş, burayı bir rivayete göre unveten; diğer bir rivayete göre ise sulh ile İslam

14 Bkz. Dehhuda, "Meyyâfârikîn" mad:

15 Bkz. Yâkût el-Hamevî, V, 236.

16 Bkz. Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dineverî, *Ahbaru't-tivâl*, (tahk.: Abdülmün'im Âmir-Cemalüddin eş-Şeyyâl) Daru İhya kutub el-Arebiyye, Kahire 1960, 66; Vilademir Minorsky, V, 159.

17 Bkz. V. Minorsky, V, 159.

18 Bkz. Necdet Hammâş, "Mayafarkîn" *Mevsuatu'l-Arabiyye*, Dimeşk 2008, s. 157.

topraklarına katmıştır.¹⁹ Fethinden itibaren bir üs olarak kullanılmış olan Meyyâfârikîn, Ermeniye Eyaleti'nin kurulmasından sonra bir dönem buraya bağlanmış²⁰ olsa da İslam coğrafyacılarının çoğunluğuna göre el-Cezîre (Yukarı Mezopotamya) bölgesi içerisinde yer almıştır.²¹ Bununla birlikte el-Cezîre bölgesinin hangi kısmında kaldığında ihtilaf edilmiştir. Nitekim İbnu'l-Fakîh (ö.289/903),²² İbn Hurdazbih (ö.300/913),²³ Kudame b. Cafer (ö.337/948)²⁴ gibi ilk Müslüman coğrafyacılar Nusaybin, Erzen, Amîd, Resu'l-Ayn ile birlikte Meyyâfârikîn'in de Diyarı Rabiâ içerisinde yer aldığını söylerken; Makdisî (ö.380/990), Bekrî (ö.487/1094)²⁵ ile Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229)²⁶ ise Diyarbakır, Hasan Keyf (Hısn Keyfa), el-Far ve Haziye gibi kentlerle birlikte Diyar-ı Bekr'in bir parçası olduğunu iddia etmişlerdir.²⁷

Hz. Ömer'in vefatı ve Hz. Osman'ın hilafete gelişi Meyyâfârikîn'in siyasi konumunda önemli bir değişiklik meydana getirmiştir. İbnu'l-Ezrak'ın da dikkat çektiği gibi Hz. Osman el-Cezîre'yi Suriye'ye katmış ve Muaviye'nin yönetimine bırakmıştır. Muaviye burayı kendi amilleri ile idare etmekteydi.²⁸ Dineverî'yi esas alacak olursak Hz. Ali döneminde buraya özel önem verilmiştir. Hilafet merkezinin Medine'den Kufe'ye taşınmasından sonra, Hz. Ali

19 Bkz. Yakut, *Buldan*, V, 238. Krş. için bkz. Belazurî, *Futuhu'l-Buldân*, (çev.: Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 251.

20 Bkz. Muhammed b. Abdülmün'im *Kitâbu ravdu'l-mi'târ fi haberî'l-aktâr*, (tahk.: İhsân Abbâs), Beyrut 1980, 567.

21 Bkz. Hafız Ebru, II, 23.

22 Bkz. İbnu'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî, *Kitabu'l-buldân*, (tahk.: Yusuf el-Hâdî), Beyrut 1996, 180.

23 Bkz. İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kasım Abdullah b. Abdullah, *el-Mesalik ve'l-memâlik*, Leiden 1889, 95.

24 Bkz. Kudame b. Cafer, *Kitabu'l-harac*, 246. (İbn Hurdazbih ile bir arada basılmıştır), Leiden 1899.

25 Bkz. Abdullah b. Abdulaziz el-Bekrî, *Mu'cem ma'sta'cem*, I-IV, (tahk.: Mustafa es-Seka) Beyrut 1983, III/IV, 1286.

26 Bkz. Yâkût el-Hamevî, V, 273.

27 Bkz. İbnu'l-Beşârî el-Makdisî, *Ahsenu't-tekasim fi ma'rifetu'l-ekâlim*, (tahk.: Muhammed Mahzum), Beyrut 1987, 122. Bilindiği üzere. Cezîre bölgesi, İslam fethinin ardından kendi içerisinde önce Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar şeklinde iki kısma bölünmüş, daha sonra Diyar-ı Rebia'nın bir kısmı Diyar-ı Bekr adıyla anılmaya başlanmıştır. Fetihler esnasında Arapların ünlü kabilesi Rebia, Diyar-ı Rebia'ya; Bekr b. Vâil ise kendi adıyla anılacak olan Diyar-ı Bekr'e yerleşmiştir. Diyar-ı Bekr (Diyarbakır) de, bölgenin uzun süre idare merkezi olan Diyarbakır'ın de ismi olmuştur.

28 Bkz. İbnu'l-Ezrak, 383.

burayı el-Cezîre'nin yönetim merkezi olan Musul'dan ayrı tutmuş ve yöneticisini bizzat kendisi atamıştır.²⁹ Bu da Meyyâfârikîn'e ayrı bir rol düşündüğünü akla getirmektedir. Bununla birlikte şehrin statüsünün değiştiğine dair ciddi bir veriye de sahip değiliz. Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye devretmesinden sonra bu bölge yeniden Musul'a bağlanmış ve oradan idare edilmiştir. II. Muaviye'den sonra Emevilerin yaşadığı iç karışıklıklar esnasında Meyyâfârikîn, önce Abdullah b. Zübeyr'in tarafını tutmuşsa da Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sekafi'nin Kufe'yi hâkimiyeti altına almasından sonra el-Cezîre'nin bütünü gibi onun tarafına geçmiştir. El-Cezîre'ye büyük bir önem veren Muhtar, buraya vali olarak Kufe'nin en güçlü kabilelerinden Neha'nın lideri İbrahim b. Eşter en-Nehaî'yi atamıştır. İbrahim en-Nehaî Musul'a geldikten sonra çevreye amillerini göndermiş, bu bağlamda Meyyâfârikîn'e de Abdullah b. Müslim'i amil olarak atamıştır.³⁰ Şehir Emevi Devleti'nin sonuna kadar el-Cezîre Eyaleti'nin bir parçası olarak idare edilmiştir.

Emevilerin yıkılışında pay sahibi olan el-Cezîre bölgesi, Abbasilerin kuruluşu esnasında imparatorluğun mütevazî bir kenti olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak daha sonraki dönemlerde, özellikle Harun er-Reşid (786-809) zamanında yönetim muhaliflerinin yerleştiği bir mekan haline gelmiştir. İran asıllı Bermeki hanedanı, Bağdat Deylemîleri ve Abbasi muhalifi bazı sadât (sey-yidler) bunlardan bir kısmıdır. Abbasilerin, ana bünyeyi bir arada tutmakta aciz kalmaları üzerine, Kuzey Afrika, İran ve dolaylarında devletten bazı kopuşların yaşandığı bilinmektedir. Abbasi Halifesi el-Mehdî (255-256/868-869) iktidarda iken Diyarbakır ile birlikte Meyyâfârikîn de Abbasilerden kopmuş, İsa b. eş-Şeyh eş-Şeybanî'nin hâkimiyetine geçmiştir. 285/898-899 yılına yani Abbasi halifesi Mu'temid (870-892) dönemine kadar da onların elinde kalmıştır. Bu hâkimiyetin bir nişanesi olan merkez caminin minaresi, üzerinde mahkuk bulunan İsa b. eş-Şeybanî'nin torununun adıyla günümüze kadar varlığını korumuştur. Ancak Meyyâfârikîn esas Hamdaniler ile birlikte Abbasi hâkimiyetinden

29 Bkz. Dineverî, 154.

30 Bkz. Dineverî, 296.

tamamen çıkmış oldu.³¹ Nitekim Nasruddevle el-Hamdani'nin Musul'a 324/935 yılında egemen olmasının akabinde, el-Cezîre bölgesinin sair şehirleriyle birlikte Meyyâfârikîn kentini de hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Seyfuddevle, Meyyâfârikîn'i ele geçirdikten sonra şehrin stratejik konumunu dikkate alarak Halep ile birlikte eş başkent olarak kullanmıştır. Bu tarih, Meyyâfârikîn'in tabir caiz ise yükselme dönemini teşkil etmektedir. Nitekim hükümdar buraya özel bir sevgi veya ilgi duymuş, şehir surlarını tamir ettirmiş, bazı bölgelere yeni surlar ilave ettirmiş, o güne kadar kuyu suyu ile idare eden şehre, kanallarla içme suyu getirtmiştir. O Meyyâfârikîn'i o kadar çok seviyordu ki buraya defnedilmeyi vasiyet etmiştir. Bu vasiyetinin bir sonucu olarak Halep'de ölmüş olmasına rağmen, cenazesi Meyyâfârikîn'e taşınmış ve buraya defnedilmiştir.³²

Ünlü şair Mütenebî, Seyfuddevle'nin Meyyâfârikîn'e duyduğu sevgiyi, anaç bir kuşun yavrusuna duyduğu sevgi ile kıyaslamaktadır.

[Ey Seyfuddevle] Sen ordunla [Meyyâfârikîn'e] vardığında,

O ordunun albenisi, içlerinden kakülü uzamış süvari üzerine yansıyor.

Etrafında dalga dalga bir zırh denizi ve maiyetinde yağız atlardan bir kalabalık yürüyordu.

O, dağları bir araya getirip düzene sokarcasına, ordusuyla ülkeleri düzledi geçti.

Bitip tükenmek bilmeyen savaşılar zemin teşkil etmek, onu yumuşatmış ve Seyfuddevleye râm etmişti

[Seyfuddevle'nin] konuşmadan şöyle bir bakivermesi ona sesini duyurmaya yetiyordu.

Ana kuşun yavruya yanaştığı gibi sağdan Meyyâfârikîn'e yanaşıyor,

Kuşun yavrusunu beslediği gibi onu besliyor ve şefkat gösteriyordu,

Mütenebbî (ö. 965 m.)

31 Bkz. Hammâş, 157.

32 Bkz. İbn Hallikan, Ebû'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekr, *Ve Feyyatu'l-A'yân*, (tahk.: İhsan Abbas), Beyrut 1978, III, 405; Zehebî, *Siyer A'lâm en-Nubela*, I-XXV, (tahk.: Şuayb Arnavud), Beyrut XIV, 189.

Seyfuddevle'nin 367/977-978 yılındaki ölümünden sonra Meyyâfârikîn, Diyarbakır ile birlikte Musul hâkimi Gazanfer'in hâkimiyetine geçmiş oldu. Adduddevle'nin 372/982-983 yılında gerçekleşen vefatına kadar süren bu hâkimiyet, Mervanî hanedanının kurucusu olan Ebü Şuca'nın Meyyâfârikîn'i ele geçirmesi ile son buldu. Yaklaşık bir asır bu sülaleye başkentlik yapan Meyyâfârikîn, en parlak günlerini bu hanedanın hâkimiyetinde yaşamıştır. Şehir 478/1085-1086 yılında yani Selçuklu sultanı Melikşah döneminde Büyük Selçukluların bir parçası haline gelmiştir. Melikşah'ın 484/1092 yılında vefatından sonra Artukoğulları'nın hâkimiyetine girmiş oldu. Artukoğulları'nın başkenti Mardin'e yakın olan Meyyâfârikîn, onlar adına Nubate sülalesi tarafından idare ediyordu. Meyyâfârikîn şehrinin merkezinde bulunan Cami bu dönemden günümüze gelen yapılardan biridir. Hatta camii küçük bazı değişiklikleri istisna tutacak olursak, Necmeddin tarafından, yapıldığı haliyle günümüze kadar ulaşmıştır.³³

581/1185-1186 yılında Eyyubî hâkimiyetine girmiş olan Meyyâfârikîn, Eyyubî sultanı Selahattin el-Eyyubî'nin kardeşi el-Adil Seyfuddin tarafından idare edilmiştir. Eyyubilerin bu kolu Moğolların 658/1259-1260 yılında şehre hâkim olmalarına kadar burayı ellerinde tutmuşlardır. Moğollar uzun bir kuşatmadan sonra son Eyyubî yöneticisi el-Kamil Muhammed (642/1244-1245---658/1259-1260)'i öldürerek Eyyubilerin bu koluna son vermiş ve Diyarbakır ile birlikte Meyyâfârikîn'i de hâkimiyetleri altına almışlardır.³⁴

Moğol istilasası birçok şehrin kaderini değiştirdiği gibi ihtişamına son vererek Meyyâfârikîn'in de kaderini değiştirmiştir. Hatta şehir bu tarihten itibaren asla eski ihtişamına kavuşamamıştır. Nitekim Moğol istilasasının 736/1426 yılında son bulması, Meyyâfârikîn'i, yörenin sakinleri olan Türkmen, Kürt ve Arapların çekişme alanı haline getirmiştir. Bu mücadelenin sonunda Önce Akkoyunlular'ın, sonra Safevilerin eline geçmiş ve en son 921/1515-1516 yılında da Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır.

33 Bkz. Hammâş, 158.

34 Bkz. Hammâş, 158.

Osmanlı hâkimiyetine girdiğinde yarı harabe haldeydi. Nitekim 1529 yılında burayı ziyaret eden Portekizli seyyah Tenreyno, şehri yarı harabe olarak tarif etmektedir. Ancak Osmanlı'nın son döneminde nüfusunun 7000 olarak zikredilmiş olması sonraki dönemde kısmen de olsa canlandığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.³⁵

Şehrin kuruluşu ve siyasi hayatı hakkında bu kısa bilgilerden sonra şimdi de fiziki yapısına bakalım.

A. Fiziki Yapısı

Meyyâfârikîn'in ilk kurulduğu dönemdeki şehir yapısını tam olarak bilmiyoruz. Ancak merkezine yerleştirilen ve kadim dönemde, doğu kentlerinin tamamında, yeni kurulan şehirlerin kurucu ruhu olan tılsımı çağrıştıran kutsal kemikler anlatılırken aktarılan bilgilerden hareketle, şehrin doğu kent yapısına uygun olarak, yuvarlak bir şekilde tasarlandığını; merkezinde bu kutsal kabul edilen kemikleri örten bir mabedin bulunduğunu, meskun mahallin bu merkez etrafında şekillendiğini tahmin ediyoruz.

Meyyâfârikîn'in fiziki yapısı hakkında aşağıda verdiğimiz bilgiler çok sonraki döneme, özellikle de Mervanîlere aittir. Söz konusu bilgileri büyük ölçüde Meyyâfârikînli İbnu'l-Ezrak (ö.577/1181) ile şehri gören Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229) ve İbn Şeddâd (ö.684/1258)'a borçluyuz. Bununla birlikte 438/1046-7 yılında Meyyâfârikîn'i ziyaret eden Nasır Hüsrev de *Sefernâme*'sinde önemli bilgiler aktarmaktadır. Nasır, Meyyâfârikîn'i ziyaret ettiğinde şehir o tarihte yüz yaşında olan Şubluddevle lakaplı Ebû Nasr Ahmed adındaki Mervanî hükümdarının başkenti idi.³⁶

Şimdi Meyyâfârikîn'in, şehir dokusu hakkındaki bilgileri, şehrin dış unsurlarından başlayarak aktaralım:

1) Kale: Yakut'a göre Bizans döneminde inşa edilen Meyyâfârikîn Kalesi o kadar muhkemdi ki, kuruluşundan 620/

35 Geniş bilgi için bkz. Hammâş, 158.

36 Gay Le Strange, *Coğrafyayı tarihîyi serzeminhayı Hılafet-ı Tarihi*, (Farsçaya çev.: Mahmut İrfan), Tahran 1337/1959, 120.

1223-4 yılına kadar silah zoruyla hiç ele geçirilememişti.³⁷ “*Kale surlarının üzerinde her biri Kostantin’in vezirlerinden biri tarafından inşa edilen üç adet burc (Burcu’r-Runiyye, Burcu Biat ve Burcu’l-Akabe) bulunuyordu*” diyen Yakut, kalenin Teosius (408-450) döneminde inşa edildiği bilgisini doğrulamaktadır. Kuruluş döneminde yapılan bu burçlara sonradan Ali b. Vehb tarafından inşa edilen *er-Raviyye* burcu da ilave edilmiştir. Adı geçen burç, Yakut döneminde *Ali b. Vehb Burcu* olarak anılmaktaydı. Marangozlar Hamamı’nın tam karşısında, tepenin alt kısmında yer alan ve yuvarlak olarak inşa edildiği ifade edilen *Biat Burcu*, Yakut döneminde yıkık vaziyette idi. Sonradan ilave edildiği anlaşılan *Babu Rabad Burcu*’nun ise kalenin önemli burçlarından biri olduğu kaydedilmektedir. Bu burçların dışında üzerinde büyükçe bir ayna yer alan ve güneş doğduğu zaman ışınlarını uzaklara kadar yansıtan *Mir’at Burcu (Ayna Burcu)*’nun da sonradan inşa edildiği ifade edilmektedir. Burayı gören Yakut, söz konusu aynaları tutan demirlerin kendi dönemine kadar varlığını koruduğunu söylemektedir. Sonradan inşa edilen burçlardan bir diğeri ise *Hükümdar Burcu* idi.³⁸ Yakut’tan faydalanan Kazvinî de kalenin burçlarından bahsetmektedir. Ona göre Ali b. Vehb burcu kalenin batı tarafındaydı. Bu burcun üzerinde büyükçe bir de haç bulunmaktaydı. Haç, Kudüs’e bakıyordu. Yakut Meyyâfârikîn Kalesi’nin sekiz kapısının bulunduğunu söylemekte ve şu yedi kapının adını zikretmektedir:

- 1- *Erzen Kapısı*: *Babu’l-Henazir* olarak da biliniyordu.
- 2- *Kulunc Kapısı*: *Mir’at Burcu* ile *Tebbâlin* burçları arasında yer almaktaydı. Kapının üzerinde hükümdar ile annesinin adlarının yazılı olduğu ifade edilmesine rağmen hangi hükümdar ve annesi olduğu belirtilmemiştir. Ancak İbnu’l-Ezrak bu kapının Mumehhiduddevle tarafından 396/1005-1006 yılında açtırıldığını söylemesi ve kapının üzerine adı yazdırıldığını ilave etmesi, bu ismin ona ait olduğunu göstermektedir.³⁹

37 İbnu’l-Ezrak ise bu kalenin hicri 374 yılında Ebû’l-Fâris tarafından onarıldığını söylemektedir. Bkz. İbnu’l-Ezrak el-Fârilî, *Tarihü’l-Fârûkî*, (Tahk: B.A.L. Avâd) Daru’l-Kutub el-Lubnânî, Beyrut 1974, 52. Kalenin muhkemliğine Makdisî de işaret etmektedir. Bkz. Makdisî, 124.

38 Bkz. Yakut, *Buldan*, V, 237; ayrıca bkz. İbn Şeddâd, III, 284 vd.

39 Bkz. İbnu’l-Ezrak, 86.

- 3- *Şehve Kapısı*: Hükümdar Burcu'nun altındaydı.
- 4- *Rabad Kapısı*: Şehrin Erzen tarafındaydı.
- 5- *Ferah ve Ğam Kapısı*: Batıda bulunan ve üzerinde mutluluk ile hüznü temsilen oynayan bir delikanlı ile kafasının üzerinde kaya bulunan bir adam resmedilen bu kapı, Yakut el-Hamevî döneminde *Eski Saray Kapısı* (Babu Kasr el-Atık) olarak isimlendiriliyordu.
- 6- Güneyde, meydanın aşağı tarafında, suyun kale surlarının dışına aktığı bölgede, yer alan bir kapının olduğu ifade ediliyor olmasına rağmen adı zikredilmemiştir.
- 7- *Babu'l-Meydan (Meydan Kapısı)*: Hamdanî hükümdarı Seyfuddevle tarafından yaptırılmış olan bu kapı, güneyde olup, eski saraya açılmaktaydı.⁴⁰

Yakut'tan yaklaşık yarım asır sonra Meyyâfârikin şehrini gezzen ve burası hakkında önemli bilgiler veren İbn Şeddâd, şehre geldiğinde *Babu Cedid*, *Babu Rabad*, *Babu Muhdes*e, ve *Babu Cenub* dışındaki kapıların kapalı olduğunu söylemektedir.⁴¹

Büyük bir ihtimalle Yakut (626/1229)'taki bilgileri kullanan Kazvinî (682/1283) de kalenin muhkem olduğunu, sekiz giriş kapısının bulunduğunu söylemekte ve bunlardan *Babu's-Şehve* ile *Babu'l-Ferah ve'l-Ğam*'ın adlarını zikretmektedir.⁴²

Kaleyi görenlerden Nasır Hüsrev (ö.481/1088)

Şehre ak taşlardan büyük bir kâle yapmışlardı. Her taş beş yüz batman ağırlığında idi. Her elli arşınlık yere yine bu beyaz taşlardan büyük burçlar kurulmuştu. Bütün kale bedenlerinin üzerine öyle mazgallar yapmışlardı ki görsen bu gün ustasının elinden çıkmış gibi idi. Şehrin batı tarafında bir kapısı vardı. Kapının konması için taş kemerde büyük bir oyuk açılmış ve oraya üstünde hiçbir tahta parçası bulunmayan demir bir kapı konmuştu⁴³

diyerek hayranlığını ifade etmektedir. İbn Havkal (ö.367/977)'in *Suretu'l-Arz* adlı eserinin müstensihisi de bu kaleyi görenlerdendir.

40 Bkz. Yakut, *Buldan*, V, 237. Kale ve kapıları ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Şeddâd, III, 283 vd.

41 Bkz. İbn Şeddâd, III, 285.

42 Bkz. Kazvinî, 565.

43 Bkz. Nasır Hüsrev, *Sefername*, (Çev: Abdolvahhâb Terzi), İstanbul 1985, 11.

O da kalenin taştan inşa edildiğini ve son derece muhkem olduğunu söylemektedir.⁴⁴

Kalenin etrafına, düşmanın girişini zorlaştırmak amacıyla bir de hendek kazılmıştı. Söz konusu hendeğin Seyfuddevle'nin ölümünden sonra kız kardeşi tarafından kazdırıldığı rivayet edilmektedir.⁴⁵

Kale ile ilgili bu bilgilerden sonra şimdi de şehrin merkezi unsurlarına kısaca bakalım:

1. Saraylar: Rivayetlerden anladığımız kadarıyla şehirde iki saray vardı. Bu saraylardan ilki, yani Hamdanî hükümdarı Seyfuddevle tarafından inşa edilmiş olanı, şehrin meydanına açılıyor ve "Eski Saray" olarak isimlendiriliyordu.⁴⁶ İkinci saray ise Mervaniler dönemine ait olup Muhdesse mahallesinde idi. İnşa kitâbesini gören İbn Şeddâd'ın verdiği bilgilere göre; saray Nasruddevle tarafından 403/1012 yılında yapılmıştır. Etrafı bahçe haline getirilmiş olan sarayın içine kadar içme suyu bağlandığı aktarılmaktadır.⁴⁷

2. Camiler

1- *Ulu Cami:* Meyyâfârikîn'in en büyük ve en köklü camisidir. Bu camiye 438/1046 yılında gören ünlü seyyah Nasır Hüsrevşunları söylemektedir: "*Meyyâfârikîn'in bir camisi vardır ki anlatmaya kalksam uzun sürer. Orada 40 tuvaleti bulunan bir abdesthane yapmışlardı. İki büyük ırmak abdesthanelere akmaktaydı. Bu ırmaklardan biri abdest almak için kullanılıyordu. Diğer ise yeraltından akmakta, pislikleri ve tuvalet çukurlarını temizlemekteydi.*"⁴⁸ 534/1139 yılında o bölgeyi gezen İbn Havkal'in *Suretu'l-Arz* adlı eserinin müstensihisi, "*Meyyâfârikîn'de güzel bir cami vardır.*" diyerek

44 İbn Havkal'in *Suratu'l-Arz* adındaki coğrafya kitabının müellif nüshası günümüze gelmemiştir. Elimizde bulunan eser, müstensihisi bilinmeyen ve hicri beş yüzlerde istinsah edilmiş olan bir nüshadır. Bu nüshayı istinsah eden zat, Meyafarkin'e gelmiş, burayı gezmiş ve şehirle ilgili orijinal bilgiler vermektedir.

45 Bkz. İbn Şeddâd, III, 286.

46 Bkz. Yakut, V, 237.

47 Bkz. İbn Şeddâd, III, 286.

48 Nasır Hüsrev, 11.

Nasır Hüsrev'i desteklemektedir.⁴⁹ Muahhar kaynaklardan İbn Şeddâd ise bu caminin tarihçesi hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Ona göre minaresi Ahmet b. İsa b. Şeyh tarafından inşa edilmişti. Baninin adı minarenin 273/886 tarihli kitabesinde mahkûktu. Yine onun verdiği bilgilere göre camiye gelen kanalların ikisi de Nasruddevle'nin izni ile Ebûbekir b. Cerra adında Meyyâfârikînli bir tüccar tarafından yaptırılmıştı. 50.000 dinara mal olan bu kanallar, Ebûbekir'in evinin önünden geçtiği halde; suya ihtiyacı olmasına rağmen, kendi menfaati için suyu getirdiği söylenmesin diye faydalanmıyordu.⁵⁰ Adı geçen caminin maksuresi ise Abbasî Halifesi el-Muktedir'in valilerinden Mübarek b. Meymun b. Halil tarafından 298/910 yılında inşa ettirilmişti.⁵¹

- 2- *Kalenin Dışındaki Cami*: Nasır Hüsrev şehrin merkezinde (şehristan) yer alan yukarıdaki camiden başka, surların hemen dışında; kervansaray ile pazarın bulunduğu bölgede, ikinci bir caminin daha bulunduğunu söylemekte, bu camide de cuma namazının kılındığını ilave etmektedir.⁵²
- 3- *Muhdese Camii*: Yine Nasır Hüsrev, Meyyâfârikîn hükümdarı Ebû Nasr Ahmed tarafından kalenin kuzeyinde inşa edilen "*Muhdese*" mahallesinde de Cuma namazı kılınan bir caminin olduğunu belirtmektedir.⁵³ İbn Ezrak ile İbn Şeddâd bu caminin 423/1031 tarihinde ibadete açıldığını ilave etmektedir.⁵⁴
- 4- *Beni Mervan Camii*: Bu cami Suku Hayl (At Pazarı)'in hemen yanında bulunuyordu.⁵⁵

49 Bkz. İbn Havkal, 202. Bu eseri istinsah eden, ancak adı belli olmayan şahıs esere bazı eklemelerde bulunmuştur. Elimizdeki eser, orijinali Paris'de bulunan söz konusu nüsha esas alınarak yayınlanmıştır. Diyarbakır'e 534 yılında gittiğini söyleyen müstensih, aynı tarihte Meyyâfârikîn'e de gitmiş olabilir.

50 Bkz. İbnü'l-Ezrak, 165; İbn Şeddâd, III, 287.

51 Bkz. İbn Şeddâd, III, 293

52 Nasır Hüsrev, 11.

53 Nasır Hüsrev, 11.

54 Bkz. İbnü'l-Ezrak, 138; İbn Şeddâd, III, 286.

55 Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.

- 5- *er-Razi Camii*: Şehrin eski mabetlerinden biri olan bu cami, Nasruddevle tarafından yıkılarak yeniden inşa edilmiş, bir de minare eklenmiştir.⁵⁶

Meyyâfârikîn'de yukarıdaki camiler dışında, çok sayıda mescit ve namazgâhın bulunduğu da bilinmektedir. Nitekim İbn Şeddâd bunların sayısının iki yüzün üzerinde olduğunu söylemektedir ki büyük bir ihtimalle bu rakam onun Meyyâfârikîn'i ziyaret ettiği döneme aittir.⁵⁷

3. Kiliseler

- 1- *Büyük Kilise*: Marusa'nın İran'dan getirdiği insan kemiklerini şehir merkezine yerleştirdiğini, kiliseyi bu kemiklerin üzerinde inşa ettirdiğini yukarıda ifade etmiştik. Meyafaikin, bu kilise etrafında şekillendiğinden dolayı, bu mabet şehrin kurucu unsuru olmanın yanı sıra merkez noktasını da teşkil etmekteydi. On sekiz yılda tamamlandığı ifade edilen *Büyük Kilise* kubbeli olup üzerinde de aynen Ali b. Vehb burcunkine benzer bir haç vardı. Söz konusu haçın yönü de Kudüs'e bakıyordu. Yakut, her iki haçın aynı usta tarafından yapıldığını söylemektedir. Aziz Butros ve Aziz Pavlos adlarıyla anılan bu kilise,⁵⁸ Yahudi sokağında (Zukaku Yahud) yer almaktaydı. Rivayetlere göre içi mermerle kaplı olan bu kilisede, cam bir şişenin içerisinde Yuşa (as)'a ait olduğu varsayılan kan bulunuyordu. Hristiyanlar bu kanın tüm dertlere, özellikle de alaca hastalığına, deva olduğunu iddia ediyorlardı.⁵⁹

Kilisenin kalıntıları on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar gelmiştir. Nitekim J. G. Taylor 1863 yılında Meyyâfârikîn'e gelmiş, yüzey araştırması yapmış ve Marusa tarafından kurulan bu kilisenin yerini tespit etmiş, konu ile ilgili düşüncelerini de yayınlamıştır.⁶⁰ Harput'ta misyonerlik yapan O.P.Allen, Taylor'un

56 Bkz. İbn Şeddâd, III, 308.

57 Bkz. İbn Şeddâd, III, 288.

58 Yakut, *Buldan*, V, 236.

59 Bkz. Yakut, V, 238; Kazvini, 566.

60 Bkz. J. G. Taylor, "Travel in Kurdistan with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient in Their Neighbourhood" *Journal of the Royal Geographical Society*, London 1865, vol: 35, ss.21-58.

ayak izlerini sürerek kendisinden iki yıl sonra, yöredeki kalıntıları incelemek üzere Meyyâfârikîn'e gelmiş ve kanaatlerini bir mektup şeklinde *American Oriental Society*'ye göndermiştir. Topluluğun dergisinin 1868-1871 yıllarını kapsayan cildinde yayınlanmış olan bu mektupta Allen, Aziz Maruşa tarafından, II. Şapur döneminde Meyyâfârikîn'e götürülen kemikler üzerine inşa edilen kiliseden bahsetmektedir. Onun verdiği bilgiye göre dış duvarları ve kemerlerinin bir kısmı hala ayakta duran bu yapının yanında, ne olduğu tespit edilemeyen fakat kilise müstemilatının bir parçası olması muhtemel bazı kalıntılara da rastlanmıştır. Yanı başında ise Selahattin el-Eyyubî'nin torunu Muzaferuddin el-Ğazi tarafından 624/ 1213 yılında inşa edilen caminin kalıntıları bulunmaktaydı.⁶¹

2- Toma Manastırı: Makdisî'ye göre Hristiyanlar, şehre bir fersah mesafede olan bu manastırda, Havarilerden Yabus'un yattığına inanmaktaydılar.⁶² İbn Şeddâd ise Meyyâfârikîn'de Hz. İsa döneminde inşa edilen bir kilisenin varlığından bahsetmektedir.⁶³ Muhtemel onun bahsettiği kilise, bu manastırdır. Bununla birlikte şehirde geçmiş miladi dördüncü asırdan önceye dayanan bir yapının varlığını ihtiyatla karşılamak gerekir.

3- Ubbâd Dağı Manastırı: Meyyâfârikîn'de bulunan Hristiyan mabetlerden bir başkası ise, şehrin yakınlarında, üzerinde birkaç manastır bulunduğu için Ubbad (abidler çok ibadet eden kimseler) Dağı adını alan tepede yer alan manastırdır. Müstahkem bir yapı olan bu manastırın etrafı surlarla çevrili idi.⁶⁴ Selçuklular dönemine kadar özgür bir şekilde çan çalınabilen bu mabedin söz konusu durumu Müslümanların ötekilere tanıdığı hoşgörüyü göstermesi açısından önem arz etmektedir. Melikşah döneminde Meyyâfârikîn'in Selçuklu valisi Kavvâmu'l-Mülk Ebü Ali el-Belhi'nin, sesinden rahatsız olduğu için çanı yasaklamış olmasını kişisel bir icraat olarak algılamak mümkündür.⁶⁵

61 Söz konusu kilisenin mimari yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler içeren bu mektubun orijinali için bkz. "Proceedings at Boston and Cambridge May. 22d. 1867", *Journal Of The American Oriental Society*, Vol: 9 (1868-1871) s. XV.

62 Bkz. Makdisî, 124.

63 Bkz. İbn Şeddâd, III, 282.

64 Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.

65 Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.

Meyyâfârikîn'in merkezinde daha sonraki dönemlerde farklı kiliselerin inşa edildiği de anlaşılmaktadır. Nitekim 1913 yılında şehir merkezinde üç adet kilisenin varlığını söyleyen S. Vailhe de bunu doğrulamaktadır.⁶⁶

- 4- Pazar: Nasır Hüsrev'in verdiği bilgileri esas aldığımızda Meyyâfârikîn'de birden fazla pazarın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu pazarlardan ilki şehristan, bir başka ifade ile Meyyâfârikîn'in merkezinde yer alırken, ikincisi kalenin dışında; üçüncü pazar ise sonradan kurulduğu ifade edilen "Muhdese" mahallesinde bulunuyordu. Bu mahallede ayrıca kervansaray ve hamam da vardı.⁶⁷
- 5- Hamamlar: Meyyâfârikîn'de birçok hamam bulunmaktaydı. İsimlerini tespit edebildiklerimiz şunlardır: Şehir merkezinde yer alan *Hamamu Neccârin* (Marangozlar Hamamı),⁶⁸ Nasruddevle tarafından inşa edilen ve birçok vakfı da bulunan Akabe Hamamı,⁶⁹ Caminin hemen bitişiğindeki *Hamamu Kadı*, Mervanî Sarayı'nın alt kısmında bulunan *Hamamu Said*, *Hamamu Hattabîn* (Oduncular Hamamı), *Hamamu Uzec*, *Hamamu'l-Cedîd*, İbn Fuka'i tarafından inşa edilen *Hamamu Huzeyme*.

Bu hamamların dışında Rabad'da biri *Hamamu Hanbas*, diğeri ise *Hamamu Cevze* olmak üzere iki hamam daha bulunmaktaydı.⁷⁰ Muhdese mahallesinde de bazı hamamların bulunduğu aktarılmaktadır.

- 6- Köprü: İbn Şeddâd Nasruddevle'nin Tellu Bunân üzerinde bir köprü yaptırdığını söylemektedir.⁷¹ Bilindiği gibi Meyyâfârikîn'de bir akarsu yoktur. Dolayısıyla bu köprü'nün onun tarafından şehre getirilen içme suyu kanallarının birinin üzerinde inşa edilmiş olması muhtemeldir.
- 7- Meydan: Meyyâfârikîn Meydanı 450/1050 yılında Nasruddevle'nin kızı tarafından yaptırılmıştır. İbn Şeddâd'ın Sit

66 Bkz. Vailhe, XI, 742.

67 Nasır Husrev, 11-12; Krş için bkz. Le Strange, 120.

68 Bkz. İbn Şeddâd, III, 284.

69 Bkz. İbn Şeddâd, III, 286.

70 Geniş bilgi için bkz. Bkz. İbn Şeddâd, III, 288.

71 Bkz. İbn Şeddâd, III, 286.

el-Melik (Seyyide el-Melik) şeklinde kaydettiği bu hanım, meydanı bitirdikten sonra babasının mezarını buraya nakletmiştir.⁷²

8- Hapishane: İbn Şeddâd'ın kaydettiğine göre, Nasruddevle döneminde Meyyâfârikîn'de bir hapishane bulunmaktaydı.⁷³ Ancak şehrin tam olarak neresinde olduğunu bilmiyoruz. Muhtemelen saraylardan birinin mahzenlerinden biri bu amaçla kullanılıyordu.

9- İçme Suyu: Meyyâfârikîn akarsuya sahip olmadığı için öteden beri şehirde içme suyu sorunu vardı. Makdisî'nin de ifade ettiği gibi bu sorun önemli ölçüde kuyulardan elde edilen sularla giderilmekteydi.⁷⁴ Ancak İbn Şeddâd'ın verdiği bilgilerden de anlaşıldığı gibi bu durum Seyfuddevle döneminde değişmiştir. Nitekim o, Batman Suyu'nun kaynağından kanallarla şehre su getirmiştir. Kaynaklarımızda bu kanallardan ilk içme suyu kanalları olarak bahsedilmektedir.⁷⁵ Daha sonraki dönemlerde de bazı kanalların kazdırıldığı bilinmektedir. Bunlardan biri de Mu-mehhidduddevle döneminde Meyyâfârikîn vakıflarının başında bulunan Hristiyan İbn Şelîta tarafından kazdırılan kanaldır. Şehrin doğu kısmına su sağlayan bu kanala büyük harcamalar yapıldığı kaydedilmektedir.⁷⁶

Şehrin fiziki yapısı ile ilgili bu kısa bilgilerden sonra şimdi de demografik yapısına bakalım:

B. Demografik Yapı

Kuşkusuz Meyyâfârikîn'in kutsanmış bir Hristiyan kenti olarak kurulmuş olması demografik yapısına da yansımıştır. Büyük bir ihtimalle de şehir halkının tamamı Hristiyan Süryani veya Ermenilerden oluşuyordu. İslam fetihleri esnasında şehirde bir ateşgededen bahsedilmiyor olması bu durumun Müslümanların yöreye gelişlerine kadar sürdüğünü akla getirmektedir.

72 Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.

73 Bkz. İbn Şeddâd, III, 311.

74 Bkz. Makdisî, 124.

75 İbn Şeddâd, III, 286.

76 İbnu'l-Ezrak, 164.

İslam öncesi dönemde şehir nüfusunun ne kadar olduğu hakkında net bilgilere sahip değiliz. Ancak yöre halkı ile yapılan zimmet akitlerinden hareketle bir fikir yürütmek mümkündür. Bu bilgilere göre; Müslümanlar, şehri fethedince ahali ile 50.000 dinarlık bir cizye antlaşması yapmış ve her bir Meyyâfârikînin ekonomik gücü ölçüsünde iki veya dört dinar ödemesini kararlaştırmışlardı. Dolayısıyla, elli bini dörde böldüğümüzde, o dönemde Meyyâfârikî ve dolaylarında eli silah tutan 12.500 erkeğin yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Bunların eşleri, çocukları ve anne babalarını dikkate aldığımızda, Meyfariğin ve çevresinin nüfusunun Hz. Ömer döneminde, Müslümanlar ve gayrimüslim din adamları sınıfı istisna tutarak, yetmiş bin civarında olması muhtemeldir. Bu nüfusun tamamının şehir merkezinde yaşamadığını; çevre köylerde meskun halkın da bu rakama dahil olduğunu düşünsek bile, şehrin ciddi bir popülasyona sahip olduğunu kabul etmek gerekir. İslam hukukuna göre kadın, çocuk, yaşlı ve din adamlarından cizye alınmadığı için bu rakamlara dahil edilmemişlerdir.

İslam fetihleri ile birlikte şehrin demografik yapısında hızlı bir değişim yaşanmıştır. Nitekim fetihlerle birlikte yoğun bir Arap göçüne sahne olan bölge, kısa süre içerisinde bu kabilelerinin adı ile anılmaya başlanmıştır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, bu bölge için kullanılan *Diyar-ı Rabia* ve *Diyar-ı Bekr* isimleri bu göç dalgalarıyla yakından ilgilidir. Bu dönemde Rebia kabilesinin önemli kollarından biri olan Teymiler,⁷⁷ ile birlikte Bekr kabilesinin bazı boylarının da Meyyâfârikî'n'e yerleştiği bilinmektedir. Şemsettin Samî'nin, *şehrin İslam tarihinin ilk dönemlerinde, özellikle de Abbasiler döneminde önemli yerleşim birimi olduğunu, buraya o dönemlerde bazı emir ve devlet ricalinin yerleştiğini*⁷⁸ söylemesi bu göç dalgalarının sonraki dönemlerde de sürdüğünü göstermektedir. Kuşkusuz Arap nüfusun yanı sıra, İslam dinini hızla kabul eden Kürtlerin de, İslam fetihlerinin hemen akabinde yoğun bir şekilde Meyyâfârikî'n'e yerleştikleri sanılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde ise şehrin kahir ekserisini, bu Müslüman Kürtler oluşturacaktır. Keza Meyyâfârikî'nin ünlü tarihçi ez-

77 Bkz. Zehebî, *Siyer*, I, 15 (Mukaddime).

78 Bkz. Şemsettin Samî, *Kamusu'l-A'lam*, İstanbul 1316, VI, 4502.

Zehebî ailesi örneğinde olduğu gibi şehirde Müslüman Türkmen nüfusun varlığı da bilinmektedir.

Hicri IV-VI. Yüzyıllarda Meyyâfârikîn nüfusunun üç önemli kümeden oluştuğu görülmektedir. Bu dönemde şehrin kahir ekserisini Müslümanlar oluşturmaktaydı. Zira birden fazla mabetleri mevcuttu. Şehrin ikinci önemli kitlesini, şehirde hem kiliseleri hem de şehrin etrafında manastırları bulunan Hristiyanlar oluşturmuyordu. Bu iki asıl kümenin yanı sıra Meyyâfârikîn'de Yahudilerin de yaşadığı bilinmektedir. Şehir merkezinde kendi adlarıyla anılan bir mahalleleri ve bu mahallede bir de mabetleri vardı.

Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşah'ın Meyyâfârikîn valisi Kavvâmu'l-Mülk Ebû Ali el-Belhî'nin çan sesinden rahatsız olduğu için yıktırdığı manastırı istisna tutacak olursak⁷⁹ Meyyâfârikîn'de hâkim unsuru oluşturan Müslümanlar ile kendi korumaları altında bulunan zimmiler arasında ciddi sayılabilecek bir sürtüşmenin olmadığı anlaşılmaktadır.

Şemsettin Samî Osmanlı döneminde Meyyâfârikîn'in yedi bin nüfusu olduğunu söylemektedir. Ona göre bu nüfusun dört binini Müslümanlar, üç binini ise Hristiyanlar oluşturmaktaydı. Hristiyanların bir kısmı Ermeni, bir kısmı ise Süryani idi. Ş. Samî Yahudilerden ise hiç bahsetmemektedir⁸⁰ Vailhe ise daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre 1913 yılında Meyyâfârikîn'in 7000 nüfusu vardı, bunun 4000'inin Müslüman, 2000'inin Gregorian Ermeni, 430'unun Katolik Ermeni, 511'ini ise Süryani Yakubiler oluşturmuyordu.⁸¹ Bu rakamlar tehcir öncesi dönemde bile şehrin Müslüman ağırlıklı olduğunu ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Kaldı ki 1867 yılında burayı ziyaret eden Allen'in Meyyâfârikîn Ermenilerinin Kürtçe konuştuklarını ve Hristiyanlık hakkında çok az şey bildiklerini söylemesi⁸² Hristiyan kültürün yörede bir ağırlığının olmadığını tebellür ettirmektedir.

79 Bkz. İbn Şeddâd, III, 287.

80 Bkz. Şemsettin Samî, VI, 4502.

81 Bkz. S. Vailhe, XI, 742.

82 Bkz. "Proceedings at Boston and Cambridge May. 22d. 1867", XV.

C. Meyyâfârikîn'in İslam Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi

Meyyâfârikîn, Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra, özellikle Hamdanî, Eyyubî ve Mervanî devirlerinde el-Cezîre bölgesinin en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Makdisî'nin de haklı olarak ifade ettiği gibi dönemin sair büyük ilim merkezleri ile mukayese edilemese⁸³ de birçok ilim adamı yetiştirmiştir. Meyyâfârikîn müftüsü ve hatibi ünlü edebiyatçı Yahya b. Selame b. el-Hüseyin el-Haskefî (ö.551/1156 h.);⁸⁴ Abdullah b. Muhammed el-Kazerunî ve onun talebesi olup bir dönem Vasıt kadılığı da yapan Ebû Ali Hasan b. İbrahim b. Ali b. Berhun el-Farikî;⁸⁵ keza 480/1087'lerde burada bir ders halkası bulunan Ebû'l-Mehâsin er-Ruyanî'nin hocaşı Ebû'l-Hasan Abdulğafir b. Muhammed el-Farisî,⁸⁶ Kadı Kasım b. Abdurrahman el-Farikî,⁸⁷ Kadı Ebû'l-Kasım Hasan b. el-Hüseyin b. el-Münzir el-Bağdadî (ö. 411 h.),⁸⁸ Kadı Ebû'l-Fadl el-Haskefî,⁸⁹ şair, kadı ve edebiyatçı Abdurrahman b. Muhammed b. İsmail b. Nubate (ö:374/984),⁹⁰ tarihçi İbnu'l-Azrak el-Farikî (577/1181)⁹¹ Meyyâfârikîn'in bir bilim merkezi haline gelmesinde pay sahibi olan ilim adamlarından bazılarıdır.

Kendisi de Meyyâfârikînli olan Zehebî *Siyer a'lâm en-nubela'sında* Meyyâfârikînli olan veya burada yaşayan birçok bilginin biyografisini vererek şehirde, özellikle de hicri IV-VI. asırlarda, canlı bir ilim ve kültür hayatı olduğunu bize göstermektedir. Onun verdiği bilgilere göre *Divanu'l-hamd ve'l-vaizin* adlı eserin yazarı ve aynı zamanda Seyfuddevle Hamdanî tarafından hatipliğe atanan İbn Nubate (ö.374/984);⁹² Meyyâfârikîn ka-

83 Bkz. Makdisî, 124.

84 Konu ile ilgili geniş bilgi için Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udeba*, V, 624.

85 Bkz. İbn Hallikan, I, 77.

86 Bkz. İbn Hallikan, III, 198.

87 Bkz. Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy el-Cürcânî (ö: 365 h), *el-Kamil fî Duafa er-Ricâl*, (tahk.: Süheyl Zekkâr), Daru'l-Fıkr li't-teaati ve'n-neşr, I-VII, Beyrut 1998, III, 441; Zehebî, *Mizanu'l-ittidâl fi nakdi'r-ricâl*, II, 387.

88 Bkz. Zehebî, *Siyer*, I, 183.

89 Bkz. Bkz. Zehebî, *Siyer*, XX, 320.

90 Ziriklî, III, 374.

91 ez-Ziriklî, I, 273.

92 Zehebî, *Siyer*, XVI, 321-323.

dılarından İbn Münzir (ö.411/1020),⁹³ Mervanî hükümdarı Ahmed b. Mervan'ın veziri ünlü şair edip, belâgatçı, felsefeci, *Muhtasar ihlasu'l-mantık* adlı eserin de yazarı vezir İbnu'l-Mağribî (ö.418/1027),⁹⁴ *Kitabu'l-elğaz*'ın yazarı el Farikî (ö.480/1087), *el-Mustazhiri fi'l-mezhep* adlı eserin yazarı ünlü Şafîî bilgin eş-Şaşı (ö.507/1113)⁹⁵ Meyyâfârik'in ulemasından sadece birkaçıdır. Bu alimlerden eş-Şaşı, İmam Gazzalî'den sonra bir dönem Bağdat Nizamiye Medresesi'nin de hocahgını yapmıştır.

Zaten İbn Şeddâd, Meyyâfârik'in'i ziyaret ettiği dönemde, burada Şihabuddin el-Ğazi tarafından kurulan *Hanevî Medresesi*; merkez camiinin hemen yanı başındaki *Hanbelî Medresesi*; İbn Fukaî olarak meşhur olan Fahrettin b. Osman tarafından inşa edilen *Şafî Medresesi*'nin aynı zaman diliminde faal olarak hizmet veriyor olması, tek başına şehrin ilim, kültür hayatının canlılığına yeterli kanıt durumundadır.⁹⁶ Bu ilmi canlılığa mütenasip olarak şehirde kütüphaneler de oluşmuştur.

Meyyâfârik'in dikkat çeken bir başka yönü ise felsefe ve tıp sahasındaki yeridir. Kurucusu bir tabip olduğu için muhtemelen kuruluş döneminden itibaren tıbbi bir aktiviteye sahip olsa da bununla ilgili yeterli bilgiye maalesef sahip değiliz. Ancak şehir hicri IV-VI asırlar arasında dikkat çekici bir tıbbi aktiviteye sahipti. Meyyâfârik'in tıp geleneği Mervanî hükümdarlarından Mumehhiduddevle (387-401/997-1011) döneminden itibaren başlamıştır. Nitekim Cebrail b. Ubeydullah b. Buhtişu (ö. 396 h.) onun daveti üzerine Meyyâfârik'e gelmiştir. İyi bir tabip olduğu ifade edilen Cebrail, Arapça dışında mahalli lisanlar da biliyordu. Üç yıl Meyyâfârik'in'de yaşayan bu değerli bilim adamı hicri 18 Recep 396 tarihinde şehrin dışında vefat etmiştir. Vefat ettiğinde seksen beş yaşında olduğu kaydedilmektedir.⁹⁷ Birçok telifatı bulunduğu bilinen Cebrail'in en dikkat çekici

93 Zehebi, *Siyer*, XVII, 338.

94 Zehebi, *Siyer*, XVII, 395.

95 Bkz. Zehebi, *Siyer*, XIX, 393-394.

96 Bkz. İbn Şeddâd, III, 287-8.

97 Cebrail'in bir çok telifatı da bulunmaktadır. *el-Kaşi (Kitabu'l-Kunaş el-Kebir), er-Risale fi asabi'l-ayn, Makale fi elem ed-dimağ* vd.. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Ebi Usaybia, 213-214; ayrıca bkz. İbn Sina, *el-Kanun fi't-tib*, V, 1294.

eserleri arasında *Menâkibu'l-etibba*, *er-Ravda fi't-tıb*, *et-Tevâsul ıla hıfzı't-tenâsul*, *Tevâbiu'l-hayevân* yer almaktadır.⁹⁸ Cebrail'in Meyyâfârikîn'de yaşadığı üç yıl içerisinde bir bimaristan kuramadan vefat ettiği anlaşılmaktadır. Onun muhtemelen arzu ettiği ve başaramadığı bu iş Nasruddevle b. Mervan döneminde, Mansur b. İsa tarafından başarılmıştır. İbn Ebi Usaybia'nın verdiği bilgilere göre Nasruddevle'nin kızı hastalanınca Nasturi Hristiyan tabiplerden Zahidu'l-Ulema lakabıyla meşhur Ebû Said Mansur b. İsa'yı çağırması ve kızını tedavi etmesi karşılığında kendisine, kızının ağırlığına altın vereceğini vaad etmiştir. Ebû Said kızı tedavi edince, bir bimaristan kurmasını ve vaat ettiği paranın tamamını diğer insanların da faydalanabilmesi için buraya harcamasını istemiştir. Verdiği sözde duran Nasruddevle, büyük harcamalar yaparak Meyyâfârikîn bimaristanını inşa etmekle kalmamış, buraya ihtiyaç duyulabilecek her türlü alet ve edevatı da koydurmuştur. Yine bu müessesenin uzun süre varlığını koruyabilmesi için bazı vakıflar da oluşturmıştır.⁹⁹ Bağdat'tan ayrılıp Meyyâfârikîn'e yerleşen İbnu'l-Mağribî'nin (ö.418/1027) Mervanî hükümdarı Ahmed b. Mervan (401-453/1011-1061) tarafından vezir olarak görevlendirilmesi bu müessesenin büyümesinde büyük bir pay sahibi olmuştur. Nitekim o, bu müesseseyi Bağdat *Beytu'l-Hikmes*'ne denk hale getirmek için büyük çaba harcamıştır. Bu vesile ile de Bağdat'ta yaşayan ve muhtemelen de arkadaşı olan Cündişapurlu ünlü Buhtişu' ailesinden Ebû Said Haris b. Buhtişu'yu Meyyâfârikîn'e davet ederek bimaristanın başına geçirmiştir. Yanına da büyük bir kütüphane inşa ettirerek bilim adamlarının dikkatlerini buraya çekmeyi başarmıştır. Vakıflarına yenilerini de ilave ederek mali desteğe kavuşturmuştur.¹⁰⁰ *Hizanetu'l-Mağribî* veya *Hizanetu Menazi*¹⁰¹ olarak şöhret kazanan bu müessesede bulunan özellikle tıp, felsefe, farmakoloji, astronomi ve astroloji ile ilgili kitaplar İstanbul'a gönderilen uzmanlar tarafından satın alı-

98 Bkz. Hayrettin b. Mahmud b. Muhammed ez-Zirikli, *el-A'lâm*, Daru'l-İlm el-Melayin, Beyrut 2002, IV, 192.

99 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Ebi Usaybia, 341.

100 Bkz. İbn Şeddâd, III, 308.

101 Bkz. İbn Hallikan, I, 143.

narak buraya getirtilmiş ve ilim adamları ile araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.¹⁰² Elimizde yeterli veri olmamasına rağmen Bağdat Beytu'l-Hikme'sine benzer bir şekilde burada da bazı eserlerin çevrildiğini, hatta farmakoloji laboratuvarının yanı sıra, tıp eğitiminin de verildiğini tahmin ediyoruz.¹⁰³ İbn Hallikan'ın verdiği bilgilerden müessesenin, şehrin merkezinde, Ulu Camii'nin hemen yanında olduğu anlaşılmaktadır. Hatta zamanla buranın kitapları camiye taşınmıştı.¹⁰⁴

İşrak felsefesinin kurucusu olarak kabul edilen Şihabuddin es-Suhraverdi (587/1191)'nin de Meyyâfârik'in'e gelip bir süre ikamet etmiş olması, bir taraftan buranın felsefe ve tıp alanındaki etkisini gösterirken diğer taraftan da Suhraverdi'nin katkısını akla getirmektedir.¹⁰⁵

D. Ekonomik Hayat

Meyyâfârik'in ekonomik hayatına gelince: yukarıda da ifade ettiğimiz gibi şehir, bir ticaret güzergahı üzerinde kurulmuştur. Dolayısıyla da kurulduğu dönemden itibaren yörenin en önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur.¹⁰⁶ İslam fetihlerinin başladığı dönemde Müslümanlara ödenen yüksek vergiler şehrin ekonomik gücünü ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi Müslümanlara yıllık toplam 50.000 dinarın yanı sıra, kişi başı bir kafız buğday, bir müdd yağ, bir müdd sirke ve bir müdd bal vergi olarak ödenmekteydi.¹⁰⁷ Kudame b. Cafer'e göre Abbasiler döneminde yılda 4.100.000 dirhem,¹⁰⁸ İbnu'l-Fakih'in dönemin-

102 Bkz. İbnu'l-Ezrak, 131; İbn Hallikan, I, 143; Bilindiği gibi *Bağdat Beytu'l-Hikme Kütüphanesi*'nde bulunan kitapların bir kısmı Ankara'dan getirilmiştir. Rivayetler Abbasi halifesi Harun er-Reşid'in Ankara'ya görevliler gönderdiğini, bilimsel eserler satın aldırıp Bağdat'a getirttiğini, bahis mevzuu kütüphaneye koydurduğunu ifade etmektedir.

103 Bağdat Bimaristan'ı ve orayı besleyen müessese olan Cündişapur Bimaristanı hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara 2003.

104 Bkz. İbn Hallikan, I, 143.

105 Bkz. İbn Ebi Usaybia, *Uyunu'l-Enba' fî tabakat'l-etibba'*, (tahk.: Nizar Rıza), Beyrut trs, 644; Zehebî, *Siyer*, XXI, 210.

106 Bkz. John Bagnell Bury, *A History of The Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.)*, London 2005, s. 308.

107 Yakut, *Buldan*, V, 238.

108 Bkz. Kudame b. Cafer, 246. Bu rakamların içerisinde Erzen'in de haraç gelirleri bulunmaktadır. Bkz. aynı kitap s. 251.

de ise 865.000 dirhem haraç ödeniyor olması da bu kanaati beslemektedir.¹⁰⁹

Vergi oranları ve vergi olarak ödenenlere baktığınızda

- 1- Meyyâfârikîn dönemin yaşanan iç çekişmelerinden etkilen-
diği için ekonomisi zaman zaman sarsıntılar geçirmiştir.
- 2- Ticaretin yanı sıra yörede tarımın da yaygın olduğu, hat-
ta ciddi sayılabilecek oranda arıcılığın da yapıldığı anlaşılmak-
maktadır. Nitekim klasik dönem coğrafya kitapları da bunu
doğrulamaktadır. Burayı gezen *Suratü'l-Arz*'in müstensihi
yörede bolca meyve ağacının bulunduğunu, her tarafının
ekili olduğunu söylemektedir.¹¹⁰
- 3- Himyerî'nin kaydettiğine göre Meyyâfârikîn, el sanatları hu-
susunda yörenin önemli merkezlerinden biri idi. Hatta o
burada yapılan el sanatı ürünlerinin yörede eşi ve benzeri-
nin bulunmadığını iddia etmektedir.¹¹¹
- 4- Meyyâfârikîn ekonomisi dönemsel farklılıklar göstermiştir.

Sonuç olarak; tarihi miladi dördüncü asrın sonuna dayanan Meyyâfârikîn, bulunduğu coğrafyanın en önemli kentlerinden bi-
ridir. İslam öncesi dönemde Bizans ile Sasaniler arasında süre
gelen savaşlar esnasında bir Hristiyan kenti olarak kurulmuş ol-
masına rağmen, yörenin Müslümanlar tarafından fethedilmesin-
den sonra hızla bir İslam şehrine dönüşmüştür. Hamdanilerin
ikinci başkenti, Mervanilerin ise asıl başkenti olan Meyyâfârikîn,
dönemin felsefi merkezlerinden biri olarak karşımıza çıkmakta-
dır. Barındırdığı bir birinden farklı etnisiteleri aynı barış ve hoş-
görü potasında eritmeyi başarmış ve yöreye bilimsel sahada da
ciddi katkılar sağlamıştır.

Meyyâfârikîn'in kurucusu Marusa'yı tasvir eden bir minya-
tür. Bu minyatür: [http://smuhlberger.blogspot.com/2007/05/
marutha-of-maiperqat.htm](http://smuhlberger.blogspot.com/2007/05/marutha-of-maiperqat.htm) adresinden alınmıştır.¹¹²

109 İbnu'l-Falâh, s. 182.

110 Bkz. İbn Havkal, 202.

111 Bkz. Himyerî, 567.

112 Bkz. Kazvinî, 565.

CÜNDİŞÂPÛR MEDRESESİ*

Cündişıapur kenti miladi 260 yılında Sasanî hükümdarlarından I. Şâpûr tarafından, günümüz İran'ının Huzistân bölgesinde, bu günkü Dizful kentine 10 km, Tuster'e ise 50 km mesafede, şimdiki Şahabâd köyünün olduğu yerde kurulmuştur. Resmi adı "Veh ez Endu Şâpûr" olmasına rağmen halk arasında Gunda-Şâpûr olarak anılmış olan bu bilim kenti, daha çok medresesi ile anılmaktadır. Giriş kapısının üzerinde **"Bilgi ve fazilet, kılıç ve pazudan üstündür"** ifadesi yer alan bu ünlü medrese insanlık tarihinin en önemli ve en eski üniversitelerinden biri olarak bilinmektedir.

Cündişıâpûr adını ölümsüzleştiren bu ünlü üniversitenin ne zaman kurulduğu ile ilgili farklı tartışmalar bulunmaktadır. Medresenin Cündişıapur'un kuruluşu ile birlikte inşa edildiğini iddia edenlerin yanı sıra, II. Şâpûr döneminde kurulduğunu söyleyenler de vardır. Bilimsel kanıtlar medresenin kuruluşunu şehrin inşa edildiği döneme götürmeyi mümkün kılmasa da Cündişıapurdaki ilk bilimsel faaliyetlerin oldukça erken dönemde başladığını söylemek mümkündür. I. Şâpûr kendisine esir düşen Valerianus ile birlikte, içinde tabip ve felsefecilerin de yer aldığı, Antakyalı bazı bilim adamı ve zanaatkarı Cündişıâpûr'a yerleştirmiştir. Şehirde özellikle pozitif bilimler sahasında ilk çalışmalar işte bu dönemde başlamıştır. Şehir, pozitif ilimler ile kuruluş döneminde tanışmış olmasına rağmen bu sahadaki şöhretini oldukça sonraki dönemlere borçludur. İbnu'n-Nedim'i esas aldığımızda, ancak II. Şâpûr döneminde Yunanlı tabip ve filozof Théodoros'un Cündişıâpûr'a gelmesiyle şehir tıp ve felsefede ün kazanabilmiştir. Aynı zamanda II.Şâpûr'un tabibi olan Théodoros, sıradan bir hekim olmayıp tıp ile ilgili bilimsel çalışmaları bulunmaktaydı. Nitekim onun çalışmalarından birisi, daha sonraki dönemde, Arapçaya da tercüme edilmiştir.

* Bu metin daha önce *Felsefe Ansiklopedisi* (ed. Ahmet Cevizci), İstanbul 2005, c. III'de yayınlanmıştır.

Felsefeye duyduğu yoğun ilgi I.Hüsrev'in batıda ününü artırmış, miladî 529 senesinde Roma imparatoru Jüstinyen'in Atina akademisini kapatması üzerine buradaki bilim adamları ona sığınmışlardı. Adı geçen bilim adamlarından Damascius, Siplicius, Eulamius, Priscianus, İsidore, Hermias ve Diogen'e kapılarını sonuna kadar açan imparator, bunları Cündişâpür kentine yerleştirmiş ve burada dersler vermelerini sağlamıştır. Bu bilim adamları şehirde bulunan ilmî müesseseyi yeniden yapılandırmışlardır. Kendisi de Yeni Eflatuncu olan I.Hüsrev, Jüstiyen'e karşı kazandığı savaştan sonra antlaşmaya Cündişapur'a yerleşen bu filozofların istedikleri zaman memleketlerine dönmelerine izin verilmesi şartını koydurmuştur. Bu barış müzakerelerinin akabinde Cündişâpür'a yerleşmiş olan ilim adamları vatanlarına geri dönmüşlerdir. Ancak Cündişapur'da ikamet ettikleri dört yıl zarfında yetiştirdikleri talebeleri Cündişâpür Medresesinin bir ekol haline gelmesini sağlamışlardır.

Kadim dönemde felsefe ile tıbbî net bir biçimde birbirinden ayırmak mümkün değildi. Câlinos gibi tabib filozofların sahip oldukları *"bir hekim aynı zamanda felsefeci de olmalıdır"* anlayışı o dönemde büyük bir ilgi görmüştü. Bu anlayışta olan I.Hüsrev de tıp ile ciddi şekilde ilgilenmiş, Cündişâpür'daki medreseyi Sasanîlerin en büyük tıp merkezi haline getirmiştir. Onun çabaları ile bu medrese doğu tıbbını yönlendiren en önenli kurum haline gelmiştir.

I. Hüsrev döneminde Cündişâpür Medresesi sadece batıda veya doğuda değil, aynı zamanda çoğu bedevî olan Araplar arasında da gayet iyi bilinmekte idi. Nitekim Hicaz'dan Cündişâpür medresesine gidip eğitim gören ve daha sonra memleketlerine dönüp hizmet eden bilim adamları da bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Haris b. Kelede, Taif'in cahiliyye dönemindeki en büyük filozof ve tabibi olarak bilinmektedir.

I. Hüsrev'den sonra Sasanî devleti ciddi sarsıntılar geçirmiştir. Bir taraftan Doğu Roma'ya karşı peş peşe yenilgiler alınırken öte taraftan devletin içerisinde taht kavgaları başlamıştır. Bu süre zarfında devletin bir çok kurumu ya tahrip veya tamamen yok olmuştur. Buna rağmen Cündişâpür medresesi Sasanîlerin

yıkılışına kadar varlığını ve ihtişamını korumayı başarmıştır. İslam fetihleri ile birlikte gelişen yeni dönemde Müslümanlar da bu müessesenin önemini kavramışlar ve eski özelliğini muhafaza etmek için gayret sarfetmişlerdir. Şehirde bulunan hastane, kütüphane, tıp okulu ve mabetleri korudukları gibi burada yetişen bir çok tabibe de iş imkanı sağlamışlardır. Muaviye'nin, özel hekimliğini yapmakta olan İbn İsâl et-Tabib en-Nasranî el-Cündişâpürî, Şamlı Ebû'l-Hakem ile Teyâzûk Emevî saraylarında iş bulabilen hekimlerden sadece bir kaçıdır.

Medrese Abbasiler döneminde, buraya mensup bir çok tabibin Cündişâpür'u terk ederek başkent Bağdat'a yerleşmesi ve burada kurulan müesseselerde görev almaları sebebiyle devlet desteğinden yoksun kalmış, bir süre kendi döner sermayesi ile ayakta durmaya çabalamışsa da daha sonra, yerini tamamen Bağdat'taki bilim merkezlerine devrederek tarihe karışmıştır.

Medresenin tarihi gelişimi hakkında bu kısa bilgileri verdikten sonra şimdi de bölümlerine geçebiliriz. Cündişâpür medresesi 5 ayrı bölümden oluşmaktaydı.

1. Tıp okulu ve Hastanesi (Bimâristân)
2. Farmakoloji laboratuvarı
3. Tercüme Evi
4. Kütüphane
5. Rasathâne

Şimdi de bu birimleri teker teker ele alıp inceleyelim:

Cündişapur medresesinin en önemli birimini bimaristan oluşturmaktadır. Bimaristan "**Dorostbed**" veya "**İran dorostbed**" ünvanı verilmiş olan bir hekim tarafından idare edilmekteydi. Bu hekim sadece medresenin yöneticisi olmayıp aynı zamanda tıp okulunun dekanı ve bimâristânın da başhekimiydi.

Bimaristanda geniş yetkilere sahip olan Dorostbed, sadece hükümdara karşı sorumlu idi. Emrine verilmiş olan döner sermayeyi istediği gibi kullanma, bimâristâna görevli alma veya burada çalışmakta olan personeli görevden el çekirme gibi yetkiler dorostbedde toplanmıştı. Sâsânîler dönemindeki Berzeveyh ile

İslâmî dönemdeki Cebrail örneklerinde olduğu gibi söz konusu yetkililerin zaman zaman ülke siyasetine müdahale ettikleri, devlet politikasını yönlendirmeye çalıştıkları da görülmektedir.

Başta Bimaristanda olmak üzere akademinin sair birimlerinde farklı dil, din ve etnik unsura mensup onlarca hekim görev yapmaktaydı. Cündişâpür Bimâristân'ında ciddi anlamda ihtisaslaşmanın olduğu da görülmektedir. Kaynaklarımızın anlattığına göre her tabip kendi ihtisas alanı ile ilgili hastalıklara bakardı. Birden fazla hekimin bakması gereken bir vak'ının olması durumunda ise günümüzdeki konsultasyona benzer bir sisteme baş vurulurdu. Nitekim bu sistem, Cündişâpür Bimâristân'ını örnek almış olan Bağdat Bimâristân'ında da Cebrail ve diğer hekimler tarafından da aynen uygulanmıştır.

Hastanenin içerisinde hastaların yatmakta oldukları koğuşlar bulunmaktaydı. Hastane personeli hastalarına günde 24 saat hizmet vermekteydi. Kaynaklarda sözkonusu bimâristânda günümüz nöbet sistemine benzer bir sistemin uygulanmakta olduğu da aktarılmaktadır.

Cündişâpür medresesinde eğitimin kaç yıl sürdüğüne dair bir bilgiye ulaşamadık. Ancak gerek burayı etkilediğini bildiğimiz Nusaybin medresesinde eğitimin üç yıl sürmüş olması ve gerekse Cündişâpür medresesi örnek alınarak İslâm aleminin muhtelif yerlerinde kurulmuş olan bimâristânlarda eğitimin üç yıl olması Cündişâpür'da da eğitimin bu kadar sürdüğü ihtimalini akla getirmektedir. Adı geçen eğitim kurumlarında eğitimin ilk yılı, günümüzdeki hazırlık sınıfına benzemektedir. Bu sınıfta matematik, hendese ve mantık dersleri okutulmaktaydı. Özellikle de matematik ve mantık bu sınıfın ana derslerini oluşturmaktaydı. Sonraki senelerde ise öğrencilere Hipokratın 12 kitabı ile Câlinos'un dokuz kitabı ve Diskorides'in *Kitâbu'l-haşâiş* adlı eseri okutulurdu. Mantığın yanında felsefe de öğretildiği bilinmektedir. Zira gerek Cündişâpür tıp okulu gerekse bu okuldan etkilenmiş olan İslâm alemindeki tıp medreseleri ciddi bir şekilde Câlinos'un etkisinde bulunmaktaydı. Câlinos ise, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, bir hekimin aynı zamanda filozof olması gerektiğini savunuyordu, hatta bu konuda bir de eseri bulun-

maktaydı. Söz konusu risale, dönemin tabipleri üzerinde ciddi anlamda etkili olmuş, onları felsefe ile ilgilenmeye yöneltmiştir.

Medresede Hipokrat'ın eserlerine bu kadar önem verilmiş olması Cündişâpûr'a "Hipokrat'ın şehri" ünvanının verilmesine neden olmuştur.

Cündişâpûr medresesinin eğitim dili ile ilgili tartışmalar bulunsa da tıp eğitiminin büyük ölçüde Yunanca, zaman zaman da Süryanice yapılmış olduğunda, farmakolojide ise Pehlevicenin kullanıldığında şüphe yoktur. Nitekim daha sonraki dönemde Arapçaya yapılan çevirilerde de daha çok Pehlevice kelimelerin yer alması da bunu göstermektedir.

Medresede üç yıllık eğitimini tamamlayan hekim adayları, bu süre içerisinde görmüş oldukları derslerden ciddi bir sınava tabi tutulur, sınavı geçenlere hekimlik diploması verilirdi. Bu diplomaya sahip olan hekimler ülkenin her yerinde doktorluk yapabiliirdi. Cündişâpûr'da kullanılmış olan bu sistem, şehirdeki okul ve hastane örnek alınarak kurulmuş olan İslâm alemindeki muhtelif bimâristânlarda da aynen korunmuştur. Nitekim Razi de bu sınavdan bahsetmektedir. Onun verdiği bilgilere göre söz konusu sınav iki bölümden oluşmaktaydı. Tabip adayı önce cerrahi ve fizyoloji bilimlerinin önemi, mantık (özellikle kıyas) ve literatür gibi giriş mahiyetindeki bilgilerden imtihan edilir, bunu başarması durumunda alan bilgisi ölçülürdü.

Medresenin bir başka birimini kütüphane oluşturmaktaydı. Cündişâpûr medresesinin içerisinde farklı dillerde yazılmış olan binlerce kitabın yer aldığı büyük bir kütüphane bulunmaktaydı. Bu kütüphaneden hem öğrenciler ve hem de hocalar yararlanıyorlardı. Kütüphanedeki kitapların bir kısmı Reha (Urfa) medresesinin kapatılmasından sonra, burayı terkedip Cündişâpûr'a göçen Yeni Eflatuncu filozoflar tarafından getirilmiştir. I.Hüsrev döneminde muhtelif lisanlardan Pehleviceye yapılmış olan çevirilerden bazıları bu eserlerden aktarılmış, yine bu eserler eğitimde kaynak kitap olarak kullanılmıştır.

Kütüphanenin içerisinde kitapları koruyan, bakımını yapan görevlilerin yanı sıra özellikle de tıp, astronomi ve felsefe kitap-

larını istinsah eden ve adına “**košte defterân**” denilen bir müstensihler sınıfı bulunmaktaydı. Cündişâpür kütüphanesindeki kitapların önemli bir kısmının Beytu'l-Hikme kurulduktan sonra Bağdat'a götürüldüğü ve orada yapılan ilk çevirilerde bu eserlerin esas alındığı bilinmektedir.

Cündişâpür medresesinde tıp eğitiminin yanında çeviri yapılan bir bölümün de olduğunu ifade etmiştik. Geç dönem kaynakların adına **Daru'l-ilm** dedikleri bu birim, bimâristânın hemen yanında yer almaktaydı. Çeviri yapanların büyük bir kısmı aynı zamanda bimâristânda görev yapmakta olan hekimlerdi.

Medresenin bir başka birimini **Rasathâne** oluşturmaktaydı. Burada sadece gök cisimleri gözlenmez, aynı zamanda astronomi ve matematik de öğretilirdi. Cündişâpür'daki bu kurumun, İskenderiye'deki **Daru't-Ta'lim**'in devamı olduğu belirtilmektedir. Cündişâpür'da yapılan bilimsel çalışmalar daha sonra İslâmî dönemde meyvesini vermiş ve Ebü Ma'ser Muhammed b. Ca'fer el-Belhî tarafından bu bilgilere dayanılarak zicler oluşturulmuştur.

Bir putperest olan Taifli Haris ile Nasturi kökenli Hristiyanlar veya Mazdaist (Mecusi) İranlılar ile Hinduist ya da Budist Hintlilerin yan yana, aralarında hiçbir çatışma olmadan aynı kurumda eğitim görmüş olmaları, kentteki bilimsel özgürlüğü ve hoşgörü-yü gösterdiği gibi, medrese yönetiminin okulda öğrenim görmekte olan öğrencilere teolojik konularda dersler vermediklerini, öğrencilerin etnik kökenleri veya dinî duruşlarına bakmadıklarını, bir kısmını diğerine tercih etmediklerini göstermektedir. Doğrusu, yaklaşık olarak 1500 yıl önceki Cündişâpür medresesi bu yönüyle günümüzün modern eğitim kurumlarını aratmayacak bir özelliğe sahiptir.

KAYNAKLAR

ALİ SAMÎ, “Gundaşâpür”, *Huner ve Merdum*, sayı 90 yıl: Tahran 1349/1970.

HAŞİMÎ, Muhammed Yahya, “Tevru Cündişâpür fi sekâfeti'l-Arabiyye”, *ed-Dirâsâtul-Edebiyye*, cilt 2 sayı 2, Beyrut 1960.

- İBN EBÎ USEYBÎA, Muvafikuddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Kasım b. Halife b. Yunus es-Sa'dî el-Cezerî (668/1268), *Uyûnu'l-enbâ' fî tabâkâtî'l-etibbâ*, (thk. Nizâr Rıza), Beyrut trs,
- İBNU'N-NEDÎM, *Fihrist*, Mısır trs.
- İSA BEG, Ahmed, *Tarihü binâristânât fi'l-İslâm*, (darü Raidi'l-Arabî), Beyrut 1981
- MARİNATUS, "Anâsir-i müşterek-i İrânî ve Yunanî der Temeddun-ı ğarbî", (Yunancadan Farsçaya trc. Hasan Cevadî), *Mecelle-i Dânişgah-ı Tahran danişgede-i Edebiyât ve Ulûm-ı İnsânî*, yıl: 16, sayı: 4, Tahran 1348.
- MUHAMMEDÎ, Muhammed "The University of Jundishapur", *Journal of the Regional Cultural İnstitute*, cilt: 2 sayı: 3, ss.152-166, Beyrut 1969.
- NECMÂBÂDÎ, Mahmud, *Tarih-i tib der İslâm -pes ez- (ez-Zuhur-ı İslâm ta Hamle Mogûl)*, Tahran Üniversitesi yayınları, Tahran 1375
- NEHAÎ, Hüseyin, "Pişine-i tarih-i şehir-ı Gondî Şapûr", *Berresiha-i Tarihî*, yıl: 16 sayı 2, Tahran 1978
- SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, *Bilimin Yitik Kenti Cündişâpûr*, Ankara 2003.

ANKARA VİLAYET SALNÂMELERİNE GÖRE OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE ÇORUM*

Yazımızda esas aldığımız “salnâme” ifadesi bir senelik olayları göstermek üzere düzenlenen yıllıklara verilen ad olup batıda daha eski bir geçmişe sahip olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nde ilk kez XIX yüzyılın ortalarında Koca Reşit Paşa'nın teşviki ile tarihçi Hayrullah Efendi, Ahmed Vefik Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa'nın ortak çabaları sonucunda 1847'de neşredilmiştir. Birkaç yıl sonra salname neşretme işiyle Meclis-i Meârif Baş-Kâtibi Behçet Efendi ile meclis azasından Rüştü Bey'ler vazifelendirilmiştir. Daha sonra bu görev bir irâde-i seniye ile 1865 yılında Meârif Vezâretine devredilmiştir. Bu tarihten itibaren vezâret ve vilayet salnâmeleri ayrı ayrı yayımlanmaya başlanmıştır. İlk çıkışından itibaren kimi vilayet salnâmeleri düzenli bir şekilde, kimisi ise aralıklarla çıkabilmiştir.¹ Örneğin Çorum Sancağı'nın bağlı bulunduğu Ankara Vilayeti ancak 15 salnâme çıkarabilmiştir. İlki 1288/1871, sonuncusu ise 1325/1907 yılında çıkmıştır. Arşiv belgeleri kadar olmasa da Osmanlı dönemi vilayet salnâmeleri şehir tarihleri açısından ciddi bilgiler içermektedirler. Çünkü bahis mevzuu yıllıklar, ait oldukları dönem hakkında önemli hadiseleri özetledikten sonra vilayet ve buraya bağlı sancak ve kazalarda var olan idari teşkilat, kurumlar, memur listeleri, şehrin tarihi, tarihi eserleri, coğrafyası, ekonomisi ve demografik yapısı ile ilgili özet bilgiler sunmaktadır.

Bu araştırma yazımız temelde *Ankara Vilayet Salnâmelerine* dayanılarak hazırlanmıştır. Ancak salnâmelerdeki bilgiler özet mahiyetinde olduğu için sadece bu bilgilerle iktifa edilmeyerek, arşiv belgelerinden, özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivinde var

* Bu makale *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2007/2 sayısında yayımlanmıştır.

1 Bk. “Salname” İA, Ankara 1993, X, 134-136; Mehmet Mahfuz Söylemez, “Bitlis Vilayet Salnâmelerine Göre Ginç Sancağı”, *Birinci Bingöl Sempozyumu*, Bingöl 2007, 61.

olan belgelerden de yararlanılmıştır. Arşivden alınan sair bilgiler salnâmelerdeki verilerle karışmamsı için dipnotlara yerleştirilmiş ve referansları da burada belirtilmiştir.

Yazımıza sırasıyla Çorum'un idari yapısı, kurumlar şehrin fiziki, demografik yapısı ve ilim kültür hayatı üzerinde duracağız.

Çorum'un Osmanlı İdari Taksimatındaki Yeri ve İdari Yapısı

Bilindiği üzere XIX yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı imparatorluğu vilayetlere taksim edilerek idare edilmekteydi. Vilayetler kendi içlerinde sancaklara, sancaklar da kaza, nahiye ve kasabalara bölünmüştü. Araştırma konusu olarak belirlemiş olduğumuz Çorum, 1867'de vilayetler kurulmadan önce, başında mutasarrıfın bulunduğu bir sancak idi. Vilayetler kurulunca ikinci derecede bir kaymakamlık haline getirilmişti. Ancak yer aldığı bölgede Ermeni hadiselerinin baş göstermesi üzerine 1310 yani 1892 yılında, jeopolitik konumu da dikkate alınarak,² Yozgat Sancağı'ndan Sungurlu, Kastamonu Vilayeti'nden İskilip,³ Amasya Sancağı'ndan Osmancık ile Hüseyinabâd (Alaca) ve Kar-

2 Çorum'un ikinci kez sancak haline gelmesinde buralı ünlü Hacı Hasan Paşa (Yedi Sekiz Hasan Paşa'nın etkisinin büyük olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 28/Za/1310/13 Haziran 1893 tarihli bir arşiv belgesine göre Çorum ile Hacıbeyköy ve Merzifon dolaylarında Ermeni çeteler tarafından başlatılan tedhiş hareketleri yöre sakinlerini bizar hale getirince; o dönemin Beşiktaş Muhafızı Hacı Hasan Paşa Dersaadete müracaat ederek, yöredeki bu hadiselerin önüne geçmek için Çorum'un mutasarrıflık haline getirilmesini istemiş ve bu durumun bölgede huzuru sağlayacağını ifade etmiştir. (Bk. BOA,Y.PRK.ZB.11 /74) Onun bu müracaatından kısa süre sonra Çorum'un mutasarrıflık haline getirildiği anlaşılmaktadır. Zira 07/C /1312/1894 tarihli bir arşiv belgesinde "Osmancık, İskilib ve Sungurlu kazalarının Çorum'a bağlanarak, sonradan mutasarrıflık yapılmasından dolayı, kazâ halinde bulunan mahkeme-i ibtidaiyesinin de liva mahkemelerine kıyasen teşkili için harcanması gereken maaşların bütçe açığına ilaveten tahsil edildiği" açıkça ifade edilmektedir. (Geniş bilgi için bk. İ.M.L., 13, /1312//C-06) Bu durum Çorum'un yukarıda anılan baş vurudan kısa süre sonra mutasarrıflık haline getirildiğini gösterdiği gibi Hasan Paşa'nın bu dönemde Dersaadette ne kadar etkili bir bürokrat olduğunu da göstermektedir. Çorum yeniden mutasarrıflık olunca özel bütçe hazırlanmıştır. Bu özel bütçe ile ilgili geniş bilgi için bk. BOA, İ.M.L., 12, /1312//Ca-17.

3 1327/1909 yılında İskilip Kastamonu'ya bağlanmıştır. Hatta Çorum için seçilen mebusların ikisinin de İskilipli olması nedeniyle Çorum, milletvekilisiz kalmış, İskilip Kastamonu'ya bağlı olmasına rağmen bu milletvekillerinin Çorum milletvekilleri olarak görev yapmalarına karar verilmiştir. Geniş bilgi için [bk. BOA, DH.MUİ., 24/-1, /67.] Çorum ile İskilip arasındaki yol 1332/1913-1914 tarihinde yapılmıştır. Bk. BOA, DH.İD., 178, /36.

gı⁴ Nahiyeleri'nin bağlanmasıyla yeniden sancak haline getirilmiş ve Ankara Vilayeti'ne bağlanmıştır.⁵ Mutasarrıflığına ise Dersim Sancağı Mutasarrıfı Rüşdü Paşa atanmıştır.⁶ Boşta kalan Çorum kaymakamı Rüşdi Bey ise bir başka yere gönderilmiştir.⁷

İdari Yapısı

Çorum Sancağı her Osmanlı sancağında olduğu gibi merkezden atanan mutasarrıf tarafından idare edilmekteydi. 1315-1319/1897-1901 yılları arasında buranın mutasarrıflığını beylerbeyi rütbesine sahip Asaf Paşa yürütüyor iken, yardımcılığını ise Muhammed Said Efendi deruhte etmekteydi.

Osmanlının idari sistemine göre sancakların başında bulunan mutasarrıf burayı bir hükümdar gibi idare etmez, yarısı seçilmiş, yarısı ise atanmış olan ve kendisinin başkanlığını yürüttüğü *Sancağ İdaresi*'nin yönetimde ciddi söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Sayıları zaman zaman değişen bu üyeler genelde on küsür kişiden oluşmaktaydı. Örneğin 1318/1900 yılı salnâmesine göre adı geçen heyet on bir kişiden müteşekkildi. Heyetin atanmış üyeleri; mutasarrıf, mutasarrıf yardımcısı, sancak müftüsü, muhacebeci ve tahrîrât müdüründen oluşurken, seçilmiş üyeleri ise sancağın demografik yapısına göre belirlenirdi. Örneğin 1318/1900 yılında Çorum sancağı idaresinin seçilmiş üyeleri Hacı Zarif Efendi, Ömer Lütfi Bey, Hacı Said Efendi, Abdalbaki Ağa'lardan oluşuyordu. Bu durum liva nüfusunun kısmı azamisinin Müslümanlardan oluştuğunu göstermektedir. Osmanlı sancak idarelerinde seçilmiş üyeler atanmışlar kadar olmasa bile önemli yetkilere sahip idiler. Buna rağmen devlet, üye seçimlerinde taraf olmamaya çalışır, seçimlere hile karıştıran yöneticiler hakkında adli koğuşturma başlatır, buna uymayanlar cezalandırılırdı.⁸

4 Salnâmelerde yer almasa da arşiv belgelerinde o dönemlerde kasaba olan Dordurga da Çorum'a bağlanmıştır. bk. BOA, MAD.d., 1/-1, 9640.

5 Kuşkusuz Salnâmelerde yer almayan bazı yerleşim birimleri de Çorum'a bağlanmıştır. Bunlardan biri de Katar adındaki yerleşim birimidir. Nitekim 10/Z /1244 (1829) tarihli bir arşiv belgesine göre Çorum Sancağı'na bağlı Katar adında bir kazâ görülmektedir. (Bk. BOA, HAT, 642, 31533.) Mecitözü ise 1333 hicri yılında kazâ haline getirilerek adı Çorum'a bağlanmıştır. Bk. BOA, DH.UMVM /40 61.

6 Bk. BOA, İ.DH. 1313 /1311/Z-17.

7 Bk. BOA, Y.PRK.BŞK. 37 /72.

8 Bk. BOA, DH.İD. 81/1 /9

Osmanlı döneminde sadece livalar da değil kazalar da bir *idare* meclisi bulunuyordu. Örneğin Çorum Kazası, sancak olmadan önce de bir idare meclisine sahipti. Nitekim 1311/1893 tarihli salnâmeğe göre Çorum Kazası'nın idaresinin başında kaymakam Ahmet Rüşdü Bey bulunuyor, yardımcılığını da Osman Efendi yürütüyordu. Aynı tarihte Kaza İdare Meclisi'nin atanmış diğer üyeleri müftü İbrahim Nuri Efendi, mal müdürü, ve tah-tirat kâtibi iken, seçilmiş üyeler ise Zarif Efendi, Hacı Bey, Ahmed Ağa'dan oluşmaktaydı. Salnamelerdeki kayıtlardan Sancak olmadan önce Çorum İdare Meclisi'nde Gayri Müslimlerin de bulunduğ-u anlaşılmaktadır. Nitekim 1311/1893 yılında bu vatan-daşlardan biri olan Sergis Ağa'nın adı geçmektedir.

Sancak dahilindeki var olan resmi kurumlara gelince bunları –belli bir yıla göre değil de salnâmelerin tamamını esas alarak– şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Meclis Kalemi
2. Tahrîrât Kalemi
3. Muhasebe Kalemi
4. Vergi Kalemi
- 5- İfta Makamı
6. Nufus Dairesi
7. Defter-ı Hakani Dairesi
8. Evkaf Kalemi
9. Mahkeme-i Şer'iyeye
10. Mahkeme-i Bidayet Hukuk Dairesi
11. Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesi
12. Mahkeme-i Bidayet Kalemi
13. Ziraat Bank Sandığı
14. Duyun-ı Umumiyye Dairesi
15. Nafia Komisyonu
16. Mearif Komisyonu
17. Zabıta Dairesi
18. Polis Dairesi
19. Reji Dairesi
20. Orman İdaresi
21. Vesait-i Nakliye Komisyonu
22. Muhacirin Komisyonu
23. Tegrafi Dairesi
24. Belediye Dairesi

Şimdi bu kurumlar ve Osmanlı'nın son döneminde burada görev yapmakta olan devlet memurları hakkında verilen bilgilere bakalım:

Livâ İdare Meclisi Kalemi

Sancağın idare meclisinin yazışmalarından sorumlu olan bu birim, sancağın en önemli kurumlarından biri olarak kabul edilmektedir. 1318/1900 yılında Çorum'da bu kalemin başkâtipliğini Celal Efendi yaparken, yardımcılığını da Mustafa Efendi yapmaktaydı.

Tahrîrât Kalemi

Müdürü aynı zamanda *Liva İdare Meclisi*'nden olduğu için sancağın en önemli birimlerinden biri kabul edilen *tahrîrât* kaleminde *müsevvid*, *mübeyyiz* ve evrak memurları gibi değişik görevliler hizmet vermektedirler. Müsevvid resmi evrağı ilk kaleme alan şahıs olup; mübeyyiz ise bunları temize çeken memura verilen ünvandır. Son şeklini alan belgelerin defterlere kaydedilmesiyle evrak memurları ilgilenmekteydi. 1314/1896 yılında Çorum Tahrîrât Kalemi'nde (Yazı İşleri Müdürlüğü'nde)müdür olarak İzzet Efendi, 1315/1897'de Halil Efendi, 1316-1318/1898-1900 yılları arasında Halil Rüştü Efendi, 1319/1901 yılında Ziya Bey, 1326/1908 yılında Hilmi Efendi görev yapmaktaydılar.

Tahrirat kaleminde çalışan diğer görevlilere gelince; 1318/1900 yılında burada birinci müsevvid Tahsin Efendi, ikinci müsevvid Salim Efendi, üçüncü müsevvid Sadık Efendi iken; birinci mübeyyiz Salim Efendi, ikinci mübeyyiz Nuri Efendi ve evrak memuru ise Ziya Efendi idiler.

Dairede yazılan yazıların tamamı arşivlenerek korunmaktaydı. Ancak Çorum arşivinin tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, arşiv ve arşivciliğe en çok önem veren devletlerin başında gelmektedir. Sadece payitaht İstanbul'da değil, aynı zamanda diğer vilayetlerde, hatta sancak merkezlerinde de arşiv erken dönemlerde oluşturulmuştur. Buna göre, Çorum'da da arşiv dairesi erken dönemlerde kurulmuş olmalıdır. 1334/1915 tarihli bir arşiv belgesi Çorum'da bu amaç için bir deponun kiralandığını, kira bedelinin merkezden gönderildiğini ortaya koymaktadır. [BOA, DH.MB..HPS. 29/49]

Muhasebe Kalemî

Devletin sancak dahilindeki gelir gider hesaplarına bakan *Muhasebe Kalemî*nin başında baş kâtip bulunurdu. *Varidat memuru, mesarifat memuru, sandık emini ve evrak memuru* gibi değişik görevliler bu kalemde hizmet verirdiler. 1318/1900 tarihli Salnâme'ye göre Çorum Sancağı İdaresi'nin Muhasebe Kalemî'nde başkâtip olarak Ömer Lûtfî Efendi, arkadaşı Ahmet Haki Efendi; varidat kâtibi Mustafa Mazhar Efendi, evrak memuru Mustafa Efendi; sandık emini olarak da yine Mustafa efendi görev yapmaktaydı. Bu birimin başında 1314/1896 yılında İsmail Efendi, 1315/1897 yılında Fahrettin Efendi, 1316/1898 yılında salise rütbesine sahip Tahir Bey, 1326/1908 yılında ise İbrahim Edhem Efendi bulunmaktaydı.

Vergi Kalemî

Devletin Sancak dahilindeki vergilerini toplamakla görevli olan bu dairenin başındaki görevliye de başkâtip denilmekteydi. 1318/1900 yılında başkâtipin yardımcılığını Mustafa Efendi yapmaktaydı. Vergi kayıtlarının tutulduğu defterin sorumlusu ise Bekir Efendi idi.

İfta Makamı

Sancak İdaresi'nin en önemli kurumlarından birini kuşkusuz ifta makamı oluşturmaktadır. Vatandaşların dini sorunları ile ilgilenen bu kurumun başında müftü bulunmaktaydı. İlmiye sınıfının önemli şahsiyetlerinden biri olan müftü efendi Liva İdaresini oluşturan meclisin daimi üyesi idi. Buna rağmen her yılın salnâmesinde Çorum müftüsünün kim olduğu belirtilmemiştir. Sadece 1326/1908 yılına ait salnâmde müftünün kim olduğu ifade edilmiş ve o yıl Çorum'da Ali Zahir Efendi'nin müftülük yapmakta olduğu aktarılmıştır.

Nüfus Dairesi

Osmanlı Devleti'nde nüfus kayıtlarına büyük bir önem verilir ve bu kayıtların düzenli tutulmasına itina gösterilirdi. Zira vergi toplamada bu kayıtlar kullanılırdı. Sancaklarda nüfus kayıtları ile nüfus idareleri ilgilenirdiler. Bu birimde kâtipin yanı sıra

bir de memur çalışmaktaydı. Nitekim 1311/1893 tarihli Ankara vilayet salnâmesine göre Çorum Sancağı'nda nüfus memuru Sabit Efendi iken, kâtipliğini Mustafa Efendi yürütmekteydi. 1318/1900 tarihli salnâmeğe göre ise burada nüfus memuru olarak Hafız Muhammed Ârif Efendi görev yaparken, kâtip olarak da Mustafa Efendi hizmet vermekteydi.

Defter-i Hakânî Dairesi

Tapu kayıtlarını tutmakla görevli olan bu dairenin başındaki yetkiliye başkâtip denilirdi. Onun dışında dairede memurlar ve kâtipler de hizmet verirdi. Nitekim 1315/1897 yılında Çorum'da Defter-ı Hakani memuru olarak Hakkı Efendi, 1316/1898 yılında Hüsnü Efendi bulunuyorlardı. 1318/1900 yılında ise adı geçen dairenin başkâtipliğini *salise* rütbesine sahip Hakkı Efendi, memurluğunu Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi, tapu kâtipliğini Haşim Efendi, ikinci kâtipliği Yusuf Efendi yapıyorlardı. 1326/1908 yılında adı geçen kurumun kâtipliğini ise Hüsnü Efendi deruhte etmekteydi.

Evkaf Kalemi

Evkaf Kalemi sancak dahilindeki vakıflarla ilgilenen bir birim olup, Müdür tarafından idare edilmekte idi. Evkaf Dairesi tarafından tutulan kayıtların büyük bir kısmı günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde muhafaza edilmektedir ki, bu kayıtların içerisinde Çorum tarihi açısından son derece önemli belgeler de mevcuttur. 1311/1893 yılında Çorum'da bu dairenin reisliğini Hacı Ahmet Efendi, evkaf vekilliğini Ahmet Efendi, azalığını ise Nuri Efendi, Hacı Muhammed Ağa ve Elvan Efendi yürütmekteydi. 1318/1900 yılında Çorum'da bu kurumun müdürlüğünü rabia rütbesine sahip Hacı Ulvân Efendi, kâtipliğini ise Şükrü Efendi yürütüyordu. Hacı Ulvân Efendi'nin 1326 yılında da bu birimin başında olması uzun yıllar bu göreve devam ettiğini göstermektedir.

Mahkeme-i Şer'iyye

Kadı tarafından idare edilmekte olan bu birimde kâtipler ve mukayyidler çalışmaktaydı. Vilayet ve Sancak merkezlerinde var

olan Şer'i mahkemeler sadece hukuki davalara bakmaz, aynı zamanda evlenme, boşanma, ticaret hayatına ilişkin konular ile toplumsal sorunlar, vakıflar gibi birbirinden oldukça farklı toplumsal hadiselerin neredeyse tamamına bakan bir kurum olma hüviyetine sahipti. Çok ciddi kayıt tutan bu kurumlar tarafından tutulan ve adına *Şeriyye Sicilleri* veya *Kadı Defterleri* denilen belgeler bu gün Osmanlı Devletini çeşitli yönleri ile tanımamıza yardımcı olan kaynakların başında gelmektedir. İkisi Hasan Paşa Kütüphanesinde diğerleri de Milli Kütüphane'de olmak üzere on civarında Çorum Şeriyye Sicili günümüze gelmiştir. Bunlardan bir kaç üzerinde çalışma yapılmış, diğerleri ise araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

1318/1900 tarihli Ankara Vilayet Salnâmesine göre adı geçen kurumda, Çorum'da, Şer'îye Mahkemesinde Ahmet Efendi baş kâtip olarak çalışıyor iken, Osman Efendi ikinci kâtip, Cemil Efendi ise mukayyid olarak görev yapmaktaydı.

Mahkeme-i Bidayet Hukuk Dairesi

Çorum'da bu birimin başında 1314/1896 yılında Muhammed Nazif Efendi ve 1315/1897 yılında Bahauddin Efendi görevli iken; 1318/1900 yılında reisliğini Naib Efendi'nin yürütmekte olduğu bidayet mahkemesinde Ağop Efendi adında gayri müslim bir kâtip de görev yapmaktaydı. Bunların dışında bu mahkemede aza olarak Ahmet Feyzi efendi, zabıt kâtibi olarak Salim Efendi, aza mülazımı olarak da İsmail Hakkı Efendiler çalışmaktaydılar. Gayri Müslimlerin böylesi önemli bir kurumda görev yapıyor olmaları onlara tanınan özgürlüğü gösteriyor olması açısından önem arz etmektedir.

Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesi

Ceza idaresinin başındaki şahsa reis denilmekteydi. 1314-16/1896-1898 yıllarında bu birimin riyasetini Abdullatif Efendi yürütürken; 1318/1900 tarihinde kurumdaki görevliler şu şekilde oluşmuştu: Reis, salise rütbesine sahip İsmail Hakkı Efendi, muddai-i umumi muavini Hasan Fehmi Efendi, aza Muhammed Şükri Efendi ve Muhammed Ârif Efendiler ile aza mülazımı Yusuf Neşet Efendi Çorum Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi 1326/1908 yılında Abdulkerim Efendi tarafından idare edilmekteydi.

Mahkeme-i Bidayet Kalemi

1318/1900 tarihli Ankara Vilayet salnâmesine göre *Mahkeme-i Bidayet Kalemî*'nin Çorum'da baş kâtipliğini Muhammed Nuri Efendi, icra memurluğunu Abdullah Efendi, zabıt kâtipliğini Aziz Efendi, Ulvan Efendi ve Hamdi Efendiler, mukavelat muharrirliğini ise Fazlı Efendi deruhte etmekteydiler.

Ziraat Bank Sandığı

Bu dönemde Osmanlı sancaklarının tamamında organize olmuş olan kurumlardan biri de Ziraat Bankası oluşturmaktaydı. Bir reis tarafından idare edilmekte olan Ziraat Bankası'nın 1315/1897 yılında Çorum'da memurluğunu Muhammed Emin Efendi yürütüyor iken, 1318/1900 tarihinde Çorum Ziraat Bankası'nın personeli şu isimlerden oluşmaktaydı: reis Mustafa Efendi, muhasebe kâtibi Emin Efendi, aza Nuri Efendi, aza Hacı Ârif Efendi, Kâtip refiki ise Abdulkadir Efendi iken aza kadrosunun biri ise boştu.

Duyun-ı Umumiyye Dairesi

Ülkenin borçları anlamına gelen *Duyun-ı Umumi*, Osmanlının, devlet çarklarını döndürebilmek için diğer ülkelerden aldığı veya kendilerine borçlandığı ya da diğer devletlerin Osmanlı Devleti dahilinde faaliyet gösteren kurum, kuruluş ve tüccarlarından alınmış ve zamanında ödenmemiş olan borçlara verilen isimdir. Bu borçların ödenmesi için kurulmuş olan *Duyun-ı Umumiye Dairesi* Osmanlının son dönemindeki en dikkat çekici kuruluşlardan biridir. Zira, Devlet-i Aliye-i Osmaniye, diğer devletlere olan borçlarını ödemek için hakimiyetinden ödün vermek durumunda kalmış, onların böyle bir teşkilat kurmalarına ve bu teşkilat aracılığı ile toplanan paralarla alacaklarını tahsil etmelerine müsaade etmiştir. Bu teşkilatın kuruluşu ile Osmanlı'da biri maliye diğeri de Duyun-ı Umumiye idaresi olmak üzere, vergi toplayan, iki ayrı birim görev yapmaya başlamış, böylece de Osmanlı maliyesi tabir caiz ise bir daha toparlanamaz hale gelmiştir.

1880 yılında kurulan ve sadece vilayet merkezlerinde değil, sancaklarda da organize olan Duyun-ı Umumiye teşkilatı, sancaklarda başkâtipler tarafından idare edilmekteydi. 1311/1893

yılında *Çorum Duyun-ı Umumi Dairesinde* memur olarak Şakir Efendi, kâtip olarak da Ahmed Hamdi Efendiler görev yaparken; 1318/1900 tarihinde ise bu kurumun baş kâtipliğini Kamîl Efendi, memurluğunu ise Hüseyin Efendi yürütmekteydi.

Nâfia Komisyonu

Şehrin imar ve iskanı ile ilgilenmekte olan bu komisyonun reisliğini mutasarrıf efendi yapmaktaydı. Onun dışında belediye başkanı, nüfus memuru, nâfia kâtibi, banka muhasebecisi ile diğer azalar da bu komisyonun üyelerini oluşturmaktaydılar. Çorum'da bu komisyonda 1318/1900 yılında yukarıda belirttiğimiz şahıslar dışında mühendis Mazhar Bey, aza Hacı Zarif Bey, aza Şükrü Bey ile tahrîrât müdürü Halil Rüştü Efendi ve Nâfia Kâtibi Ahmet Efendi görev yapmaktaydılar.

Maârif Komisyonu

Sancaktaki eğitim-öğretim faaliyetlerinden sorumlu olan maârif komisyonu, livanın en önemli kurumlarından birini oluşturmaktadır. Çorum, kaymakamlıkla idare edildiği 1311/1893 tarihinde adı geçen komisyonun birinci başkanı müftü İbrahim Efendi, ikinci başkanı ise belediye başkanı Hacı Halil Efendi iken üyeler ise Rüşdiye'nin birinci öğretmeni Ali Rıza, Muhammed Efendi, Hafız Mustafa Efendi, Hacı Ömer Ağa, Ârif Efendi, Halil Rüşdü Efendi, Fazlı Efendi ve sandık emini ve kâtibi Hüseyin Efendilerden oluşuyordu. 1318/1900 yılında yani Çorum sancak haline geldikten sonra adı geçen komisyonun başkanlığını Mutasarrıf naibi yapmaktaydı. Diğer üyeleri ise evkaf müdürü, tahrîrât müdürü ve tapu kâtibi idiler. 1900 yılında Çorum *Maârif Komisyonu* şu isimlerden oluşuyordu: Başkan mutasarrıf yardımcısı Muhammed Said Efendi. Üyeler: evkaf müdürü Hacı Ulvan Efendi, Hacı Zarif Efendi, tahrîrât müdürü Halil Rüşdü Efendi ve tapu kâtibi Haşim Efendi. Yukarıda anılan yılda meârif komisyonunda okulları temsil eden bir görevli bulunmuyor olması dikkat çekicidir.

Zabıta Dairesi

1318/1900 tarihli salnâme, Çorum'da bir piyade ve bir de süvari alayının bulunduğunu belirtmesine rağmen bu birlikler hakkında herhangi bir bilgi aktarılmamakta sadece Alay Beyi (Alay

Komutanı) olarak Ömer Bey; Yüzbaşı olarak da Osman Ağa'nın adı verilmektedir.

Polis Dairesi

Çorum ve Çorumlu'nun emniyetinden sorumlu olan polis teşkilatı ise 1318/1900 yılında şu isimlerden oluşuyordu: Komiser Sabit Efendi, polisler Hüseyin Efendi, Abdullah Efendi, Hafız Hüseyin Efendi, Nuri Efendi ve İbrahim Efendiler.

Reji Dairesi

Daha sonra tekel idaresi adını alacak olan *Reji Dairesi* temelde tütün vb. tekel kapsamına giren maddelerin üretim ve dağıtımına bakıyordu. 1318/1900 yılında bu dairede rabia rütbesine sahip Ömer Lütfi Bey görev yapmaktaydı.

Orman İdaresi

Geniş ormanlık sahaya sahip olan Çorum Sancağı'nda 1318/1900 yılında Orman dairesinde süvari memuru olarak Abdulkadir Efendi görev yapmaktaydı. Bu dairede aynı zamanda bir de ondalık memuru hizmet vermekteydi.

Vesâit-i Nakliye Komisyonu

1311/1893 tarihli salnâme'ye göre başkanlığını kaymakam vekilinin yaptığı bu komisyonun diğer üyeleri Hacı Zarf Efendi, vergi kâtibi Enver Efendi, Tapu Kâtibi Haşim Efendi ve evkaf vekili Ahmed Efendiler idiler. Bu komisyon dışında o tarihte bir de *Turuk ve Meâbir Komisyonu* adında yollar ve geçitlerden sorumlu bir başka komisyon daha göze çarpmaktadır. Ancak 1318/1900 yılında yani Çorum sancak statüsüne kavuştuktan sonra bu komisyona rastlanmamaktadır, muhtemelen kaldırılmıştır.

1318/1900 yılında Vesâit-i Nakliye Komisyonunun başkanlığını belediye başkanı yürütmekteydi. Komisyon üyeleri ise şu isimlerden oluşurdu: Şükrü Efendi, Hamdi Efendi, Nuri Efendi, Hacı Mustafa Efendi, rabia rütbesine sahip Kâtip Hacı Hafız Efendi.

Muhacirin Komisyonu

Bu dönemde Çorum'da diğer birçok Osmanlı sancağında bulunmayan *Muhacirin Komisyonu* ile karşılaşmaktayız. Livanın en

önemli komisyonlardan birini teşkil etmekte olan bu kurumu bu denli önemli kılan ise Çorum'un Osmanlı döneminde bir muhacir beldesi olmasıdır. Arşiv belgelerine göre Çorum'a Osmanlı döneminde Balkanlar, Kafkaslar ve Doğu'dan ciddi göç olmuştur. Arşiv vesikalarında konu ile ilgili ciddi bilgiler mevcuttur. Biz sadece örnek kabilinden şunları zikredebiliriz:

Çorum'a en eski ve kapsamlı göç 1277/1860 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihte Çorum'a Nogay muhacirleri iskan ettirilmişlerdir.⁹ Kafkas kökenli Çerkeslerden olan Nogaylar dışında aynı kitleden Besni Kabilesi,¹⁰ Canpolad kabilesi¹¹ ve Marşan kabileleri de zikredilen tarihlerde bu bölgeye göçmüş,¹² şehrin içine, Karapınar Mahallesi, yerleştirilmişlerdir.¹³ Devlet tarafından çok iyi karşılanan bu muhacirlere Çorum merkez ve köylerde evler de inşa edilmiştir.¹⁴ 18/Ca/1309 (Hicrî) tarihli bir belgede Kafkas göçmeni bu insanların yerleştikleri köylerden üçünün Osmaniye, Mecidiyye ve Ertuğrul olarak isimlendirilmesine karar verildiği ifade edilmesi,¹⁵-ki bu köylerin üçü de Kırk Dilim civarındadır- bu insanların meskun köylere değil de yeni iskana açılmış olan yerleşim birimlerine yerleştirildiklerini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Çorum Sancağı, Osmanlı döneminde sadece Kafkaslardan göç almamış, aynı zamanda Bulgaristan tarafından da göç almıştır. Nitekim 1302/1884 tarihli bir belgeye göre buraya Vidin'den gelen muhacirler yerleşmişlerdir.¹⁶ Yine arşiv belgelerine göre buraya Kars'tan da göçenler gelmiştir. Bu belgelere göre Kars göçmenleri Çorum'un merkezinde Selimiyye adı verilen mahalleye yerleştirilmişlerdir.¹⁷ Belki de bu göçmenler Kars'ın Selimiye ilçesinden geldikleri için bu mahalleye asıl memleketlerinin adı verilmiştir.

9 Bk. BOA, A.MKT.UM. 447, 68.

10 Bk. BOA, A.MKT.UM. 222,3.

11 Bk. BOA, A.MKT.UM. 35,241.

12 Bk. BOA, A.MKT.UM. 1, 266.

13 Bk. BOA, DH.MKT., 35, /2.

14 Bk. BOA, A.MKT.UM. 543, 24400.

15 Bk. BOA, İ.ŞD., 113/6761.

16 Bk. BOA, İ.DH. 932 /73878.

17 Bk. BOA, İ.DH. 932 /73878.

Hicri 1327/1909 tarihli bir arşiv belgesine göre ise bu tarihte Batum dolaylarından Çorum'a bir göç yaşanmıştır. Şehre gelen bu göçmenler Beşik Tepe adındaki bölgeye yerleştirilmişlerdir.¹⁸ Ahıskadan gelen Muhacirlerin önemli bir kısmı Burun adındaki köye,¹⁹ bir kısmı da Çorum'un merkezine yerleştirilmişlerdir. Nitekim merkezdeki Hacı Nasrullah Mahallesi sakinlerinin çoğunluğunu Ahıska'dan gelen bu göçmenler oluşturmaktaydı. Bir arşiv belgesine göre Ahıskalılar ikamet etmekte oldukları bu mahallelerinin adını beğenmemiş, Mahmudiye olarak değiştirilmesi için Dersaadete müracatta bulunmuşlardır.²⁰

Çorum'a yerleşen bir başka muhacir gurubunu ise Karadağlılar oluşturmaktadır. 1333/1914 tarihli bir arşiv belgesinde Karadağ'dan Çorum'a önemli sayıda muhacirin geldiği ifade edilmektedir.²¹ Aynı tarihlerde Dağıstan'dan da muhacirlerin Çorum'a gelip yerleştikleri görülmektedir.²² Bu dönemde şehre yerleştiremeyenler ise Saz Değirmeni mevkiinde iskan ettirildikleri kaydedilmektedir. Arşiv belgelerine göre kendileri için bu bölgede bir de mescit inşa edilmiştir.²³

İşte Çorum'da kurulan Muhacirin Komisyonu bu göçmenlerin iskan sorunları, mali ve sosyal problemleri ile ilgilenmekteydi. Komisyonun başında belediye reisi bulunmaktaydı. 1318/1900 tarihli salnâmeye göre komisyon üyeleri ise: Nuri Efendi, Abdurrahim Ağa, Hacı Mustafa Efendi ve Hacı Ârif Ağa'dan oluşuyordu.

Posta ve Telgraf Dairesi

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ülkedeki yerleşim birimlerinin tamamını bir birine bağlayan büyük bir posta ağı kurulmuştu. Daha sonra Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu'nun muhtelif yerlerinde, işgalci güçlere karşı harekete geçen direnişçilerin birbirleri ile irtibat kurup, organize birlikler haline gelmesine de katkı sağlayacak olan bu teşkilat, Osmanlı'nın önem

18 Bk. BOA, İ.DH. /1327/Z-20 1478.

19 Bk. BOA, İ.DH. /1322/Za-26 1431.

20 Bk. BOA, DH.MKT. 352 /72

21 Bk. BOA, DH.EUM.MH. 110 /67

22 Bk. BOA, A.MKT.UM. 84,22.

23 Bk. BOA, A.MKT.UM. 10, 322.

verdiği merkezi teşkilatların en büyüğü ve en kapsamlısıydı. Salnâmelerde yer almasa da arşiv belgelerine göre Çorum'a telgraf hicri 15/R /1285 (30/E/1285) tarihinde gelmiştir.²⁴ Ancak 1305/1887 tarihli bir arşiv belgesine göre bu telgrafhane yeterli olmamış, yeni bir telgrafhanenin kurulmasına karar verilmiştir.²⁵

Posta teşkilatının taşıyabildiği eşyalar ve bunların taşıma ücretleri ile ilgili bilgiler sadece 1897 tarihli salnâmede yer almaktadır. Bu bilgileri aşağıda olduğu gibi aktarıyoruz:

15 grama kadar olan posta 40 para idi, ağırlığı 15 gramı geçen mektuplardan her 15 gram için 40 para ücret alınır. Taahhütlü mektup ise ücretine ilave olarak kırk para taahhüt ücreti, 10 para da taahhüt senedi için alınmakta idi. Kitap, risale ve gazetenin her elli gramından 10 para, yüz gramı geçmesi durumunda her elli gram ve küsüratı için 10ar para alınır. Ağırlığı 1 kg'dan fazla olan malzemeler ise taşınmazdı.

Vilayetler arası telgrafın her bir kelimesinden kırk para alınırken, Vilayet dahilindeki telgrafların her kelimesinden 20 para, eğer telgraf deniz ötesine gidecek ise her kelimeden 60 para ve ayrıca 7.5 kuruş alınır. Acele telgrafların ücreti ise yukarıda zikredilen rakamların üç katı idi.

1315 ile 1319 yani 1897 ile 1901 yılı Ankara vilayet salnâmesine göre bu kurumun Çorum'daki yöneticisi Hasan Efendi idi. 1318/1900 Çorum'da Telgraf Müdürü olarak salise rütbesine sahip Hasan Efendi çalışıyor iken; Muhabere Memuru olarak da Tal'at Efendi görev yapmaktaydı.

Belediye Dairesi

Osmanlı Sancaklarının kuşkusuz en önemli kurumlardan bir diğerini belediyeler oluşturmaktadır. Şehrin temizliğini yapan ve içme suyu sağlayan belediye, aynı zamanda sağlık hizmetleri de vermekteydi. Sancaklardaki hastaneler bu kurumlarımıza bağlıydı.

Belediye başkanları devlet tarafından atanmasına rağmen belediye meclisinin önemli bir kısmı seçimle belirlenirdi. Seçim-

24 Geniş bilgi için bk. BOA, İ.Ş.D., 9, 457.

25 Bk. BOA, DH.MKT. 1513 /13

lerin adil olmasına özen gösterilir, seçimlere müdahale eden zevat cezalandırılırdı. Nitekim 1331/1912 tarihli bir arşiv belgesine göre o tarihlerde cereyan etmiş olan seçimlere Çorum Mutasarrıfı Hilmi Efendi'nin müdahale ettiğine dair, sandık Emini Mustafa Efendi'nin ihbarı ciddiye alınmış ve Dahiliye Nezareti tarafından gerekli tahkikat yaptırılmıştır. Ancak tahkikat sonucunda ihbarın asılsız olduğu anlaşılmıştır.²⁶

Osmanlı Döneminde Çorum'da hizmet veren Belediye başkanları ve Belediye Meclisi Üyelerine gelince; 1293/1876 yılında Çorum belediye başkanlığını aynı zamanda Çorum kaymakamı olan Halil Efendi, yardımcılığını Ahmet Ağa yapıyorlardı. Azalar ise şu isimlerden oluşuyordu: Hacı Abdurrahmanzade Hamdi Efendi, Göklüzade Hacı Hasan Efendi, Kapıcızade Ahmet Ağa, Çöplüzade Hacı Ali Efendi, Celebzade Ahmet Efendi, Kâtip Mustafa Efendi ve sandık emini Ârif Efendi. 1307/1889 tarihli bir arşiv belgesine göre Çorum Belediye Reisiliğini yapan Halil Efendi rütbe-i saliseye sahip olduğu ifade edilmektedir.²⁷ 1318/1900 yılında da belediye başkanlığını Hacı Halil Efendi'nin yürütmekte olduğu ifade edilmesi, adı geçen zatın uzun süre bu görevde kaldığını göstermektedir.²⁸ Aynı tarihte belediye meclisi üyeleri şu isimlerden oluşuyordu: Said Efendi, Nuri Efendi, salise rütbesine sahip Salih Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Hacı Ârif Efendi, Abdurrahman Efendi, gayri Müslimlerden Kurupi Efendi, kâtip olarak Hacı Hafız Efendi, Müfettiş olarak Mahmud Efendi, sandık emini olarak Hacı Ahmet Efendi, çavuş olarak da Muhammed Efendi.

Çorum'un Fiziki Yapısı

Salnâmeler önce şehrin kurulduğu coğrafya ile başlamaktadır. Nitekin hemen hemen her salnâmede Çorum'un bir ovanın içerisinde kurulduğu, etrafının gayet güzel bağ ve bahçeler ile dopdolu olduğu, temiz, düzenli, geniş ve güzel caddelerinin bulunduğu anlatılmaktadır. Salnâmelerden edindiğimiz bilgilere göre Çorum günümüzde olduğu gibi Osmanlı döneminde de te-

26 Bk. BOA, DH.İD. 81/1 /9

27 Bk. BOA, İ, DH., 1164, /91038.

28 Çorum'un ilk Belediye Başkanı olarak bilinen Mazlumoğlu Hacı Halil Ağa 1990 yılının sonuna kadar bu görevi deruhte etmiştir. Bk. Ethem Erkoç, *Çorum'un İlk Belediye Başkanı Mazlumoğlu Hacı Halil Ağa*, Çorum 2006, 19.

miz ve düzenli bir şehir yapısına sahipti. Şehrin en büyük caddelerini Samsun, İstanbul ve Yozgat caddeleri oluşturmaktaydı. Yozgat Caddesi bu günkü askeriye'nin önünden geçiyor iken, Samsun Caddesi ise Pır Baba Çamlığı'nın önünden geçiyordu. İstanbul Caddesi ise Samsun Caddesi'nin batısına düşüyordu.

Şehrin merkezini saat kulesi ve çevresi oluşturmaktaydı. Hemen hemen Osmanlı kentlerinin tamamında olduğu gibi Çorum Sancağının merkez bölgesinde mescit yani ulu cami, pazar, hamam ve devlet daireleri yer almaktaydı.

Salnâmeler bu merkezi unsur ile ilgili bilgi verirlerken kuşkusuz sadece merkezin değil aynı zamanda şehrin en önemli figuru olan **Ulu Camii** bir başka ifade ile **Cami el-Kebir** ile başlamaktadırlar. Burada, Camii el-Kebir'in Selçuklular döneminden kaldığı kaydedildikten sonra, son dönemlerde aslı üzere tamirat geçirdiği de ilave edilmektedir. Bilindiği gibi Çorum Cami el-Kebir'i Selçuklu Sultanı Alaeddin tarafından inşa edilmiştir. Daha sonra Osmanlı hakanlarından Sultan IV.Murat tarafından restore edilerek ibadete açık kalması sağlanmıştır. Bu restorasyondan dolayı da Cami zaman zaman Murad er-Rabi' (Dördüncü Murad) camisi olarak da isimlendirilmiştir. 1904 tarihli salnâmede yukarıdaki bilgilere ilave olarak; caminin çevresinde **iki** şadırvan ve bir çeşme ve 25 odadan oluşan bir medresenin (Camii Kebir Medresesi) bulunduğu ifade edilmektedir. Yine bu salnâmede bahis mevzuu avluda Müşir Hacı Hasan Paşa tarafından yaptırılmış bir kütüphanenin de bulunduğu bilgisine yer verilmiştir. Salnâmeler Çorum'un en önemli tarihi mekânı olan bu yapının mimarisi hakkında ayrıntılı bilgi vermemelerine rağmen, ahşaptan yapılmış olan kapısı ve minberi ile, taştan yapılmış mihrap ve minaresinin sanat açısından çok değerli oldukları belirtilmektedir.²⁹

Kuşkusuz Ulu Cami IV.Murat döneminde yapılan yukarıdaki tamirat dışında da bazı tamirler görmüştür. Hicri 1200 yılında deprem nedeniyle kullanılamaz hale gelen cami, Yusuf Bahri Efendi'nin öncülüğünde ve Çapanoğlu Süleyman Bey'in yardımı ile tamiratına başlanmış ve oğlu Abdulfettah bey zamanın-

29 Arşiv belgelerine göre Dördüncü Murad Camii'ne ait bir çok vakıf bulunmaktaydı. Bk. BOA, İ.EV., 42, /1324/N-04.

da yani hicri 1255 tarihinde tamamlanmıştır. Bu tarih, yukarı müezzinliğin arka tarafındaki kitabede de yer almaktadır.³⁰ Bir diğeri ise 1911 yılında meydana gelen depremden sonra yapılandır. Çorum'da büyük bir yıkıma neden olan bu depremden sonra Ulu Camii yeniden restore edilerek ibadete açılmıştır. Ancak bu tadilatlarda asli özellikleri korunmuştur.³¹

Hükümet Konağı: Şehrin merkez bölgesindeki ikinci önemli figür ise kuşkusuz hükümet konağıdır. 1894 yılına ait salnâmede bu önemli kurum hakkında bilgiler bulunmaktadır. Buna göre zikredilen tarihte hükümet konağının 18 odası mevcuttu.³² Hastane ve telgrafhane de aynı binanın içerisinde yer alıyordu.³³ Hemen yanında da 20 baş hayvanın barınabileceği büyüklükte bir ahır mevcuttu. 1904 tarihli salnâmede verilen bilgilerden binanın daha sonra genişletildiği ve yanına iki ayrı bloğun ilave edildiği anlaşılmaktadır. Bu bloklardan biri mülki idare ve belediye tarafından kullanılıyordu. Bunlar tarafından kullanılmakta olan blokta 1 mescit ve 25 oda yer alıyor iken, adliyenin kullandığı blokta ise bir mescit ve 13 oda mevcuttu. Askeriye tarafından kullanılmakta olan üçüncü blokta ise sadece 8 oda vardı. Hü-

30 Bk. İhsan Sabuncuoğlu, *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim*, Ankara 1972, I, 25.

31 Hicri 1328/1910 yılında Çorum'da meydana gelmiş olan bu depremde sadece Dördüncü Murad camisi değil bir çok yerleşim birimi zarar görmüş, bir çok insan da vefat etmiştir. 10/B /1328 (1910) bir belge, Çorum'da meydana gelen bu deprem hakkında merkezin isteği üzerine bilgi verildiği ve halka gerekli yardımın yapılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bk. BOA. DH.MUİ. 113 /40.

32 Hükümet Konağı ile ilgili arşiv belgelerinde de bilgiler bulunmaktadır. Nitekim 1306 tarihli bir belgeye göre hükümet konağı daha önce inşa edilmiş olmasına rağmen anılan tarihte ciddi anlamda tamirat görmüştür.[Bk. BOA, DH.MKT., 1580, /50.] Aynı tarihli bir başka belgeye göre tamirden ziyade yeniden inşa edilmiştir. Hatta adı geçen bina şehirde bulunan ikinci hükümet konağıdır. Bundan önceki bina yeni, kullanılmaya müsait olmasına rağmen 1305/1888-9 tarihinde Çorum'a mutasarrıf olarak atanan Pertev Bey [Bk. İ.DH. 1053 /82645] tarafından yeni bina inşa edilmiş, bunun üzerine devleti zarara soktuğu gerekçesi ile hakkında vaki olan şikayet üzerine tahkikat açılmıştır. [Bk. DH.MKT 1569 /101] Pertev Bey, eski binayı ise Adliye'ye terk etmiştir. Bk. Y.A..RES. 83 /31

33 Osmanlı döneminde, Sancaklarda bulunan sağlık kuruluşları belediyelerin emrinde bulunmaktaydı. Tıbbiye Mekteplerinden mezun olan yeni hekimler çekimlikleri kuralar ile atandıkları sancaklarda göreve başlamaktaydılar. Örnek kabildinden 14/B /1336 (Hicri) tarihli belgeye bakılabilir. Bu belgede mekke-i tıbbiye'den henüz mezun olmuş ve Çorum Belediyesi tabipliğine atanmış olan İsmail Şevket Efendi'nin durumu ale alınmaktadır. Bk. [BOA, DH.MKT., 244, /26.] 1307/1890 tarihinde ise Çorum tabipliğini Mehmed Yahya Efendi adında bir hekim yapmaktaydı.[İ.DH. 1184 /92689]. Çorum hastanesinin adı ise bir çok yerleşim biriminde olduğu gibi Gıraba Hastanesi adını taşımaktaydı. [DH.UMVM 17 /17].

kümet merkezinin bahçesinde ise kargirden sağlam bir askeri depo, kadın ve erkeklere ait bir de hastane yer alıyordu. Telgrafhane, daha sonraki tarihlerde, reji dairesi (tekeli idaresi) ile birlikte şehrin dışına, silahhânenin karşısına, bir başka ifade ile Yozgat Caddesine taşınmıştır.

Saat Kulesi ve Çevresi: Şehrin bu merkezi unsurunda Müşir Hasan Paşa tarafından inşa ettirilmiş olan bir de saat kulesi bulunmaktaydı ki bu saat kulesi günümüzde şehrin simgesi haline gelmiş durumdadır. Saat kulesinin çevresi ise gayet hareketli bir **pazar** yeri idi.³⁴ Yine bu merkezi bölgede han ve hamamların bulunduğu da anlaşılmaktadır.

Salnâmelerde sadece merkezi unsurlar değil çevre hakkında da bazı bilgiler yer almaktadır. Şimdi bu bilgilere bakalım:

Çorum Kalesi: Salnâmelerde üzerinde en çok durulan mekânların başında kuşkusuz Çorum Kalesi gelmektedir.³⁵ Hemen hemen her yılın salnâmesi bu kaleye değinmekte ve buranın oldukça eski bir dönemde inşa edildiğini söylemektedir. Bilindiği gibi Çorum Kalesi Müslüman Türkler tarafından inşa edilmiştir. Çorum Tarihi ile ilgili bir eseri bulunan Nazmi Tuğrul'un da dikkat çektiği gibi, kalenin yapı malzemesi olarak kullanılan taşlardan bazısının üzerinde Latin harfler bulunmaktadır. Bizans dönemine ait olan taşların gelişi güzel kullanılmış olması bu yapının Bizans'a ait olmadığını en büyük kanıtı olarak karşımızda durmaktadır.³⁶ Ancak dikkatimizi çeken bir başka husus ise kalenin yapı malzemesinin daha önceki bir binaya ait olduğudur. Bu binaya ait olan sütunlar dahi yatık bir şekilde kullanılmıştır. Bunun nedeni ise Çorum'da meydana gelen depremden sonra

34 Şehir merkezinde bulunan bu çarşı 22/M /1332 (1913) tarihinde yanmıştır. Bu yangın üzerine Çorum belediyesinin öncülüğünde yeniden kurulmuştur. Bu yeni inşada çarşı içi yolların genişletildiği, buna uymayanlara ruhsat verilmediği kaydedilmektedir. Bk. BOA, DH.İD., 161/1./15.

35 Salnâmelerde ifade edilmese de Çorum kalesi şehrin en önemli birimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Zira *Tınar Tevcihat Defterinde* adı geçen bu kalede muhafız, kethüda, dizdar, meremmet, pasyan, imam, topçu ve serbölük gibi muhtelif memuriyetlere sahip görevlilerin çalıştığı ifade edilmektedir. Bu durum kalenin değişik amaçlarla da kullanıldığını akla getirmektedir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. BOA, MAD.d., 1/-1, 42.

36 Konu ile ilgili olarak bk. Nazmi Tuğrul, *Çorum Tarihi ve Coğrafyası*, Çorum Vilayet Matbaası, 1927 Çorum.

şehrin yeniden imar edilmesidir. Bilindiği gibi Çorum'un Danişmend Melik Ahmet Gazi tarafından fethedildiği yıllarda yani 1075 yılında şehirde büyük bir deprem meydana gelmişti. Yerle bir olan şehir yeniden kurulduğunda yıkıntılardan elde edilen devşirme malzeme kullanılmıştır. O zamanlarda Çorum'u kuşatan bir kalesi vardı. Söz konusu kale de bu depremde yıkılmıştır. Şimdiki kale ise bu devşirme malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Malzemenin büyük bir kısmı ise şimdiki Albayrak İlk Öğretim Okulu'nun yerinde bulunan Bizans Tekfuruna ait saray kalıntılarından getirilmiştir.³⁷

Salnâmeler, Kale'nin oldukça erken bir dönemde iskana açıldığını göstermektedir. 1895 salnâmesine göre Kale'nin içerisinde 45 ev bulunmaktaydı. Ancak 1904 ve 1909 tarihli salnâmelerde 20 evin bulunduğu kaydedilmektedir. Bilindiği gibi kaleler daha çok savaş esnasında sığınılmak üzere inşa edilmiş mekânlardır. Bazı kalelerde zaman zaman yöre idarecilerinin de ikamet mekânları bulunmaktaydı. Yani yörenin yöneticileri de bazen kale surlarının içerisinde ikamet etmekteydiler. Ancak Çorum kalesi oldukça farklıdır. Burada mülki idareye mensup şahıslar değil, sivil vatandaşlar ikamet etmekteydi. Kaleyi ziyaret etmeden önce buranın, İslam kentlerindeki tipik kalelerden biri olabileceğini düşünüyordum. Başta Bağdat olmak üzere daha sonra kurulmuş olan İslam kentlerinin tamamında var olan kalelerin merkezinde mabet yani cami, caminin çevresinde de bir iskan bölgesi yuvarlak olarak şekillenmekteydi. Çorum kalesinde ise, girişinin solunda küçük bir cami bulunmaktadır. Daha sonra sağa ve sola birer koridor uzanmaktadır. Bu koridor ileri bir noktada birleşmektedir. Kalenin içerisinde bulunan evler bu koridorun sağına ve soluna yerleşmiştir. Çorum kalesindeki bu yapılanma örneği İslam kentlerinin hiç birinde bulunmamakta; kendisine özgü bir özelliğe sahiptir.

Öteden beri şehrin önemli mekânlarından biri olan bu kale 27/L/1111 (Hicrî) tarihli bir arşiv belgesine göre muhafızlar tarafından korunmaktaydı. Nitekim bahis mevzuu tarihte bu kalenin

37 Konu ile ilgilieniş bilgi için bk. Rifat Arıncı, "Arzda ve Yurdumuzda Zekâie Bölgesi", *Çorumlu Dergisi*, yıl: 1941, sayı: 29, ss: 899-901.

muhafızlığını İbrahim, dizdarlığını ise Hüseyin adında iki şahıs yapmaktaydılar.³⁸

Hapishane: Çorum'un fiziki yapısı anlatılırken üzerinde durulan bir başka mekân ise hapishanedir. 1318/1900 tarihli Ankara vilayet salnâmesine göre hükümet konağının bahçesinde bulunan bu yapının mimari özellikleri hakkında bilgi verilmemesine rağmen özellikle kadim bir bina olduğu zikredilmiştir. Sair arşiv belgelerini esas aldığımızda ise bu kadim bina sonraki yıllarda yıkılmış yerine yeni ve daha modern bir hapishane inşa edilmiştir.³⁹ İnşaat devam ederken Çorum Kışlasından hapishane olarak yararlanılmıştır. **Çorum Kışlasına gelince;** 1318/1900 tarihli salnâmeğe göre çevre illerde eşi ve benzeri bulunmayan bu kışla, Yozgat Caddesi üzerinde yer almaktaydı. İki alay askeri barındıracak büyüklükte olan kışlanın yanı başında bir cephanelik, yakınlarında da bir askeri karakol bulunuyordu. Keza burada bir silahhane ve bir de gazhane mevcuttu. Salnâmelerde bu kışlanın ne zaman inşa edildiği belirtilmemiş olmasına rağmen bu boşluk arşiv belgeleri tarafından doldurulmuştur. Adı geçen belgelere göre bu tarihi kışla Kastamonu kışlası ile birlikte hicri 1254/1838 yılında inşa edilmiştir.⁴⁰ 1318/1900 tarihli salnâmeğe göre Hatap Deresi, Harami Deresi ve Samsun yolu üzerindeki Çic Beli'nde de birer tane karakol mevcuttu.

38 Bk. BOA, AE.SMST.II, 20; 1947.

39 Çorum, Anadolunun içlerinde bulunduğu ve hiçbir zaman dış tehditlere maruz kalmadığı için güvenli bir şehir olarak kabul edilmiş ve başta yabancı uyruklu suçların olmak üzere bir çok, özellikle siyasi suçlu, buraya tehcir edilmiştir. Zorunlu ikamete tabi tutulan bu sımalar dışında da bir çok mahpusun da Çorum'a getirildiği anlaşılmaktadır. Bunun için de hapishanenin sağlık koşullarının iyileştirilmesi için önemli bazı icraatların yapıldığı da belgelerden ortaya çıkmaktadır. Nitekim 1323/1905 tarihli bir belgeye göre hapishanenin hijyen koşullarının sağlanamaması nedeniyle yeni bir binanın yapılmasına karar verildiği ve bunun için bir plan hazırlandığı anlatılmaktadır. [Bk. BOA, DH.TMIK.S., 58 /47]. 1328/1910-İtarihli bir belge ise hapishane kuruluncaya kadar da mahpusların askeri kışlaya aktarıldığını belirtmektedir. Bu durum Osmanlı döneminde mahpus dahi olsa insana verilen önemi göstermesi açısından önem arz etmektedir. [Bk. BOA DH.MUİ., 117 /26] 1329/1911 tarihli bir belgede ise hapishane inşaatının hala devam ettiği görülmektedir. [Bk.BOA, DH.MB.HPS., 34 /5] 1330/1911-2 tarihli bir belge ise hapishanenin bitip hizmete açıldığını, koruna bilmesi için de buraya muhafızların gönderilmesi gerektiği ifade edilmektedir. [Bk. BOA, DH.MB.HPS. 101 /13]

40 Bk. BOA, HAT, 529, 26068.

Derbendler: Geçmiş miladi on dördüncü asra kadar gitmekte olan Osmanlı Derbent tesisleri etrafı duvarlarla çevrili bir kale ile yanındaki han, cami, okul veya medrese ile pazardan oluşmaktaydı. Eski ribatlara benzeyen derbentlerin bazıları zamanla köy ya da kasabaya da dönüşmüştür. Daha çok yolların kavşak noktalarında kurulan ve yolculara ya da yolda kalmışlara hizmet veren derbentlerin bazısında askeri birlikler de barınırdı. Buraya yerleşenler yaptıkları hizmete mukabil devlet vergilerinin bazılarını muaf olurlardı. Çorum'da ilâ adet Derbend bulunmaktaydı. Bu derbentlerden biri Hatab, diğeri ise Çiçek adını taşımaktaydı. İnşaat masrafları Nizamiye Hazinesi'nden karşılanan bu derbentlerin⁴¹ kalıntılarının günümüze gelip gelmediği hakkında bir bilgiye ulaşamadık.

Salnâmelerde yukarıdaki bilgilerin dışında şehirde kaç ev, han, hamam, dükkan, cami, namazgâh, kahve, değirmen, kiraathâne bulunduğuna dair de önemli bilgiler mevcuttur. Örnek olarak bu salnâmelerden dördündeki bilgileri tablo şeklinde aşağıda verelim:

1897 tarihinde şehirde	1904'de ise	1909
8283 ev	125 Çeşme	3673 ev
4 hamam	4 Hamam	11 dükkan
7 han	1061 Dükkan ve mağaza	hamam
21 kahvehane	13 Han	han
1 un fabrikası	25 Kahvehane	135 çeşme
10 kargir köprü	3 Kraathane	Şadırvan
11 medrese	73 Dabbağhane	1 Kilise
3 kütüphane	411 Bahçe 5862 bağ	37 Cami ve mescit
4 hamam	Un fabrikası	10 medrese ⁴²

41 Bk. BOA, DH.MKT., 1581, /74.

42 Çorum'da var olan medreseler şunlardır:

1. Vezir Kara Mustafa Paşa Medresesi: Aynı zamanda bir Daru'l-Hadis'e de sahip olan bu medresenin bir çok akarı ve vakfı bulunmaktaydı.

2. Süleyman Fevzi Paşa Medresesi: Bu medreseye ait kargir bir kütüphane de bulunmaktaydı. Buradaki kitaplar daha sonra Hasan Paşa Kütüphanesi'ne aktarılmıştır. Kitapların kayıt defteri de hala Hasan Paşa Kütüphanesi'nde korunmaktadır.

3. Ahmet Hulusi Paşa Medresesi: Eski kaymakamlardan biri olan Ahmet Hulusi Paşa'ya ait İstanbul'da bir mektep; Çorum'da ise bir cami ve medrese bulunmaktaydı. Hicri 1259 yılında Çorum'daki medresenin müderrislerinden biri Hacı Hüseyin Efendi olup bu hizmetlerine karşılık maaş almaktaydı. Hicri 1312 yılında ciddi tamir görmüş olan medresede eğitim ve öğretim sürdürülmüştür.

4. Emir Ahmet Mahallesi Medresesi: Bu medrese aynı zamanda Kurtoğlu Medresesi olarak da bilinmektedir. Medreseye ait bir çok vakıf mevcuttu.

1 rüşdiye medresesi	Değirmen	4 Tekke
10 adet sibyan ve ibtidaiyye okulu	4268 Ev bulunmaktaydı	2 kütüphane
11 han		
1055 dükkan		
73 dabbağhane		
3 kâraathane		
25 kahvehane		

Yukarıdaki tablo incelendiğinde kahvehânelerin sayısında fazlalık dikkat çekmektedir. Bu durum Çorum şehrindeki işsizlik oranı ile ilgili de bir fikir vermektedir. Bilindiği gibi bir yerleşim birimindeki kahvehânelerin yoğunluğu oradaki işsizlik oranı ile doğru orantılı olarak seyretmektedir.

Mahalleleri

Salnâmelerde Çorum mahallelerinin sadece adları zikredilmekte, bunlar ile ilgili teferuatlı bilgi sunulmamaktadır. Buna göre Osmanlının son döneminde Çorum'da şu mahalleler bulunmaktaydı: Kaleiçi, Hisar, Sancaktar, Acelisani, Sofular, Şeyh Eyüb, Hacı Recep, Gulâbî Bey, Kıptiyan, Çâkır, Futuşân, Emir Ahmet, Burhan Kethüda, Çepni, Karaman Çavuş, Çiftlik, Narlu, Hacı İsmail, Ak Bekar, İsa Halife, Uç, Sağrıncı, Emir Ahmet, Hacı Nasrullah⁴³, Karakeçili, Cami el-Kebir, Akpınar, Arap Ahmed, Hacı Gevan, Hiberlu, Fatıma Bacı, Şeyhler, Medrese, Hacı Kemal, Ciriş, Hacı Yusuf, Hacı Davut, Kubbeli, Pazar, Hıdırlık, Erzurum Sultan, Yabancıyan Berekendesı, İbrahim Ağa Obası,

6.Hüsamettin Efendi Medresesi: Demirlikarahisar dolaylarında bulunmakta olup. Vakıfları mevcuttu.

7.Fatıma Hatun Medresesi: Çorum'un mütebahir ve yardımsever zenginlerinden olan Fatıma Hatun tarafından inşa edilmiş olan bu medrese, hicri 1273 tarihi cavarında Konyalı Mustafa Baba tarafından Mevlevihane haline getirilmek istendiği kaydedilmektedir.

8.Gülâbî Bey Medresesi: Bu gün hala kendi adıyla anılmakta olan medresenin bitişiğinde bir de cami bulunmaktaydı. 1316 yılında Ruusu Humayun Kisedarı Ömer Tehci Efendi'ye ait olan vakıftan tamir edilmiş olan bu medrese uzun yıllar Çorum'a hizmet vermiştir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. İhsan Sabuncuoğlu, Çorum Mearif Hayatı Hakkında Bazı Notlar, İl Basım Evi, Çorum 1948.

43 Bu mahalle sakinlerini Ahıska'dan gelen Türkler oluşturmaktaydı. Bk..BOA, DH.MKT. 352 /72. Bu mahalleye daha sonra Mahmudiye mahallesi adı verilmiştir. Bunun nedeni de büyük bir ihtimalle Ahıska Türklerinin o dönemdeki yöneticilerinden birisinin Mahmud adında olmasıdır.

Yabancıyan⁴⁴, Kubbeli Mahallesi,⁴⁵ 1318/1900 tarihli Ankara vi-

44 Çorum bir sürgün yeri olduğu için buraya dışardan bir çok yabancı gelmiştir. Bunların ikamet etmekte olduğu mahalle de kendi adlarıyla anılmış, Yabancıyan mahallesi denilmiştir. Çorum'a sürülen yabancılara aşağıdaki şahısları örnek olarak verebiliriz:

Belge Tarih ve No Belgeler Osmanlı Arşivinde (BOA) bulunmaktadır	Şahsın Adı ve Ülkesi
25/C /1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb, 12 /29	Bahçecik Amerikan Mektebi Müdürü James Macnot'un
02/B /1333 (Hicri) H.EUM.5.Şb 13 /2	Bandırma, Karesi, Sultançayır borasit madeni direktörlerinden Cayiz Yanin
15/B /1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 13 /22	Leon isimli römorkörde ateşçilik yapan İngiliz aslı Dimitri Makromal
09/Ş /1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 14, /24	İngiliz vatandaşı Archibald Forder
12/Ş /1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb, 14, /33	İngiliz vatandaşı MacGail
20/L /1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 16, /31	Pera Palas Oteli Müfettişi Fransız vatandaşı Montenyon'un
18/S /1334 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 20, /13	İngiltere vatandaşı Derayer
20/Ra/1334 (Hicri) DH.EUM.5.Şb, 20, v /62/C	Zonguldak'ta fener memuru İken Çorum'a sürülen Fransa vatandaşı Deschlea
20/Ra/1334 (Hicri) DH.EUM.5.Şb, 22, /62/D	Karadağ ahalisinden Georgi Goraniç
17/R /1334 (Hicri) DH.EUM.5.Şb, 21, /61	Fransız vatandaşı Ferrier
28/Z /1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 18 /39	İtalya vatandaşı Aleksandr Kalinçeli
19/Ra/1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 9 /4	Rusya vatandaşı Petro Pavlo
10/R /1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 9 /60	Mesageri Maritime Acentesi Batos
22/R /1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 10 /32	İngiliz vatandaşı Kostantin Nikolayidis
06/Ca/1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 10 /51	Rusya vatandaşı Abdülkerim
08/Ca/1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 10 /57	Osmanischer Lloyd gazetesi muhabirlerinden Kaufman
12/Ca/1333 (Hicri) 11, /2, DH.EUM.5.Şb	Fransız vatandaşı Aleksandr Berof, Jul ve Edward Lakaz ile Poi Gamen'in, İngiliz vatandaşı Churchill
16/Ca/1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 11 /10	Rus vatandaşı Honore Czarkowski
20/Ca/1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb, 11, /21	Fransız vatandaşı Gaston Laitan
04/C /1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 12 /4	Penayot İstamos
16/Ca/1333 (Hicri) DH.EUM.5.Şb, 11 /10	Rus tebasından Honore Czarkowsk
27/Ca/1334 (Hicri) 4 /31	Yunan Kostantin Çalas
19/B /1334 (Hicri) DH.EUM.5.Şb, 24, /33	Fransızlar tarafından Meis adasından kaçırılan dokuz kişiye misilleme olarak Dersaadet'te bulunan Fransızlardan altı erkek ve bir kadını Çorum'a sevki olundukları
13/N /1334 (Hicri) DH.EUM.4.Şb, 7 /8	Bağdad Muhasebe-i Hususiye Başkâtibi Mehmed Ali
06/Za/1334 (Hicri) DH.EUM.5.Şb, 28, /9	İtalya tebasından Kostantin veled-i Aberd'inin
12/Za/1334 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 28 /17	Fransız tebasından Josef Karabet veled-i Antuan
12/Za/1334 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 28 /19	Fransa vatandaşı Antuan Teriko. Hatta bu zat sürgün esnasında Çorum'da bir kuduz köpek tarafından ısırılmış, İstanbul'da tedavi yapılmak üzere başkente gitmiş, iyileşince yeniden Çorum'a dönmüştür. Çorum'da sürgün İken kuduz köpek tarafından ısırılanların bir başkası ile Rus vatandaşı İsmail Semseddin'dir.
	Fransız vatandaşı Aleksandr Brut, Jul Lakaz, Edward Lakaz ve Poi Gamen
02/S /1335 (Hicri) DH.EUM.5.Şb, 31, /2.	İtalya vatandaşı Kostantin oğlu İrdi'nin Amedeo Iyo
22/R /1335 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 33 /28	Rus vatandaşı Musevi asıllı Haymoviç
09/Ca/1335 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 34 /11	Rus vatandaşı Madam Yarı Gitano ve ailesi
09/C /1335 (Hicri) DH.EUM.3.Şb 21 /7	Zonguldak'ta Osmanlı Maadin Şirketi'nde görevli İken Çorum'a sürülen Yunanlı Makris
11/C /1335 (Hicri) DH.EUM.3.Şb 21 /9	Union Sigorta şirketi Samsun Acentesi temsilcisi Ayvad oğlu Kosit Andon
03/Ş /1335 (Hicri) DH.EUM.MH. 154 /75	Rus vatandaşı Vasil Petra. Vasil bey bu sürgün esnasında Çorum'da ölmüştür.
29/Za/1335 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 44 /13	Fransa vatandaşı Jak Dinoderes; Çorum'da ikamete mecbur edilmiş, ancak daha sonra Ankara'ya gönderilmiştir.
01/Z /1335 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 44 /26	Fransa vatandaşı Jir Vaknad
06/Z /1335 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 44 /38	Rusya vatandaşı Kafkasyalı Prens Kamil Atalof
12/M /1336 (Hicri) DH.EUM.5.Şb 47 /15	Fransa vatandaşlarından Oktave Ziro, Dafos ve Piyer Bukonyano

layet salnâmesinde isimleri verilmeksizin bu mahallelerin toplamının kırk sekiz olduğu zikredilmiştir.⁴⁵

Çorum mahallelerinin isimlerinde çok hızlı olmasa da bazı değişikliklerin zamanla meydana geldiği gözlemlenmektedir. Mahalle isimlerindeki bu değişikliği kentsel nüfusun değişimine bağlamak mümkündür. Örneğin 1830'lara kadar varlığını koruyan Pusiyan mahallesi bu tarihten itibaren artık kayıtlarda yer almadığı görülmektedir. Çorum'da yaşayan Rum ve Etrmeniler ise Çömlekçi Mahallesinde yaşamaktaydılar ki bu mahalle de daha sonraki dönemlerde kayıtlarda yer almamaktadır. Bu durum sonraki dönemlerde Çorum'da meskun bulunan Gayr-i

Çorum'a sadece diğer devletlerin vatandaşları değil aynı zamanda Osmanlı vatandaşlarından siyasi ve adi bazı suçlular da sürgün edilmiştir. Şimdi bunlardan birkaç örnek zikredelim:

02/S /1337 (Hicri) DH.EUM.MH. 190 /5	Terlikçi Salih Efendi'
06/S /1337 (Hicri) DH.EUM.MH. 190 /49	Siyasi suçlulardan Lütfi
12/Ca/1335 (Hicri) DH.EUM.3.Şb 20 /33	İstanbul Mebusu Viktor Efendi'nin bacanağı Oyanikos Borloğlu Efendi
10/S /1337 (Hicri) DH.EUM.MH. 190 /90	Tahrirat Memuru Hüseyin Efendi
15/C /1335 (Hicri) DH.EUM.MH. 151 /47	Fatih Dersiamlarından Mehmed Atuf Efendi. Önce Sinop'a oradan da Çorum'a sürgün edilmiştir.
23/C /1335 (Hicri) DH.EUM.MH. 151 /92	Alımdar Gazetesi'nin müdürü Kadri Efendi
09/B /1335 (Hicri) DH.EUM.4.Şb 10 /40	Aliye Divan-ı Harbi Örfisince on beş sene kalebendliğe mahkum edilerek Çorum'a sürülen Balbek ahalisinden Doktor Hüseyin Haydar Bey. Hüseyin bey bu sürgün esnasında Çorum'da kendi eceliyle vefat edecektir.
25/B /1335 (Hicri) DH.EUM.3.Şb 21 /44	Samsun bütün tüccarından Sülyanidis Papadopolos'
24/S /1335 (Hicri) DH.EUM.4.Şb 11 /31	Cemali Necib El-Barazi: dördüncü ordu tarafından Çorum'a sürülmüştür.
10/Z /1335 (Hicri) DH.EUM.3.Şb 23 /47	Kaplanoğlu Kostaki: üçüncü ordunun isteği üzerine Çorum'a sürülmüştür.
07/S /1336 (Hicri) DH.EUM.MH. 165 /48	Ahmed Kadri Efendi
25/R /1336 (Hicri) DH.EUM.4.Şb 16 /30	Baalbekli Doktor Nazif Efendi'
27/R /1336 (Hicri) DH.EUM.MH. 169 /52	Fatih dersiamlarından Mehmed Ali Efendi
20/Ca/1336 (Hicri) DH.EUM.1.Şb 10 /14	Vazife Gazetesi Muharriri Vanlı Cemil Tevâk
29/C /1336 (Hicri) DH.EUM.HPS. 107 /3	Şamlı Yahya Mahfuz
03/B /1336 (Hicri) DH.EUM.4.Şb 18 /45	Said Sehab, Salim Mazlum, Yusuf Süleyman ve Tevlik Natur isimli Suriyeliler
08/L /1336 (Hicri) DH.EUM.1.Şb 12 /4	Davavekili Hakki
29/L /1336 (Hicri) DH.EUM.MH. 175 /110	Maarif-i İbûdaye Müfettişi Yusuf Ziyaeddin Efendi
24/M /1337 (Hicri) DH.EUM.1.Şb 13 /19	Mehmed Ali ile Fatih ve Fettah Efendiler
03/S /1337 (Hicri) DH.EUM.1.Şb 13 /37	Alımdar Gazetesi Başyazarı Refiğ Cevad Efendi
21/S /1337 (Hicri) DH.EUM.KLU. 13 /41	Müdderris Mehmed Efendi ile Zekî Nafiz ve Mustafa Efendiler

45 1337 (Hicri) tarihinden bu mahallede karakol da bulunmaktaydı. Bk. BÖA, DH.EUM.MH. 187/1.

46 Çorum'un mahalleleri ile ilgili geniş bilgi için bk. Şerif Korkmaz, Çorum'un İdari-Sosyal ve Eko-nomik Yapısı (Tanzimat-II.Meşrutiyet), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, 84-87.

Müslim nüfusda ciddi bir düşüşün olduğunu göstermektedir.⁴⁷ Biraz sonra demografik yapıyı izah ederken de belirteceğimiz gibi ele aldığımız dönemde Çorumda beş yüz kişilik bir Ermeni cemaat yaşamaktaydı.⁴⁸

İslam kentlerinin tamamında olduğu gibi Çorum'da da mahallelerin etnik ve dini temayüllere göre ayrıştığı gözlemlenmesine rağmen Ermeniler dışındaki Hristiyanların hangi mahallede ikamet ettikleri net değildir. Büyük bir ihtimalle diğer etnik kökenlere mensup olan Hristiyanlar da Ermeniler ile aynı mahallede ikamet etmekteydiler.

Öteden beri bir mozaik konumunda olan Çorum, bağrında farklı duruşlara sahip ayrı etnik ve dini temellere dayanan gruplar barındırmaktaydı. Bu, şehrin kendisine has bir zenginliğidir. Osmanlının ele aldığımız döneminde bu grupların gayet iyi anlaştıkları, aralarında en ufak bir husumetin bulunmadığı anlaşılmaktadır.

1895 tarihli salnâmede ise Çorum merkeze bağlı olan köylerin isimleri de verilmiştir. Yazımızın daha fazla genişlememesi için bu isimleri burada vermekten kaçındık.

Demografik Yapı

Osmanlının son dönemlerinde Çorum'un giderek saf Müslüman bir nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Daha önceki dönemlerde önemli oranda Ermeni ve Rum nüfusa sahip olan bu kentte Osmanlı döneminin sonlarına doğru ciddi bir düşüş olduğu anlaşılmaktadır. Salnâmelerin verdiği bilgiye göre Çorum'da; çocukları da dahil edecek olursak 500 civarında Ermeni; Ermenilerin iki katı, yani bin civarında da Rum yaşamaktaydı. Anadolu'nun bütün kentlerinde olduğu gibi Çorum'un da gayr-i müslim sakinleri kültürlü sınıfı oluşturmaktaydı. Biraz sonra arz

47 Çorum mahallelerinin tarih içerisinde geçirdikleri değişim açısından bk. Sevgi Aktüre, "Ondokuzuncu yüzyılda veya 20.Yüzyıl Başında Çorum", 139-140

48 1310 (Hicri) tarihinden itibaren Ermenilerin yörede İsyan faaliyetlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira 15/Ş /1310 (Hicri) tarihli bir belgede bunların yörede çıkardıkları fesat üzerine başta Çorum olmak üzere Hacıbeyköy ve çevresinde asker sayısında bir artışa gidilmiştir.Bk. BOA, Y.MTV., 75, /113. Ancak bu şekilde Ermeni baskınlarından korunulabildiği anlaşılmaktadır.

edeceğimiz gibi, devlet dairelerinde -özellikle kalem memuriyetlerinde- bunlardan yararlanılmıştır. Zaten özellikle Osmanlının son dönemlerinde, devlet hizmetleri açısından, Müslüman tebaa ile gayr-i müslim tebaa arasında bir fark görülmemiştir. Her iki gruba da devlet dairelerinde görev tevdi edilmiştir.

Salnâmelerde hristiyanların hayat tarzları, sosyal ve ekonomik durumları vb. konularda hiç bilgi bulunmamaktadır. Şehirde o tarihlerde sadece bir kilisenin olduğu kaydedilmektedir. Ancak bu kilisenin de kime yani hangi gruba ait olduğu ifade edilmemektedir.⁴⁹ Bu kitleye ait şehirde üç adet de okul bulunmaktaydı. Keza Salnâmelerden edindiğimiz bilgilere göre gayr-ı müslim unsurun tamamı şehirde ikamet etmekteydi.

Çorum nüfusunun geri kalan kısmını ise Müslümanlar oluşturmaktaydı. Salnâmeler Çorum'da 300 civarında Kıpt kökenli (çingene) Müslüman bulunduğu ifade edilmektedir. Ancak bunların kimlikleri, Çorum'a ne zaman geldikleri hususunda maalesef bilgi bulunmamaktadır.⁵⁰ Fakat şehirde bunların adıyla anılan bir mahalle mevcuttu.

Demografik yapı ile ilgili salnâmelerden derlediğimiz bilgilerin birebir doğruları ifade etmediğini, asıl doğru bilgilerin *nüfus yoklama defterlerinde* yer aldığını unutmamak gerekir. Çorum nüfus yoklama defterleri ise Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer almaktadır. Örnek kabilinden (BOA, MAD.d., 1/1, 20533.) belgesine başvurulabilir.

Ekonomik Yapı

Salnâmelerden edindiğimiz bilgiye göre Çorum oldukça hareketli bir ticari yaşama sahipti. Şehir kendi kendine yeterli olan nadir illerimizden biri idi. Yine 1909 yıllığında ifade edildiğine göre şehirde, Pazar ve Pazartesi günleri olmak üzere, haftada iki

49 Salnâmelerde kilisenin kime ait olduğu belirtilmemesine rağmen, arşiv belgelerinde kilise ile ilgili bilgiler mevcuttur. 25/S /1278 (Hicri tarihli bir arşiv belgesine göre Çorum'da meskun bulunan ermenilerine kilise inşa edilmek için yer gösterilmiştir. Bu durum salnâmelerde bahis mevzuu edilen kilisenin Ermeni kilisesi olduğunu göstermektedir. Bk. BOA, A.MKT.UM.7.496.

50 Çingeneler Pusiyan Mahallesinde ikamet etmekte ve daha çok da dilencilikle uğraşmaktaydılar. Bk. Şerif Korkmaz, 88.

gün pazar kurulurdu. Bu haftalık pazarların yanı sıra kalıcı pazarlar da mevcuttu. Nitekim 1318/1900 tarihli salnâmede saat kulesinin hemen dibinde kurulduğu söylenen ve daimi ve canlı olduğu da ifade edilen çarşı bunlardan biri idi.

a. Tarım

Çorum ve yöresi öteden beri tarım ile uğraşmaktadır. Günümüzde olduğu gibi Osmanlı'nın son döneminde de şehrin en büyük gelir kaynağını tarım oluşturmaktaydı. Bu realiteye işaret eden salnâmeler burada başta buğday, arpa, darı, yulaf, nohut, mercimek olmak üzere birçok tarımsal ürünün yetiştirilmekte olduğunu ifade etmektedir. Yine o tarihte bakla, kendir, cehri gibi farklı ürünlerin yetiştigi de vurgulanmaktadır. Buralardan elde edilen tarımsal ürünler sadece Çorum ve bağlı yerleşim birimlerinde tüketilmez, yöre dışına da gönderilirdi. Bu tarihte şehirde birkaç un fabrikası ve onlarca değirmenin bulunuyor olması bu ürünlerin şehirde işlenebildiğini de göstermesi açısından önem arz etmektedir. Dahası modern olduğu ifade edilen değirmenlerin tamamı elektrik ile çalışmaktaydı. Nitekim 1925 tarihli Fikret gazetesindeki bir reklama göre Çorum'da elektrik ile çalışan değirmen kuran şirketler dahi bulunmaktaydı.

Çorum'da sadece tahıl üretilmemektedir, meyve de yetiştirilmektedir. 1897 tarihli salnâmede kullanılan ifadeleri aynen verirsek; *"Çorum'da dört mevsim tam olarak hükmünü icra ettiğinde civarda bulunan bağ ve bahçelerde hemen hemen her meyve yetişmektedir"*. Şehirde başta üzüm, elma, armut, zerdalî, kiraz, ceviz, dut olmak üzere meyvenin birçok çeşidi ve sebzenin her türü yetişmekteydi.

b. Hayvancılık

Anadolu'nun bu şirin kentimizin en büyük geçim kaynaklarından bir diğeri de kuşkusuz hayvancılık idi. Salnâmelerde Çorum'da kaç tane hayvanın bulunduğu da kaydedilmiştir. Belirlenmiş olan bu rakamlar da hayvancılığın merkezi bir yere sahip olduğu kanaatimizi destekler mahiyettedir. Çorum ve çevresinde atlara karşı özel bir ilginin beslendiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1904 tarihli salnâmede verilen bilgilere göre her sene

yaz aylarında burada bir at koşusu yapılmaktaydı. Günümüz Çorum'unda yaşayanların yakından bildikleri gibi bu gelenek halen devam ettirilmektedir.

c. Dokuma

Çorum öteden beri Anadolu'nun dokuma merkezlerinden biridir. Burada yöreye yetecek elbise üreten dokuma atölyeleri bulunmaktaydı. Salnâmelere göre bu atölyelerde yünden şal, pamuk ipliğinden gömlek, bez, aba gibi şeyler dokunmaktaydı. Dokunan bu malzemenin tamamına yakını Çorum ve bağlı köylerde tüketilmekteydi. 1909 yılında şehirde yaklaşık olarak ikibin adet dokuma atölyesi mevcuttu. 1901 yılında Burdur Sancağı'ndan Kız Rüştîyesindeki talebelere farklı renklerde kumaş işleme dersleri vermek üzere bir öğretmen getirilmiştir. Bu öğretmen öğrencilerin yanı sıra halktan da isteyenlere dersler vermiştir. Bu tarihten itibaren Çorum'da alacalık güzel kumaş imalatının hız kazandığı özellikle vurgulanmıştır.

d. Demircilik ve Bakırcılık

Salnâmelere göre; Osmanlının son döneminde Çorum'da o dönemin vazgeçilmez ev malzemelerinden bakır kapların her türlü yapılabilmektedir. Burada bu tür malzemeyi işleye bilen küçük atölyeler mevcuttu. Bakır ev eşyalarının yanı sıra demir madeninden de yapılan ev eşyaları, tarım ve inşaat malzemeleri de üretiliyordu.⁵¹

e. Tuz İşletmeciliği

Çorum ve çevresi yöresinin en önemli tuz merkezlerinin başında gelmektedir. Burada bulunan tuz atölyeleri yöre ekonomisinde kuşkusuz önemli bir yere sahiptir.⁵² 1897 tarihli salnâmede bu işletmeler, kapasiteleri ve ürettikleri tuz miktarları ile ilgili teferruatlı bilgiler verilmiştir. Şimdi bu bilgilere bakalım.

51 Mukataa defterlerinden edindiğimi bilgiye göre Çorum aynı zamanda zengin bakır madenlerinin bulunduğu bir yer olup Osmanlı döneminde bu madenler işletilmektedir. Geniş bilgi için Bk. BOA, MAD.d. (Maliyeden Müdevver), -1/-1, 692.

52 Bu memlahalar ile ilgili Osmanlı arşivlerinde de bir çok belge bulunmaktadır. Örnek kabilinden 22/M /1116 (Hicrî) tarihli şu belgeye bakılabilir. BOA, HSDSABZ, I/13. Yine bu belgelerden edindiğimiz bilgilere göre bu memlahaların önemli bir kısmı Fransız muteahitler tarafından işletilmektedir.

Akça Koyunlu Tuz İşletmesi: Sungurlu'ya 20 kilometre mesafededir. Altmış civarında havuzu bulunan bu tuz işletmesinin sadece 30 havuzu kullanılabilir vaziyette idi. Burada bir senede 600.000 ukiyye tuz çıkarılmakta, yılda 150.000 kuruş gelir elde edilmekteydi. İşletme modernleştirildiğinden buradan yüksek miktarda bir gelir beklenmekteydi.

Sarı Kaya Tuz İşletmeleri: Sungurlu'ya on kilometre mesafeydi. Burada bir kuyu, kırk civarında da havuz bulunmaktaydı. Yılda 500.000 ukiyye tuz işleten bu işletmenin yıllık geliri 180.000 kuruş idi.

Cayân Tuz İşletmesi: Sungurlu'ya 15 kilometre mesafede bulunan Cayân'da yılda 250.000 kğ tuz işletilmekte idi. Adı geçen bölgede modern tesisler kurulmuş ve gelecek yıllarda bu rakamın üzerinde bir rekor beklenilmekteydi. Burada yılda elde edilen gelir ise 137.000 kuruş idi. İşlenen tuzların renginin maviye yakın olduğu kaydedilmektedir. Yine Câyân'a beş kilometre mesafede Ali Baba İşletmeleri bulunmaktaydı. Toplam kırk dokuz havuzu bulunan bu işletmenin o gün otuz havuzu kullanılmaktaydı. Burada üretilen tuzlar Zile ve Merzifon taraflarında satılmaktaydı.

Buncak Tuz İşletmeleri: Cayân tuz işletmelerine beş, Sungurlu'ya 15 kilometre mesafededir. İlk kaynaktan akmakta olan tuzlu su kırk civarında havuzda toplanmaktaydı. Yıllık üretimi 250.000 ukiyye, geliri 125.000 kuruş idi. Cayân, Ali Baba ve Buncak Tuz işletmeleri Ankara Divan-ı Umumiyye gözetiminde İskilip Tuz İşletmeciliği Müdiriyeti (İskilip Memluhası Müdiriyeti) tarafından işletilmekteydi.

f.Dericilik: Dericilik ile ilgili en geniş bilgiler 1904 ve 1909 tarihli salnâmelerde bulunmaktadır. Buna göre Çorumda 73 dabbâğhane ve bir çok deri atölyesi bulunmaktaydı. Bu atölyelerde işlenmiş olan deri, şehrin ihtiyacından fazla olduğu için başta Kayseri olmak üzere komşu sancaklara da gönderilmekteydi.

Çorum'da Eğitim ve Öğretim

Çorum öteden beri önemli eğitim kurumlarına sahipti. Nitekim bir arşiv belgesine göre Çorum ve Merzifon'da Kara Musta-

fa Paşa tarafından kurulmuş olan **Daru'l-Hadis** ve mektep ile bu iki müessesenin giderlerini karşılamak üzere tesis edilmiş vakıflar mevcuttu.⁵³ Bu durum Çorum'un özellikle Osmanlı'nın son döneminde birkaç medereseyle sahip bir ilim ve irfan merkezi haline gelmesinde önemli katkıya sahip olsa gerektir. Zira Çorum, Osmanlı'nın son döneminde, vilayet merkezi olmamasına rağmen, 11 medreseyle sahipti ki bu büyük bir rakamdır. Salnâmelerde bu medreselerin nerede bulundukları ve hangi derslerin okutulduğu ile ilgili bilgi verilmemektedir. Ancak kökeni bu medrese kütüphanelerine dayanmakta olan Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'nde var olan eserler, bu ilim yuvalarında okutulan dersler hakkında bir fikir vermektedir. Hasan Paşa Kütüphanesinde başta tefsir, hadis, İslam hukuku, kıraat olmak üzere İslamî ilimlerin yanı sıra tarih, mantık (özellikle de isagoji ve şerhleri), felsefe, astronomi, astroloji, mûsiki, cebir, geometri, kimya hatta fizik ile ilgili de eserler bulunmaktadır. Bu durum da Osmanlı'nın özellikle son döneminde medreselerde sadece dini ilimlerin tahsil edilmediğini göstermesi açısından önemlidir.

Salnâmelerde, Osmanlı'nın son dönemlerinde kurulmuş olan Batı tarzı okullardan Rüştîye'ye de yer verilmekte, bu okullarda okutulan dersler ile ilgili bilgi aktarılmaktadır. 1897 tarihli salnâmede, bu okulda, hat ve sülûs yani güzel yazı yazmayı öğreten iki öğretmenin bulunuyor olması kaliografinin o dönemlerde ne denli önemsendiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. 1904 tarihli salnâmede Burdur'dan dokuma tekniğini öğretmek için alaca hocasının getirildiği ve bu hocanın hem kız öğrencilere, hem de Çorum halkına dersler verdiği belirtilmiş olması okulların aynı zamanda günümüzdeki Halk Eğitim kurumlarının işlevini de yüklenmiş olduklarını akla getirmektedir.

1904 yılına ait salnâmede Çorum şehrindeki diğer okullar hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere göre Çorum'da ilk idadi mektebi 1900 yılında kurulmuştur. 1904 yılında burada 75 öğrenci eğitim görmekteydi. Keza aynı tarihte bir Kız Rüştîyesi

53 Bk. BOA, EV.HMH.d (Evkaî), 1/-1, 1544. Ayrıca bk. EV.HMH.d, 1/-1, 1628, 1703, 1837.

ve altı da ibdidai (ilk okul) okulu vardı.⁵⁴ Rüştîye'de 72 öğrenci, Hamidiyye idadisinde 103, Fevzi Mektebinde 125, Burhan Terakki Mektebinde 90, Mekteb-i Edep'de 85, Kadırdân Mektebinde 145, İrfân mektebinde ise 85 öğrenci eğitim görüyordu. Yine aynı tarihte 6 adet sıbyan mektebi, 2 adet Rum ve 1 adet de Ermeni okulu mevcuttu. 1318/1900 tarihli salnâmede ise Rüştîye mektebinde birinci öğretmen olarak Ali Rıza Efendi, ikinci öğretmen olarak Fazlı Efendi, üçüncü öğretmen olarak Muhammed Efendi, kapıcı olarak da Azmi Efendi'nin görev yapmakta oldukları izah edilmektedir.

1897 tarihli salnâmeğe göre şehirde 164 cami ve mescit vardı. Ancak bu rakamlara büyük bir ihtimalle mahallelerdeki küçük namazgahlar da dahildir. Nitekim 1902 tarihli salnâmede Çorum'un içinde 22'si minareli, 3'ü minaresiz olmak üzere 25 camii ile 21 mescidin bulunduğu ifade edilmektedir. Bu cami ve mescitlerin isimleri hususunda salnâmelerde bilgiler bulunmasa da arşivlerimizde yeterli malumat mevcuttur.⁵⁵

Osmanlı Döneminin başından sonuna kadar camilerin eğitim ve öğretim tarihinde müstesna bir yerinin bulunduğu bilinmektedir. Buralarda okuma-yazmanın yanı sıra dinî eğitim de verilmekte idi. Hatta kimi camilerde edebiyat, mantık, tarih gibi sosyal bilimlerin diğer alanları ile ilgili de dersler okutulmaktaydı.

Yine Osmanlı'nın son dönemlerinde Çorum'da 2690 kitaba sahip iki kütüphane mevcuttu. Bu iki kütüphanenin biri şimdiki Emir Mahallesindeki Kurtoğlu Medresesinde bulunuyor iken, ikincisi ise şimdiki İstiklal İlk Öğretim Okulu'nun bulunduğu yerde idi. 1904 yılına ait salnâmede Fevzi Süleyman Efendi Kütüphanesi'nde eşine ender rastlanan elyazması Kur'an'ların bulunduğu özellikle vurgulanmıştır.⁵⁶ Medreselerin kaldırılıp, tevhid-i tedrisatın sağlanmasından sonra bu kütüphaneler bir-

54 1319/1901 tarihinde Çorum'da kızların eğitim gördükleri bir inas mektebi mevcuttu. Geniş bilgi için bk. BOA, İ.TAL. 271 /1319/L-126

55 Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Abdulkadir Dündar, *Çorum Camileri*, Çorum 2004.

56 Fevzi Süleyman Paşa tarafından medrese ile kütüphanenin halka bihakkın hizmet verebilmesi için çok vakıf da bağlanmıştı. Bu vakıflar ile ilgili geniş bilgi için bk. BOA, EV.d.. 1/-1, 13916.

leştirilerek 1925 tarihinde Milli Kütüphane adıyla İl Halk Kütüphanesi şekline dönüştürüldü.⁵⁷

Çorum'da Yatırlar

Çorum ve çevresinde bolca yatır bulunmaktadır. Bu yatırların birçoğu yöredeki İslamî izlerin varlığını göstermektedir. Ele aldığımız salnâmelere göre Çorum ve çevresinde şu yatırlar bulunmaktadır: Ubeyd, Kereb Ğazi, Seyid Zeynu'd-Din, Pir Baba, Üveys el-Karani, Sa'd b. Ebî Vakkas, Kırklar, Emir Ahmed Çelebî, Ahi Menteş, Şeyh Eyüb, Şeyh İsa Halife, Abdâl Ata, Seyid Muradlu (Seydim), Şeyh Sadruddin, Abdal Bedevî, Bâlum Sultan, Bâbâ Muhammed, Turhanlı, Erzurum Sultan ve daha pek çok yatır bulunmaktadır.

Bu yatırları ikiye ayırıp değerlendirmemiz mümkündür. İlk grupta Sa'd b. Ebî Vakkas, Ubeyd ve Süheyb er-Rumî gibi sahâbeden olan ve İslam fetihleri ile adını duyuran şahıslar bulunmaktadır. Bu makamlar Çorum'un İslam'a bağlılığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Zaten salnâmelerde de bu zevata, özellikle de Süheyb er-Rumî'ye daha çok yer verilmiştir. 1884, 1887, 1897 ve 1909 tarihli salnâmelerinde hayatı konu edilirken, 1904 tarihli salnâmede ise bu zatın metfun bulunduğu türbe ve çevresi hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre; Süheyb er-Rumî'nin türbesi 1901 yılında devlet tarafından yaptırılmıştır. Salnâmenin neşredildiği tarihte türbenin bitişiğinde güzel ve bakımlı bir camii, yabancı ve fakir ziyaretçilerin barındığı ve yemek yedikleri Rufai tarikatına ait bir de zaviye mevcuttu. 1318/1900 tarihli salnâmede ise bu türbenin 1307/1889 tarihinde yeniden inşa edildiği, caminin de yenilendiği ifade edilmektedir. Caminin mihrap üzerindeki penceresinde de aynı tarih yazılıdır. Bundan da yeniden inşa işleminin 1889 tarihinde olduğu sonucu çıkmaktadır.⁵⁸ Ancak aynı tarihli bir arşiv belgesinde ise Cami

57 Kütüphanenin kuruluşu ile ilgili geniş bilgi için; *Çorum Hasan Paşa Kütüphanesinde Bulunan İslam Tarihi ile İlgili Yazmalar I*. Adlı makalemize bakılabilir. Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.I. s.I, Çorum 2002

58 Bu cami hususunda Hacı Hasan Paşa'nın büyük emekleri bulunmaktadır. Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Ethem Erkoç, *Beşiktaş Muhafızı Yedi-Sekiz Hasan Paşa*, Çorum 2004, s. 173.

yenilenmemiş, sadece genişletilmiştir.⁵⁹Bu türbelere son derece önem verildiği de anlaşılmaktadır. Zira sadece türbedarlara değil, aynı zamanda onların eş ve çocuklarına da devletten maaş bağlanmışır.⁶⁰

Diğer yatırlara gelince bunların tamamına yakını ya tasavvuf büyükleridir veya isimleri bu şekilde duyulan şahıslardır. Bu durum Osmanlı döneminde daha çok Celali isyanları ile adından sıkça bahsedilen Çorum'un aslında bir irfan yuvası bir tasavvuf merkezi olduğunu göstermektedir.

Nitekim salnâmelerde Çorum'da Mevlevî, Kadiri ve Hâlidî tarikatların tekkeleri bulunduğu kaydedilmekte, bu tekkelerde halkın zikir ve ibadet ile meşgul olduğu vurgulanmaktadır. Bu bilgilere göre Çorum'da 1901 yılında Mevlevîlere ait 1,⁶¹ Halidilere ait 2, Rufailere ait 2 olmak üzere toplam 5 tekke mevcuttu.⁶² Adı geçen yıllıklarda verilen bu bilgiler, önemli bir yazma koleksiyonuna sahip olan, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan tarikat icazetnameleri tarafından da doğrulanmaktadır. Nitekim Hasan Paşa Kütüphanesi'nde bizim tespit ettiğimiz önemli sayıda tarikat icazetnamesi bulunmaktadır.⁶³ Bu da yörede tasavvufun yaygınlığını ortaya koymaktadır. Bu icazetnamelerin büyük bir kısmının da Nakşibendi Tarikatına mensup olan şahıslara verilmiş olması yörede bu tarikatın daha yaygın

59 Bu bilgi *tamirat defterlerinde* verilen bilgilerle de örtüşmektedir. Ancak tamirat sırasında Suheyb-i Rumi ve Ubeyd-i Gazi'nin türbelerini de içine alacak şekilde genişletildiği ifade edilmektedir. Krş. için bk. BOA, MAD.d., 1/-1, 3882.

60 Süheyb er-Rumi'nin türbedarı olan Ömer Efendiye maaş bağlandığı gibi İ.Ş.D. 107 /6385. Eş ve çocuklarına da maaş bağlanmışır. Bk. BOA, İ.DH., 1272, 100027. (dosya gömlek)

61 Mevlevihaneler öteden beri, manevî hayata son derece önem veren Osmanlı'nın en çok önem verdiği kurumların başında gelmektedir. Aynı geleneğin Çorum'da da sürdüğü görülmektedir. Zira Osmanlı Çorum mevlvihanesine hem taamiye yani gıda yardımı yapmakta, [bk.BOA, belge tarihi 19/Ş / 320 (Hicri), İ.ML., 52, / 1320//Ş-18] hem he Mevlvihananın postnişini olan zata maaş ödemektedir. 1339 tarihli bir arşiv belgesi bunu ortaya koymaktadır. Zikredilen arşiv belgesine göre Mevlvihananın postnişini olan Hüsamet'in Efendiye maaş bağlanmıştır. Konu ile ilgili bk. BOA, DH.İMS., 59/-2, /36.

62 İzzet Efendi *Tezkire-i Makamat* adlı eserinde 2 Nakşi, Rufai, Mevlevi dergahından söz etmekte, ancak bunların nerede oldukları hakkında bilgi vermemektedir.

63 Örnek olarak aşağıdaki numaralarda kayıtlı bulunan icazetnamelere bakılabilir: 661/2; 854/1; 1060/1;

olduğunu göstermesi açısından önemli bir göstergedir. Arşiv belgelerinde de gerek merkezde gerek bağlı kazâ ve köylerde birçok tekke ve zaviyenin var olduğu ifade edilmektedir.⁶⁴

Sonuç olarak Ankara vilayetine bağlı olan Çorum sancağı ile ilgili, adı geçen vilayetin salnâmelerinde önemli bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler bir taraftan şehrin fiziki yapısı ve demografik yapısını aydınlatırken, diğer taraftan da ekonomisi ve müesseseleri hakkında da özet bilgiler vermektedir. Bu bilgiler arşiv belgeleri ile birlikte mütalaa edilmesi durumunda bir Osmanlı sancağı olarak Çorum'ı tanımamıza ciddi katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz.

64 Arşiv belgeleri Çorum'un canlı bir tasavvufi hayata sahip olduğunu, burada bir çok tekke ve zaviyenin mevcut olduğunu göstermektedir. Bizim tespit ettiğimiz tekke ve zaviyeler şunlardır: Karahisar-ı Demirli'deki Kağızman Zaviyesi, [BOA, EV. d, 1/-1, 11433.], Hacı Halil Ağa Zaviyesi [BOA, EV. d, 1/-1, 13916.], Mehmet Veli Zaviyesi [BOA, EV.d., 1/-1, 22759.], Şeyh Sadrettin Zaviyesi [BOA, Evkaf, 1/-1, 14732], Şeyh Aşık Zaviyesi: Bu zaviyeye ait bir çok da vakıf bulunmaktadır. [bk. BOA, Evkaf, 1/-1, 17173], Demirci Zaviyesi [BOA, EV.d., 1/-1, 24065.], 1319/1901 tarihli bir arşiv belgesi Suheyb er-Rumi hâzretlerinin türbesinin bulunduğu mekânda bir zaviyenin var olduğunu, Şeyh Abbas Efendi'nin bir taraftan bu türbenin türbedarı iken, diğer taraftan da adı geçen zaviyenin zaviyedarı olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı tarihli arşiv belgesi postnişin ve zaviyedar Şeyh Abbas Efendi'nin Osmanî ve Mecidî nişanları ile ödüllendirildiğini ifade etmesi yöredeki tasavvufî hayatın canlılığını göstermesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bunların dışında 29/Z /1231 (Hicrî) tarihli bir arşiv belgesi, Şeyh Hamza köyünde Şeyh Hamza adıyla bir tekke var olduğunu, adı geçen tekkeye ait bazı vakıflar da bulunduğunu ortaya koymaktadır.[Bk.BOA, HAT, 543, 26857.]. 1242 (Hicrî) tarihli bir başka arşiv belgesi ise Abdal Ata zaviyesinden bahsetmekte, bu zaviyenin de bir çok vakfının olduğunu ifade etmektedir. [Bk. BOA, HAT, 626, 30930].

BİTLİS VİLAYET SALNÂMELERİNE GÖRE GİNÇ SANCAĞI*

GİNÇ Sancağı'nı konu edinen bu çalışma, esas itibariyle *Bitlis Vilayeti Salnâmelerine* dayanarak hazırlanmıştır. Bununla birlikte zaman zaman sair arşiv malzemelerine de müracaat edilmiştir.

Konu ile ilgilenen bilim adamlarının malum-ı alisi olduğu üzere, atalarımızdan kalan *Osmanlı Arşivleri*, tarihi birçok konu ile ilgili önemli belgeler içerdikleri gibi kent tarihi açısından da bitmek tükenmek bilmeyen malzemeye sahiptir. Kadı sicilleri veya şeriye sicilleri, tapu tahrir defterleri, vakıf kaynakları, mufassal defterleri, arz, ferman vb gibi arşiv malzemelerinin her biri birer hazine konumundadır. Ayrıca bunlar kadar önemli olmasa da *Vilayet Salnâmelerinin* de Osmanlı kentleri hakkında önemli bazı bilgiler içerdikleri bilinmektedir.

Tebliğimizin başlığında geçen kavramlardan bir diğeri olan "Sancak" kelimesinin ne demek olduğuna gelince; bu kavram bayrak anlamına gelen Türkçe bir ifadedir. Arapçası ise *livadır*. Her iki kavram da Osmanlı idari taksimatında vilayetler ile kazalar arasındaki yerleşim birimleri için kullanılmaktaydı. Sancaklar Cumhuriyet döneminde kaldırılınca kadar Osmanlı idari yapısında hep var olageldiler. Bilindiği gibi Osmanlı döneminde vilayetler sancaklara, sancaklar ise kaza, nahiye ve köylere bölünerek idare edilmiştir.¹

GİNÇ bu gün Solhan ilçemize bağlı olan Kale Köyü'nün eski adı idi. GİNÇ sancağının merkezi de zaten burasıydı. Dolayısıyla bizim makalemizin konusu da işte bu yerleşim birimidir. Osmanlıca me-

* Bu metin 10-11 Haziran 2006 yılında Bingöl'de düzenlenen *I. Bingöl Sempozyumu*'na sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

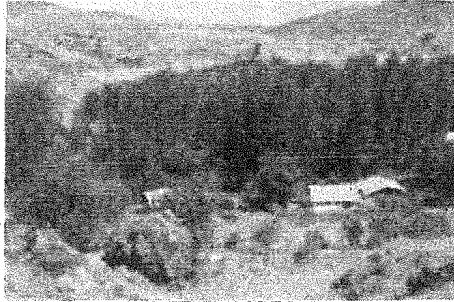
1 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bkz. Orhan Kılıç, "XVII Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlı*, (ed.Güler eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, VI, 96.

tinlerde Genç ile Ginc'in aynı şekilde yazılmaları yani aralarında ki şekil benzerliği karıştırılmalarına neden olmuştur. Ginc'e göre daha eski bir yerleşim birimi olan ve Pers imparatoru Dara tarafından kurulduğu tahmin edilen bu günkü Genç ilçemizin eski adı ise Dare Heni (Dare Yeni) olup gerek salnamelerde gerekse de arşiv belgelerinde kendisinden bu şekilde bahsedilmektedir. Tebliğimizin anlaşılması için önemli olduğuna inandığım bu girişten sonra şimdi mevzuya geçebilirim.

Ginç Sancağı'nın Sınırları

Ginç Sancağı, 1310/1892 tarihli salnâmede verilen bilgilere göre Köynük, Zikti, Peçar nahiyeleriyle, Ginç, Çabakçur ve Kulp kazalarından oluşmaktaydı. Livanın kuzeyinde Erzurum, batısında Diyarbakır vilayetleri, doğusunda Muş ve güneyinde Sürt sancakları yer almaktaydı. Keza aynı salnâmeye göre buradan Tavûs, Meneşgut, Yağkık, Herta nahiyeleri de fahriyen idare edilmekteydi. 1316/1898 tarihli salnâmeye göre ise kendisine direk bağlı olan Oğnot, Valeyr ile Mizak adında üç nahiyesi mevcuttu.

Ginç livasının merkezi ise bugün Solhan İlçemize bağlı olan ve eski adıyla Ginç yeni adıyla Kaleköyü olarak bilinen köy idi.

Resim 1: Ginç Sancağı'nın Merkezi (Kale Köyü)'nin bu günkü hali ve kurulduğu coğrafya²

Ancak 1305/1887 tarihli bir arşiv belgesine göre sancak merkezi bu gün Solhan'a bağlı olan Arduşin (Yenibaşak) nahiyesine taşınmıştır. Nitekim 1316/1898 tarihli salnâme, livanın

2 Eski Ginç bu günkü Kale Köyü ile ilgili resimleri bana gönderme nezaketinde bulunan, Solhan Gazetesi'nden sevgili Nevzat Öylek beye müteşekirim.

merkezi olarak Arduşin'i zikretmekte, buraya Çabakçur ve Kulp kazaları ile Valeyr, Mızak ve Oğnot nahiyelerinin de bağlı olduğunu, livanın 209 köyünün bulunduğunu söylemekte, ancak bu köylerin isimlerini zikretmemektedir.³ Biz çalışmamızda zaman zaman nahiyelere atıfta bulunsak da, Ginç merkezle yani bu günkü eski adıyla Ginç yeni adıyla Kaleköyü ile sınırlı tutmak istiyoruz.

Ginç Livasının Fiziki Yapısı

Osmanlı kentleri fiziki yapı olarak birbirlerine benzemekte olup, merkezden çevreye dairesel şekilde genişlerler. Şehrin merkezinde cami, meydan, pazar üçlüsü bulunur, kent bu üçlü etrafında şekillenirdi. Bu şehir yapısı Ginç için de geçerlidir. Nitekim Ginç sancağının da merkezinde cami, han, meydan ve hamam, hatta kilise bulunmuş olup bunların kalıntıları da günümüze kadar gelmiştir.

Resim 2: Eski Ginç' (Kaleköyü)deki Camii

Resim 3: Tarihi Caminin kitabesi

Resim 4: Kaleköydeki Tarihi Han'ın Giriş kapısı

Salnâmelerde Ginç'in fiziki yapısı hakkında bunun dışında da bilgiler bulunmaktadır. Nitekim 1310/1892 tarihli salnâmede verilen bilgilere göre Liva merkezine bağlı yerleşim birimlerinde yedi mescit⁴ ve yine Ginç'te eski bir tarihte inşa edilen kargir yani taş ve harçtan yapılmış bir beden bulunduğu aktarılmaktadır. Söz konusu beden de kalıntıları günümüze gelmiştir. Aynı yılın salnâmesine göre Ginç'te üç adet köprü bulunduğu belirtilmesine rağmen bunların yeri ve özellikleri hakkında bilgi verilmemektedir.

Resim 5: Sancağın Kurulduğu Coğrafyadan bir görüntü

4 Şemsettin Sami ise Ginç ve bağlı yerleşim birimlerinde 3 cami, 5 medrese 4 kilise ve manastır 2 kale harabesi, 13 dükkân, 111 değirmen 1 fırın, 4 köprü-nün bulunduğunu söylemektedir. Bkz. Şemsettin Sami, *Kamusu'l-A'lâm*, I-VI, İstanbul 1314, V, 3894.

Resim 6: Sancağın Kurulduğu Coğrafyadan bir görüntü

Salnâmelerde şehir içi ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla 400 metrelik şose bir yolun tamamlanmış olduğu zikredilmiştir.

Sancak sınırları dâhilindeki diğer tarihi yapılara gelince; 1310/1892 tarihli salnâmede Muştan Elazığ'a giden yol üzerinde Solhan Aşireti'nin ikamet ettiği Han Boğazı adlı bölgede bir Han harabesi bulunduğu zikredilmektedir. Öyle sanıyorum ki bu gün bu hanın kalıntıları mevcut değildir.

1310/1892 tarihli salnâmede ayrıca; Meneşkut nahiyesinin Haraba köyü civarında ova içerisinde gayet güzel bir caminin bulunduğu belirtildikten sonra,⁵ Harabe köyü hakkında da bilgi verilmiştir. Bu bilgilere göre Harabe köyü Ginç'ten daha eski bir yerleşim birimidir. Ginç emirleri burayı kurmuşlar ve bir süre de ikamet etmişlerdir. Daha sonra bilinmeyen nedenlerle burayı terk edip, Ginç'e yerleşmişlerdir. Terk edildiği için de köy harabe adını almıştır. Salname yayınlandığı tarihte bahis mevzuu camii hala ayakta duruyordu.

1316/1898 tarihli salnâmede ise livanın dahilinde Murat Nehri ile Canut Suları üzerinde kocaman birer ahşap köprü'nün bulunduğu belirtilmesine rağmen bunların nerede yer aldıkları hakkında bilgi verilmemiştir. Yine 1316/1898 tarihli salnâmede Ginç ve Noşin köylerinde birer kale kalıntısının mevcudiyeti ifade

5 Meneşgut adı daha çok bu günkü Solhan ilçemiz için kullanılmaktadır. Dolayısıyla Salnamede bahsedilen Harabe köyü de Solhan ilçemizin batısında bulunan Harabe köyü olmalıdır. Şayet bu doğru ise o zaman ova içerisindeki cami de eski adıyla Mizgeft köyünde bulunan tarihi camii olmalıdır. Bahis mevzuu bu tarihi camimizin kalıntıları da günümüze kadar gelmiştir. Fakat maalesef bu değerli hazinemiz hakkında müstakil bilimsel bir çalışma yapılamamıştır. Bu sempozyum vesilesi ile bunu bir kez daha duyurmayı ödev biliyorum.

edilmekte, bunların hangi dönemden kalına yapılar olduklarının bilinmediği vurgulanmaktadır. Günümüze kadar gelmiş olan bu kale kalıntıları da Kaleköyü'nün çok eski bir yerleşim birimi olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Resim 7: Eski Ginç (Kale Köyü)'deki kale kalıntısı

Bilindiği gibi Bingöl ve çevresinde arkeolojik kazılar yapılmamıştır. İnşallah ilerde buralarda yapılacak olan kazılar yöre tarihinin aydınlatılmasına büyük katkı sağlayacaktır. Bu salnâmelerde yer almasa da Solhan ilçemizde Mızgeyft adında tarihi bir yerleşim biriminin olduğu bilinmektedir. Bunlarla ilgili tarihi bilgiler de ancak kazılar sonucu netleşecektir.

Ginç Sancağı'nın Demografik Yapısı

Osmanlının toplam 279 sancağından biri olan Ginç Sancağı da diğer sancaklar gibi farklı etnik ve dini unsurlara ayrılmış vaziyette idi. Hatta salnâmelerde bilgi bulunmasa da, diğer şehirlerden hareketle, mahallelerinin bile bu dini ayrışmalara göre tasarlandığını tahmin edebiliriz.

1310/1892 tarihli salnâmeyi merkeze aldığımızda Ginç sancağının nüfusu iki temel unsurdan oluşmaktaydı. Bu unsurların ilkinin Osmanlı Devleti'nin özünü oluşturan Müslümanlar; ikinci kitlesini ise devletin koruması altında bulunan zımmiler, bir başka ifade ile Hristiyanlar meydana getirmekteydi. Salnâmelerden edindiğimiz bilgilere göre çoğunluğu oluşturan Müslüman halkın kısm-ı azamisini, Anadolu'nun batısının aksine Şafii mezhebine mensup vatandaşlar teşkil etmekteydi. 1316/1898 tarihli salnâmede Liva dahilinde Müslüman çoğunlukla birlikte yaşayan az sayıda da olsa Hristiyan nüfusun varlığı özellikle ifade edilmiş-

tir. Yine aynı salnâmede liva dahilinde adına Kıpti denilen çingene vatandaşların da yaşadığı belirtilirken; bölgede yaşayan Hristiyanların Ermeniler olduklarına ve Ermenice konuştuklarına dikkat çekilmiştir. Şemsettin Sami ek bilgiler aktarmakta ve liva dahilinde 50 hané, yaklaşık olarak 250 kişinin yaşadığını, hükümet konağı, bir camii, Rüştîye ve ibtidaiye okulları ile bir fırın ve on dükkanın bulunduğunu söylemekte, liva merkezinin kendisine bağlı olan Göynük, Zıktı, Peçar nahileri ve 219 köyü ile birlikte 26.397 kişilik bir nüfusa olduğunu; bu nüfusun 7930'nun Hristiyan, geri kalanının tamamının Müslüman olduğunu söylemektedir.⁶

Salnâmelerde Müslüman nüfusuna ait camiden bahsedilmesine rağmen Hristiyanların dini mekanı olan kiliseden bahsedilmemektedir. Bu durum Ginç'te kilisenin hiç var olmadığı anlamına gelmez.⁷ Nitekim Osmanlı'nın diğer kentlerinde olduğu gibi burada da kilise mevcuttu ve gayr-i Müslim tebaa özgürce dini ayinlerini bu mekanda yerine getirebilmektedir.⁸

Şehirde Hristiyan olan bazı vatandaşların görev yapıyor olmaları bunların Ginç dahilinde etkili olduklarını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Örneğin 1316/1898 ve 1317/1899 tarihli salnâmelere göre, Ginç sancağının mutasarrıf muavini Corcis Efendi idi. Yine aynı tarihli salnâmeye göre marhasa yani Ermeni Cemaati'nin temsilcisi Vartan Efendi idi. Yine 1310/1892 tarihli salnâmeye göre sancak idaresinde Hanuş ağa görev yaparken, 1316/1898 ve 1317/1899 de Hanuş ağa ile birlikte Nado Ağa da görevliydi. Yine 1310/1892 tarihinde muhasebe kaleminde Agop Efendi, 1316/1898 tarihinde vergi kaleminde Evtan Efendi, 1310/1892 tarihinde Bidayet mahkemesinde çalışan Hanuş ağa ve aynı dairede 1316/1898 yılında çalışan Agop Efendi Hristiyanlardı. Hatta Ermeniler ile Müslümanlar arasında o kadar ciddi dostluk bulunmaktaydı ki iktidarı temsil eden Müslümanlar bunlara canlarını dahi teslim edebilmektedirler. Nitekim

6 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Şemsettin Sami, V, 3894.

7 Şemsettin Sami liva dahilinde beş kilise ve manastırın olduğunu söylemektedir. Ancak bu kilise ve manastırların nerede bulunduğu hakkında bilgi vermemektedir. Bunlardan biri Ginç (Kaleköyü) merkezde olabilir.

8 Gayrimüslimler sadece Ginç'te değil; Osmanlı'nın her şehrinde özgür bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

1310/1892 tarihli salnâmeğe göre Ginç'te İspador adında bir Ermeni, polislik yapmaktaydı.

Ruslar'ın, Doğu Anadolumuzda asırlardır sadık tebaa olarak bilinen ve bizlerle sorunsuz bir şekilde yaşayan bu insanları tahrik etmelerinden sonra Ermeni köylerinde çetelerin oluştuğu ve bu çetelerin yerli halka saldırdığı, onları tahrik ettiği bilinmektedir. Bu hadiseden sonra, birbirleri ile gayet iyi geçinmekte olan bu iki kitle arasında sorunlar yaşanmış ve bu sorunların önemli bir kısmı da, salnâmelere kaydedilmese de arşiv malzemesine yansımıştır. Nitekim 1310/1892 tarihli bir arşiv belgesine göre, iki toplum arasında çatışmaların yaşandığı ifade edilmektedir.⁹ Yine 1328/1910 tarihli bir arşiv belgesine göre ise Müslüman ahalinin köylerine saldırmışlar, mallarını talan etmişlerdir. Ginç Sancağı'nın o günkü Mebusu/milletvekili olan Mehmet Efendi, başkent İstanbul'a telgraf çekip Ermeni çetecilerine karşı yardım talebinde bulunmaktadır.¹⁰ 1328/1910 tarihli bir başka belgeye göre ise, Ginç sancağına bağlı Harebe köyünde yaşayan Ermeniler, Müslümanların kendi mallarını talan ettiklerine dair şikayette bulunmuşlar, başkentten gönderilen müfettişlerin yaptıkları tahkikat sonucunda şikayetin asılsız olduğu anlaşılmıştır.¹¹ Ancak bunlardan hiç biri 1331/1912 tarihli bir arşiv belgesinin anlattıkları kadar çarpıcı değildir. Bu belgeye göre o zamanın Ginç mutasarrıfı Enver Bey azledilince yerine büyük bir ihtimalle Ermeni kökenli olan Dıraç Mutasarrıfı Leon Bey atanmıştır. Yine Ginç'e bağlı Oğnot kasabasının 1317 tarihinde müdürlüğünü yapan Koko Efendi ve yardımcılığını yapan Avak Efendi, aynı tarihte Valeyr nahiyesinde aza olarak görev yapan Ferho Efendi, yine aynı tarihte Mizak nahiyesinin müdür yardımcısı olan Uhanus Ağa Ermeni kökenli yöneticilerdi. Tüm bu bilgiler, atalarımızın genelde Gayr-ı Müslim tebaaya, özelde ise Ermenilere tanıdığı özgürlüğü göstermesi açısından önem arz etmektedir.¹²

Müslüman halka gelince; Ginç Sancağı ve çevresinde yaşayanların, o günkü Doğu Anadolu'nun kahir ekserisinde olduğu

9 Bkz. BOA, İ.HUS. 13/59

10 Bkz. BOA, DH.MUİ. 86/-1/ 61.

11 Bkz. BOA, İ.DH. 1499/ 1331/1912/C-22.

12 Bkz. BOA, DH.MUİ.:93/ 64.

gibi kabileler şeklinde hayatlarını idame ettirdikleri anlaşılmaktadır. Bitlis salnâmelerinde bu kabilelerden ikisinden yani Solahan ve Şakiran aşiretlerinden bahsedilmektedir. Tavsan, Ömeran, Çomergan vb. diğer kabilelerden ise bahsedilmemektedir.

Osmanlı toplumu ile ilgili geleneksel hale gelmiş taksimatı esas alırsak, Ginç'te yaşayanları üç guruba yani seyfiye, ilmiye ve reaya olmak üzere ayırarak incelemek mümkündür.

1.Polis ve Askerler: Ginç'te biri çevre yerleşim birimlerin asayişinden sorumlu jandarma birliği, diğeri ise şehir merkezinin asayişinden sorumlu polis teşkilatı olmak üzere iki güvenlik birimi bulunmaktaydı. Polis teşkilatında üç komiserin görev yaptığını bilmemize rağmen polis memurları ile ilgili yeterli bilgilere maalesef sahip değiliz.

Sancakta görev yapan polis ve komiserler	1317/1899	1318/1900
	Polis Dairesi II.Komiser: boş III.Komiser: Boş III.Komiser: Ahmed Efendi III.Komiser: Nazrit Efendi Polisler: Hatem Efendi, Mustafa Bey, Said Efendi, Muhammed Bey, Ispador Efendi	Polis Dairesi II.Komiser: Rıza Bey III.Komiser: Muhammed Efendi III.Komiser: Ahmed Efendi Polisler: Mustafa Bey, Said Efendi, Abdullah Efendi, Numan Efendi

Burada dikkatimizi çeken bir şeyi de sizinle paylaşmak istiyoruz. O tarihlerde başkent İstanbul'da bir polis dergisi çıkarmış. Polis memurlarının tamamı bu dergiye abone olmuşlar. 1337/1918 tarihli bir arşiv belgesine göre Ginç'te görev yapan polislerin de abone oldukları bu derginin yıllık abone bedeli 20 kuruş idi.¹³

Askerlere gelince; salnâmelerde onlarla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Örnek kabilinden şunları zikredebiliriz. Ginç'te biri piyade, diğeri süvari olmak üzere iki bölük asker bulunmaktaydı. Bu askerleri, Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra şehirlerde güvenliği sağlamak amacıyla 1845 yılında kurulmuş olan "Zabtiye Müşirliği" kapsamında değerlendirmek gerekir. Sadece Ginç'in iç güvenliği değil aynı zamanda bağlı yerleşim birimlerinin güvenliğini de sağlamakla görevli olan zabtiye birlikleri ile

onların komuta heyetleri hakkında salnamelerde şu bilgiler yer almaktadır:

1317/1899	1318/1900
Zabıta Dairesi Binbaşı: Yusuf Efendi Tabur Katibi: Ahmet Şemsettin Efendi Birinci Piyade zabıtları Yüzbaşı: boş Mülazım-ı Evvel: Muhammed Bey Mülazım-ı Sani: Faris Ağa İkinci Bölük zabıtları Yüzbaşı İsmail Efendi Mülazım-ı Evvel: Hacı Derviş Efendi Mülazım-ı Sani: Muhammed Efendi Süvari Birinci Bölük Zabıtları: Yüzbaşı: boş Mülazım-ı Evvel: Muhammed Said Ağa Mülazım-ı Sani: Hasan Efendi Bölükte 65 süvari 153 de piyade askeri bulunmaktadır.	Zabıta Dairesi Binbaşı: Yusuf Efendi Tabur Katibi: Şemsettin Efendi Birinci Piyade zabıtları Yüzbaşı: Abdulğafur Efendi Mülazım-ı Evvel: boş Mülazım-ı Sani: Faris Ağa İkinci Bölük zabıtları Yüzbaşı İsmail Efendi Mülazım-ı Evvel: boş Mülazım-ı Sani: Ali Efendi Süvari Birinci Bölük Zabıtları: Yüzbaşı: İzzet Ağa Mülazım-ı Evvel: Muhammed Said Ağa Mülazım-ı Sani: Abdi Efendi Bölükte 65 süvari, 35 de piyade jandarına askeri bulunmaktadır.

Ginç'in seyyiden sonraki önemli grubunu ise ulema oluşturmaktaydı. Ulema derken bunun içinde Osmanlı kentlerinin tamamında var olan meşayih, pir ve seyyidler de dahil ettiğimizi belirtmek isteriz. Eğitim sınıfı ve din sınıfını oluşturan bu insanların sancağın en etkili sınıfı olduğunu unutmamak gerekir. Salnâmede bu sınıfla ilgili detaylı bilgiler bulunmasa da hemen hemen her salnâmede bu sınıfın başı olan müftü efendinin kim olduğu özellikle zikredilmektedir. Bingöl ve çevresinde yaşayan şeyhlerin önemli bir kısmı, kendilerinin seyyid yani Hz. Peygamberin soyundan geldiklerini söylemektedirler. Osmanlı bu sınıfa özel bir önem vermiştir. Bunların tamamının kayıtları tutulmuş, askerlikten muaf kabul edildikleri gibi, kendilerinden vergi de alınmamıştır. Eğer Bingöl ve çevresinde gerçekten seyyidler yaşamakta ise, bunların işlendiği nakibu'l-eşraf defterlerinin bulunması gerekir Ancak maalesef, var iseler de bu defterlere ulaşamamıştır.

Reayaya gelince; tarihe tutunmaya çalışan, daha doğru bir ifade ile tarihin kenarında kalmış olan bu insanlar ile ilgili salnâmeler son derece suskundur. Aslında salnâmelerin birçoğunda bahis mevzuu edilen yörenin nüfusu ile ilgili önemli bilgiler verilir. Fakat Bitlis vilayet salnâmelerinde bu bilgiler yer almamaktadır. Bu salnâmeleri yayınlamakla görevlendirilen memurların işi ciddiye alıp almaması ile ilgili bir durumdur. Şayet memur işini ciddiye alıp incelediği sancağa gitmiş, oradaki bilgi-

leri yerinde derlemişse önemli sonuçlara ulaşmıştır. Aksine bu bilgileri merkezde oturarak yazmışsa o zaman da verdiği bilgilerde sıklık göze çarpar. Osmanlı reayasını da kendi içerisinde üç sınıfa ayırarak incelememiz gerekir.

1. Çiftçiler: Osmanlı toplumu genellikle bir tarım toplumu olduğu için reayanın büyük bir kısmını çiftçiler oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Ginç'in de önemli bir bölümünü bu kitle meydana getirmekteydi. 1310/1892 tarihli salnâmeğe göre Ginç'te başta buğday, arpa, nohut, mercimek, darı, fasulye, yer elması, kavun, karpuz, hıyar, şalgam, pathican, kabak ve patates olmak üzere birçok sebze; üzüm, ceviz, kaysı gibi faklı meyveler yetiştirilmekteydi. Keza hayvancılık da yaygın olup yün, yapağı, yağ, peynir, balın üretilir olması bizi bu sonuca götürmüştür. 1310/1892 yılına ait salnâmede ilgi çekici bir kayıt yer almaktadır. Bu kayda göre dönemin mutasarrıfı Mustafa Refat Paşa tarafından Ginç'te bir bahçe kurulmuş, burada ayva, şeftali, vişne, kiraz, bezelye ve biber gibi bir birinden farklı meyve ve sebze yetiştirilmiştir. Doğrusu bu meyveler bu gün adı geçen beldede yetiştiriliyor mu bilmiyorum. Ancak yetiştirilmiyorsa yukarıda verilen bilgilerin önemli olduğu kanaatindeyim.

2. Zanaatkârlar: 1310/1892 yılının salnâmesinde zanaatkar sınıfı hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre; Ginç'te el sanayii az da olsa gelişmiştir. Ahşap oymacılığı, ağaçtan mutfak malzemeleri; taştan dibek vs. kilim, keçe, seccade gibi sergi ve yaygı; terlik, aba, çorap, külah gibi giyim eşyaları, cacim ve divan gibi ev malzemeleri burada yapılabilmekteydi. 1316/1898 yılına ait salnâmede ise bunlara halı, bez gibi dokumalar, topraktan yapılan testiler de dahil edilmiştir.

Tüccarlar: Ginç sancağının önemli unsurlarından biri olan tacirler sınıfının hangi gruptan oldukları tam olarak bilinmemekle birlikte gayr-i Müslimlerden olma ihtimalleri oldukça yüksektir. Zira Osmanlının neredeyse tamamında Müslümanlar daha çok seyyfiye bir başka ifade ile askerlikle meşgul oldukları için zanaat gayri Müslimlerin; daha çok da Yahudilerin ellerinde bulunmaktaydı. Ancak şunu da belirtelim ki çevre illerin aksine Ginç'te Yahudi nüfusun barınmadığına dair bir kayda ulaşamadık.

Livanın İdari Yapısı

Sancağın yönetimine gelince; Sadrazam Kuyucu Murat Paşa'nın Sultan I. Ahmet adına yaptığı imparatorluk durum tespitini esas aldığımızda Ginç Sancağı Osmanlı devleti dahilinde bulunan 279 Sancak'tan biri idi. Merkezden atanan ve adına mutasarrıf denilen bir idareci tarafından yönetilmekteydi. Burası Osmanlı imparatorluğuna bağlandığı 1517 yılından itibaren uzun bir süre direkt merkeze bağlı idi. Daha sonra önce Diyarbakır,¹⁴ sonra da Bitlis vilayetine bağlandı. Hatta bir ara kazaya dönüştürülerek Bitlis ili Muş Sancağına da bağlanmıştı. (1327/1909 tarihinde Muş sancağına bağlı bir kaza idi)¹⁵ Bir arşiv belgesine göre bilahare yeniden sancak haline getirilmiştir. Cumhuriyetten sonra Sancaklar kaldırılıp, il haline dönüşünce de önce müstakil, daha sonra da Çabakçur vilayetine (Bu vilayetin adı daha sonra değiştirilerek Bingöl olacaktır.) bağlanacaktır.

Mutasarrıfın bir de yardımcısı bulunmaktaydı. Diğer kurumların tamamı bu iki şahsa bağlı idi. Liva meclisi iki gruptan oluşurdu. Grupların ilki devlet tarafından atanan üyeler, diğeri ise seçilen üyelerden meydana gelirdi. Seçilen üyelerin içerisinde Müslümanlar olduğu gibi gayri Müslimlerin de yer aldığını yukarıda dile getirmiştik.

1310/1892	1317/1899	1318/1900
Livanın İdare Meclisi Meclis Başkanı: Mutasarrıf Paşa Doğal Üye: Naib efendi, muhasebeci efendi, müftü efendi, tahrirat müdürü Seçilen üyeler: Şaban Ağa, Ebüp Bey, Hanuş Ağa, Hurşid Ağa	Livanın İdare meclisi Reis: Mutasarrıf Paşa Tabii Üyeler: Naib, müftü, mutasarrıf muavini, Muhasebeci, tahrirat müdür, murahhas vekili Seçilmiş üyeler: Selim Bey, Halil Bey, Hanuş Efendi, Nado Ağa Meclis İdare Kalemi: Başkatip Fahrettin Efendi	Meclis İdaresi Tabii üyeler, Naib, Mut. Muav, Muhaseb, Tahrirat müd. Seçilen üyeler: Selim Bey, Mahmut Bey, Hanuş Ağa, Nado Ağa.

Mutasarrıf ve naibine bağlı olarak merkez ile liva arasındaki yazışmalarla uğraşan bir birim vardı ki adına tahrirat kalemi

14 Bkz. Orhan Kılıç, VI, 96.

15 Bkz. BOA, Y..EE.. 5/180.

denilmekteydi. Birimin başında adına *Tahrirat Müdürü* denilen yetkili bir bürokrat bulunurdu.

1310/1892	1317/1899	1318/1900
Tahrirat Kalemi Tahrirat Müdürü: Mustafa Safvet Efendi ¹⁶ Yazıları ilk yazan (müsev-vid): Abdülmecid Efendi Yazıları Düzelten: görevli yok Evrakları kaydeden: Ahmet Efendi	Tahrirat Kalemi Tahrirat Müdürü: İbrahim Talat Efendi Tahrirat muavini: Ömer Suad Efendi I.Mübeyyid: Ali Bey II.Mübeyyid: Yusuf Ziya Efendi III.Mübeyyid: Ömer Lütfi Efendi Mülazım: Necmettin Efendi	Tahrirat Kalemi Tahrirat müdürü: Süleyman Falk Efendi Tahrirat muav: Ömer Suad Efendi Mübid evvel: Ali Bey Mübid sani: Yusuf Ziya Mubid salis: Hamid Bey Mülazım: Bahaüddin Efendi

Tapu Dairesi

Toprak ile ilgili şahsi tasarruflar, tımar, zeamet ve haslar ile mülk ve vakıfların kayıtlarıyla ilgilenen Tapu Dairesi Osmanlı'nın taşra teşkilatının önemli birimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Birimin başındaki şahsa, Defter-i Hakani Memuru denir ve önemine binaen merkezden atanırdı. Sancağın yüksek dereceli memurlarından biri olarak kabul edilen *Defter-i Hakani Memuru* sair memurlardan daha yüksek maaş almaktaydı. Örneğin 1314/1896 tarihli bir başka arşiv belgesine göre Ginc'e atanan bir *Defter-i Hakani* memuru 1000 kuruş maaş alırken, kendisiyle aynı dönemde atanan tapu başkatibi ise 400 kuruş maaş almaktaydı.¹⁷

Defter-i Hakani	1317/1899	1318/1900
Defter-i Hakani Kalemi	Defter-i Hakani Kalemi Memur: Abdülkerim Efendi Başkatip: Ahmet Ramiz Efendi Tapu Katibi: boş Yoklama Katibi: Reşid Efendi	Defter-i Hakani Kalemi Memur: Abdülkerim Nadiri Efendi Başkatip: Muhammed Fahri Efendi Tapu ve Yoklama Katibi: Muhammed Nuri Efendi

16 Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki bir belgeye göre Tahrirat Müdürü olarak görev yapmakta olan Edhem Pertev Efendi istifa edince 1303 tarihinde buraya Siir. sancağ tahrirat müdürü atanmıştır. Bkz. BOA, DH.MKT. 1352/ 70. 1924 yılında Ginc Tahrirat Müdürlüğüne Süleyman efendi atanmış, ancak bir yıl sonra değişmiş yerine Sami bey atanmıştır. Bkz. CA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer No: 10.2..14.

17 BOA, İ..DFE. 5/1314/M-01.

Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki bir belgeye göre hicri 1300/1882 tarihinde Bitlis vilayeti Ginç Sancağı Defter-i Hakani Memurluğu'na Ali Hadi Efendi'nin tayin edilmiştir.¹⁸

1323/1905 tarihli bir arşive belgesine göre ise açık olan Ginç Defter-i Hakani memurluğuna Muş sancağının eski tapu başkatibi Mustafa Fazıl Efendi atanmıştır.¹⁹

Adliye/Adalet

Osmanlının en çok üzerinde durduğu taşra kurumlarından bir başkasını ise adli müesseseler oluşturmaktaydı. Bir taraftan vatandaşın kendisi ile tanrısı arasındaki ilişkinin dini kurallara uyup uymadığıyla ilgilenen ulama veya dini sınıf, hatta müftü ve ifta makamı; diğer taraftan da sancakta açılmış olan adli merciler bulunurdu. Ginç Sancağındaki adli mercileri de kendi içerisinde bir kaç guruba ayırmak mümkündür

Bu gurupların ilkinin *İstintak Dairesi* oluşturmuyordu. Kavram olarak konuşturmak anlamına gelen bu sözcük davalı veya davacıyı konuşturma, bu günkü ifade ile sorgu yargıçlığını ifade etmektedir. 1317/1899 ve 1318/1900 tarihli salnâmelerden edindiğimiz bilgiye göre bu birim iki kişiden oluşurdu. Dairenin başındaki müstantik ile sorgulama esnasında bunları kayda geçiren zabıt katibi.

	1317/1899	1318/1900
	İstintak Dairesi Müstantik aza: Ahmet Efendi Zabıt Katibi: Resul Efendi	İstintak Dairesi Müstantik aza: Muhammed Bey Zabıt Katibi: Mustafa Efendi

Adliye'nin ikinci birimini ise *Bidayet Mahkemesi* oluşturmaktaydı. Sancaklarda veya kaza merkezlerinde bulunan bida-yet mahkemesine, ilk derece ya da başlangıç mahkemeleri de diyebiliriz. Prof. Dr. Ejder Yılmaz "İstinâf Mahkemeleri Kurulu-ken" başlıklı yazısında bu mahkemeler ile asliye hukuk mahkemelerini birbirine benzetmektedir. Bidayet mahkemeleri kendi içlerinde Hukuk dairesi ile Ceza Dairesi olarak ikiye ayrılmaktaydı.

18 Bkz.BOA, Tarih: 22/C /1300 (Hicri) Dosya No:883, Gömlek No:70402, Fon Kodu: İ..DH..

19 BOA, İ..DFE. 16/ 1323/Ca-01.

	1317/1899	1318/1900
	Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi: okunmuyor Reis: Ali Rıza Efendi Müddai-i Umumi Muavini: Haşım Efendi Azalar: Muhammed Bey, Ahmet Efendi, Hurşit Efendi, Hanuş Efendi Aza Mülazımı: İsmail Efendi	Bidayet Mahkemesi <i>Hukuk Dairesi</i> Reis: Ali Rıza Efendi Müddai-i Umumi Muavini: Haşım Efendi Azalar: Muhammed Bey, Agop Efendi, Hurşit Efendi, Aza Mülazımı: İsmail Efendi <i>Ceza Dairesi:</i> Behlul Fazıl Efendi

3. Adliye ile ilgili bir başka birimi ise mahkeme kalemi oluşturmaktaydı. Mahkeme kalemi de başkatip, mahkeme ile ilgili konuları kaydeden zabıt katibi ile Mukavelat muhariri yani noterden oluşmaktaydı.

	1317/1899	1318/1900
	Mahkeme Kalemi Başkatip Akif Efendi Zabıt Katipleri: Eyub efendi, Abdullah Efendi, Resul Efendi Mukavelat Muhariri: Akif Efendi	Mahkeme Kalemi Başkatip Akif Efendi Zabıt Katibleri: Abdullah Efendi, Mustafa Efendi, Nezir Efendi Mukavelat Muhariri: Akif Efendi

4. Adliye ile ilgili dördüncü birimi ise idare mahkemesi oluşturmaktaydı. İdare mahkemesi de sorgu yargıçları meclisi diyebileceğimiz *Müstantik Meclisi* idare başkatibi, *Müddai-i Umumi* ve *Tahrirat Muavini*'nden oluşmaktaydı.

	1317/1899	1318/1900
	İdare Mahkemesi Heyeti Muddai-i Umumi Muavini. Tahrirat muavini: Ömer Suad Efendi Müstantik meclis İdare baş Katibi: Fahrettin Efendi	İdare Mahkemesi Heyeti Muddai-i Umumi Muavini, Tahrirat muavini: Abdulkerim Efendi Müstantik meclis İdare baş Katibi: Fahrettin Efendi

Kamu Hizmetleri/Belediye Hizmetleri

Kadim dönemden beri İslam kentlerinde belediye hizmetlerine büyük bir önem verilmekteydi. Hz. peygamber döneminden itibaren İslam kentlerinin olmazsa olmazları arasına girmiş olan belediye hizmetleri Abbasiler döneminde Hisbe teşkilatı ve başında bulunan muhtesip tarafından yürütülürdü.

Osmanlı'da ise belediye hizmetleri Tanzimat'tan önce birkaç kurum arasında bölünmüş vaziyette idi. Kadılar, Subaşılar, Bökükbaşılar, Bina Eminleri, Tulumbacılar, İhtisap Ağalarının her biri belediye hizmetlerinin bir parçası ile ilgileniyorlardı. Bu kurumlar 1854 tarihinde Şehremaneti müessesesi kuruluncaya kadar varlığını sürdürdüler.²⁰

İncelediğimiz salnâmelere göre Osmanlılar döneminde Belediyelere çok büyük önem verildiği anlaşılmaktadır. Zira belediyeler sadece çevre temizliği ve şehrin imarına değil aynı zamanda sağlık hizmetlerine de bakmaktaydı. Bu kadar önemine rağmen Bitlis Vilayet Salnâmeleri, belediye meclisi konusunda suskundur. Ancak bir bölümünü seçimle iş başına geldiklerini bildiğimiz bu heyetin büyük bir kısmının, kent nüfusunun kahir ekserisini oluşturan Müslümanlardan meydana geldiğini söyleyebiliriz. Ginç Sancağında görev yapan belediye reislerine gelince; bunların da sadece birkaçının ismine rast gelinmektedir. Örneğin 1310/1892 tarihli salnâmeye göre Ginç'in Belediye Reisi Mahmut Ağa, 1316-17/1898-1899 tarihli salnâmelere göre ise Ahmet Bey idi.

Dönemin belediyelerinin verdiği en önemli hizmetlerden birinin sağlık hizmetleri olduğunu yukarıda söylemiştik. Ginç'te de, sair belediyelerde olduğu gibi, başında bir hekimin olduğu bir sağlık birimi bulunmaktaydı. Tek farkla burada 1310/1892 tarihinde hekimlik yapan Muhammed Tevâk Efendi²¹ gibi nadiren hekim bulunurdu. Zira sancak, merkeze çok uzak olduğu için hekimler burada görev yapmak istemiyorlardı.²² Bu nedenle de Ginç ve Ginçli uzun süre sağlık hizmetlerinden yararlanamamıştır. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere devlet bazen buradaki sağlık sorununu çözmek için iki sancağa tek hekim görevlendirmiştir. Doğrusu bu sağlık meselesi incelemeye değer enteresan bir konudur.

20 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İlhan Yerlikaya, "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı*, VI, 130-144.

21 Daha sonra Ginç'te sağlık Müdürlüğü kurulmuştur. Cumhuriyet arşivindeki bir belgeye göre 1925 tarihinde burada Mazhar bey müdür olarak bulunmaktaydı. Bkz. CA, Fon Kodu: 30..11.1.0 Yer No: 14.24..10. Sayı: 6/2719.

22 Başbakanlık Osmanlı Arşivinde konu ile ilgili Sancak-Vilayet ve İstanbul arasındaki yazışmaları havi ciddi belgeler bulunmaktadır.

Telgraf ve Posta Dairesi

Osmanlı Devleti'nde haberleşme Tanzimat öncesinde *Menzil* teşkilatı tarafından sağlanmaktaydı. Bu kurum II. Mahmut tarafından posta teşkilatı kurulunca tarihe karışmış oldu. 1832 yılında kurulmuş olan posta teşkilatı önceleri İstanbul ve çevresinin ulaşımını sağlayarak işe başlamış, sonra da koca imparatorluğun tamamında organize olmayı başarmıştır.²³ Her sancak merkezinde bu kurumun bir birimi mevcuttu. Burada çalışan elemanlar da sancağın büyüklüğüne göre artar veya azalırdı. Nitekim Ginç postanesinde bir memur, bir çavuş ve bir de kavas görev yapmaktaydı.

1316/1898 tarihli salnâmeye göre Ginç'te telgraf ve posta dairelerinde Lütfi Efendi, 1317/1899 ise Rüştü efendi memur olarak çalışırken, 1316'da İbrahim Efendi ve Mustafa Ağa; 1317'de ise Mustafa Ağa ve Bekir Ağa çavuş olarak çalışmaktaydılar. Aynı tarihte kavas yani posta muhafızı, veya postahaneyi korumakla Dursun Ağa görevlendirilmişti.

Nüfus Kalemi

Ginç Sancağında bulunan devlet kurumlarından bir başkasını nüfus kalemi oluşturmaktadır. 1310/1892 tarihli salnâmeye göre burada memur olarak Vekilinü' Bey, katip olarak Rıza Bey görev yaparken; 1316/1898 tarihli salnâmeye göre ise sancakta görevli nüfus memuru bulunmamaktaydı. Katip olarak da Kasım Efendi çalışmaktaydı. Bir yıl sonra yani 1317/1899'de nüfus memurunun atandığı anlaşılmaktadır. Nitekim o yılın salnâmesinde nüfus memuru olarak Ahmet Faik Efendi'nin, katip olarak da Kasım Vasfi Efendinin adları geçmektedir.

Ziraat Bankası

Osmanlı'nın son döneminde Ginç'te bulunan bir başka resmi kurum ise Ziraat bankasıdır. Ülkenin tamamında organize

23 Osmanlı posta teşkilatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu" *150 Yılda Tanzimat*, (Yayına hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız) Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992; ayrıca bkz. Korkmaz Alemdar, *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri*, Ankara 1981.

olduğu anlaşılan Ziraat bankasının Ginç şubesinde 1310/1892 yılında reis yani banka müdürü bulunmamaktaydı. Memur olarak da Cafer Tayyar Efendi çalışırken; 1317/1899 yılında ise Muhammed Ali Efendi adında bir katibi; Mevlüt Ağa adında bir de hizmetlisi vardı.

Eğitim ve Öğretim

1310/1892 tarihli salnâmeğe göre; Ginç'in içerisinde bir rüştiye, Burhaniye adıyla bir ibtidaiyye/ilk okul var iken Ginç'e bağlı Kondes köyünde ise bir medrese mevcuttu. 1317/1899 tarihli salnâmeği esas aldığımızda Ginç merkez ve Ognot, Valeyr ve Mizak nahiyelerinde Hamidiyye adları ile ibtidaiyye bir başka ifade ile ilkokullar vardı. Hamidiyeler Sultan Abdulhamit döneminde Eğitim ve Öğretim alanında yapılan reform sonucunda kurulmuş okullardı. Bu okullar nahiyelere kadar da yapılmışlardı.²⁴ Aynı, yani 1317/1899 tarihli salnâmeğe göre Ognot Hamidiyye mektebinin öğretmenliğini Abdullah Efendi; Valeyr Hamidiyye mektebinin öğretmenliğini İlyas Efendi; Mizak Hamidiyye mektebinin öğretmenliğini ise Ali Muhammed Fehmi Efendi yapmaktaydı.

Ginç'in içerisinde ise bu günkü liselere benzeyen bir rüştiye mektebi olduğunu yukarıda söylemiştik. Rüştiyeler, Tanzimat döneminde Sultan II. Mahmut tarafından yapılan reform sonucunda kurulmuş okullardır.²⁵

1316/1898 tarihli salnâmeğe göre bu rüştiyenin öğretmenliğini Abdulaziz Efendi, hademeliğini Abdullah ağa yaparken; 1317/1898 tarihinde ise öğretmenliği Yusuf Razi Efendi, hademeliği ise yine Abdullah efendi üstlenmişti. Ancak şehirde bir inas mektebinin bulunup bulunmadığı belirtilmemiştir. Muhtemelen Ginç'te o tarihlerde kızların okudukları bir inas mektebi yoktu.

Sancak dahilinde, eğitime Mearif Komisyonu nezaret etmekteydi. 1316/1898 tarihli salnâmeğe göre bu komisyondan mu-tasarrıf efendi sorumlu olmakla birlikte naibi başkanlık etmek-

24 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Sevil Karamustafa Pamuk, *Sultan II. Abdulhamit Dönemi Bilim İle İlgili Kurumlar*, Basılmamış Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Atrih Böl, İstanbul 1997.

25 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat", *Osmanlı*, VI, 187 vd.

teydi. Üyeleri ise Mutasarrıf Muavini (Corcis Efendi), Rüştîye mualimi (Abdulaziz Efendi) Meclis idare azasından Selim Bey, Mahkeme azasından Muhammed ve Mahmut Beyler idiler. Bu üyelerin içerisinde gayri müslim olan Corcis Efendinin yer alması dikkat çekicidir.

1316/1898 tarihli salnâmede, sancağın içerisinde birçok cami, mescid, medrese, tekke bulunduğu belirtilmiş olmasına rağmen bunlar hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Ama dönemin kentlerinin tamamında olduğu gibi, Ginç'te de camilerde müslüman çocuklara okuma yazma ve ilmihal bilgilerinin aktarıldığını tahmin etmek zor değildir. Ginç özellikle nakşiliğin yoğun olarak bulunduğu bir yerleşim birimi olduğuna göre burada bazı tekke-ler de bulunuyor olmalıdır.

Bütün bunlara rağmen adı geçen Sancak'ta bahis mevzuu edilen tarihlerde bir kütüphanenin mevcut olmaması, bizi şehirde canlı bir ilim kültür hayatının bulunmadığı sonucuna götürmektedir.

Ekonomi

Ginç'in ekonomisi büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanmasına rağmen yukarıda ehl-i hirefi anlatırken belirtmeye çalıştığımız gibi farklı meslek erbabı da bulunmaktaydı. Bu durum şehirde küçük dahi olsa bazı atölyelerin bulunduğunu akla getirmektedir. Buna rağmen salnâmelerde özellikle büyük atölyelerden ve zengin ticarethanelerden bahsedilmemiş olması hatta diğer salnâmelerin aksine dükkanların sayılarının verilmemiş olması halkın olabildiğince fakir olduğunu göstermektedir. Bu durum sancak dahilinde meslek localarından, ahilik gibi müesseselerden bahsetmeyi imkansız kılmaktadır.

Bütün bunlara rağmen tarım toplumu olmalarının bir sonucu olarak, sancak dahilinde çok sayıda değirmenin varlığı dikkat çekmektedir. 1316/1898 tarihli salnâmede bir de rakam verilmiş liva dahilinde 100 değirmenin var olduğu ifade edilmiştir.

Sahip olduğu coğrafi konum itibarıyla Ginç Sancağı'nda birçok tarımsal ürünün yetiştiği görülmektedir ki bunlardan bazıları-

na yukarıda değinilmişti. 1310/1892 yılına ait salnamede bahis mevzuu ettiğimiz Ginç sancağının coğrafi konumuna vurgu yapılmakta ve livada neredeyse dört mevsimin bir arada yaşandığı zikredilmektedir. Şerafeddin ve Tavus dağlarının üzerinde sürekli kar bulunduğuna işaret edilmekte, yeşil ve geniş orman sahalarına sahip olduğu, ormanlarının kendisine fazlasıyla yettiği zikredilmektedir. Aynı salnâmelerde verilen bilgilere göre bu ormanlarda armut, elma, alıç, yaban asması, yaban kavağı, meşe, pelit gibi çeşitli ağaçlar bulunmaktaydı. Şemsettin Sami ise bunlara bir de balcılığı ilave etmekte ve bu bölgede çok iyi cins balın yetişmekte olduğunu söylemektedir.²⁶ Bu durum Bingöl ve çevresinde balcılık tarihinin eskilere dayandığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Bunun yanında Sancak sınırları içerisinde hayvancılığa son derece uygun olduğu ifade edilen yaylaların adı 1310/1892 tarihli salnamede zikredilmektedir. Bu bilgilere göre Ginç sancağı dahilinde şu yaylalar mevcuttu: Kuzumî, Çavuzlû, Kurnin, Şerafediddin, Tavus, Kameran. Bu yaylalarda vahşi hayvanlara rastlanıldığı özellikle vurgulanmıştır. Şemsettin Sami de bu bilgilere yörede hayvancılığın yaygın olduğunu burada yetiştirilen koyun ve keçilerin başta Diyarbakır, Urfa Şam, Halep olmak üzere birçok yere sürüler halinde gönderildiğini ilave etmektedir.²⁷

1310/1892 tarihli salnâmede Ginç merkezine bir saat mesafede ot taşı türünden kırmızı ve mavi taş yatağı bulunduğu anlatılmaktadır. Görünüşünün güzel ve kullanışlı olduğu belirtilmiştir. Ancak bu taşın yöre dışına gönderilip gönderilmediği veya sancak ekonomisine ne oranda katkı sağladığı hususunda bir bilgi verilmemiştir.

Keza 1316/1898 yılına ait salnâmede ise Ginç ile Hovit köyleri arasında şifalı maden sularının bulunduğu ifade edilmektedir, ki günümüzde dahi aynı bölgede şifalı suların olduğu bilinmektedir.

Ginç Sancağı'nın ekonomisiyle ilgili resmi kurumlara gelince; bunların ilki sancağın gelir giderleri ile ilgilenen *muhassebe*

26 Bkz. Şemsettin Sami, V, 3895.

27 Bkz. Şemsettin Sami, V, 3895.

kalemî'dir. Kendi içerisinde bazı kısımlara da ayrılmaktadır. Bunun dışında *vergi Dairesi* ve *İcra Dairesini* de görmektedir.

1310/1892	1317/1899	1318/1900
Muhasebe Kalemî Varidat (gelir) katibi: Refat Efendi Mesalih-i Cariye Katibi: Muhammed Efendi Makayyid-i Sani: Arif Efendi Harcama kalemi: Şiha-buddin Efendi Evrak Kayıt: Abdulazizi Efendi Sandık Emni Agop Efendi	Muhasebe Kalemî Varidat katibi: boş Mesalih-i Cariye Katibi: Ahmet Efendi I.Makayyid: Ömer Bey II.Makayyid: Emin Bey III.Makayyid: Abdullah Efendi Harcama kalemi: Şiha-buddin Efendi Evrak Kayıt: Abdulaziz Efendi Sandık Emni: Muhammed Efendi Hazine Dava Vekili: boş	Muhasebe Kalemî Varidat katibi: Yasin Efendi Mesalih-i Cariye Katibi: Ahmet Efendi I.Makayyid: Faik Efendi II.Makayyid:boş III.Makayyid: İlyas Efendi Harcama kalemi: Kamil Efendi Sandık Emni: Abdurrahman Efendi Hazine Dava Vekili: Hacı İbrahim Efendi
Vergi Dairesi Memur: Osman Nuri Efendi Vergi Katib vekili: Hamza Efendi Vergi Katib vekili: Ömer Efendi Defterci: Mustafa Bey	Vergi Dairesi Memur: İbrahim Edhem Efendi Vergi Katibi: Ömer Efendi Vergi Katib: Arif Efendi Defterci: Evhan Efendi	Vergi Kalemî Memur:boş Vergi Katibi: Ömer Efendi Vergi Katib: Arif Efendi Defterci: Abdulkirim Efendi

1316/1898 tarihli salnâme'ye göre bahis mevzuu edilen vergiler Baştahsildar Abdurrahman Efendi, Tahsildar Muhammed Efendi, Tahsildar Emin Efendi, Süvari Tahsildarı Ömer Efendi ve yine Süvari Tahsildarı Selim Efendi tarafından toplanarak merkeze gönderilirdi.

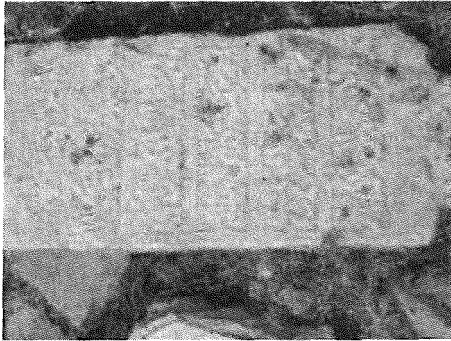
	1317/1899	1318/1900
	İcra Dairesi Memur Vekili: Akif Efendi	İcra Dairesi Memur Vekili: Abdulaziz Efendi Mübaşir: Abdulkirim ve Hasan ağalar

Sonuç olarak Yavuz Sultan Selim döneminde barış yoluyla Osmanlı İmparatorluğuna katılmış ve hükümet tarzı sancaklardan biri haline getirilmiş olan *Bitlis Vilayeti Gınç Sancağı* Bingöl ilimize bağlı en eski yerleşim birimlerinden biri olup köklü bir tarihe sahiptir. Tarihi henüz yeterince aydınlatılamamış olan bu sancakta

pek çok tarihi mekan bulunmaktadır. Ata yadigarı olan bu tarihi yapılarımız halkın bilinçsizliği ve idarecilerin sorumsuzluğu nedeniyle içler acısı bir durumdadır. Selçuklu ve Osmanlı döneminden kalan mezarlığın içler acısı hali zaten her şeyi anlatmaktadır.

Resim 8: Ata yadigarı mezarlığın bu günkü içler acısı hali

Resim 10: Mezar taşlarının durumu

Yörede bulunan bazı kalıntıların İslam Öncesi döneme, özellikle de Urartular'a ait olduğu sanılmaktadır. Ancak buralarla ilgili arkeolojik kazılar yapılmadığı için bu tarihi mekânların hangi döneme ait olduğu tam olarak tespit edilememiştir. Dolayısıyla bugünkü Kale Köyü'nde yapılacak kazılar bu tarihi yerleşim biriminin tarihi kadar yörenin tarihinin de aydınlatılmasına katkı sağlayacaktır.

ERZURUM VİLAYET SALNAMELERİNE GÖRE OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE KİĞİ KAZASI*

Yeni vilayetlerden biri olan Bingöl'ün -bir il olarak- çevre iller kadar köklü bir geçmişi olmasa da, şehir merkezi Çapakcur, buraya bağlı olan Kiğı, Genç, Ginç (Kale Köyü), Mizgeft ve daha birçok yerleşim biriminin oldukça köklü bir tarihe sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim Genç (Dare Yeni)'nin Ahamenitler'in ünlü hükümdarı Dara tarafından kurulduğu, hatta adını da ondan aldığı varsayılırken; önce Selçukluların daha sonra Safevîlerin ve Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren de Osmanlı'nın bir parçası haline gelen Ginç (Kale Köyü) Urartulara dayanan bir tarihe sahiptir. Günümüze kadar gelen tarihi yapıtları bu geçmişini hala muhafaza etmektedir. Bu yazımızın konusunu teşkil eden Kiğı'nın da kadim bir tarihe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Kiğı Kazası'nın Osmanlı Döneminde bağlı olduğu Erzurum vilayeti, 1874 yılındaki idari düzenlemeden önce Kars, Çıldır, Van, Muş, Bitlis, Hakkari ve Dersim Sancaklarını da kapsamakta olup, gerek sahip olduğu yüz ölçüm gerekse nüfus itibarıyla Osmanlı vilayetlerinin büyüklerinden biri olarak kabul edilmekteydi. Yukarıda anılan tarihteki idari düzenleme esas alınmak suretiyle 1881 yılında Bitlis ile Van birer vilayet haline getirilmiş, daha sonraki yıllarda Kars ile Çıldır da Rusya tarafından işgal edilince, adı geçen vilayet küçülmüş ve sadece Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Beyazid sancaklarını içerir hale gelmiştir. Yirmi kazası bulunan Erzurum vilayeti'nin kazalarından biri de Kiğı idi.¹

Kiğı'yı konu edinmekte olan elinizdeki araştırma yazımız, temelde Erzurum vilayetinde yılda bir çıkmakta olan *Vilayet Salnamelerine* dayanılarak hazırlanmış olmakla birlikte, sadece bu bil-

* Bu çalışma *Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları* dergisi 2007/1 sayısında yayımlanmıştır.

1 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Şemsettin Sami, *Kamus el-A'lâm*, İstanbul 1306, II, 831.

gilerle yetinilmemiş, özellikle de Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan arşiv belgelerinden de faydalanılmıştır.

Kiğı Kazası'nın idari yapısı ve burada bulunan kurumlar ile başlayacak olan yazımız, şehrin fiziki yapısı, demografik yapısı ve ilim kültür hayatı hakkında da aktarılan bilgilerle son bulacaktır.

Kiğı'nın Osmanlı İdari Taksimatındaki Yeri

Osmanlı imparatorluğu eyaletlere bölünerek idare edilen bir devlet yapısına sahipti. Eyaletler kendi içerisinde vilayetlere, onlar da sancak, kaza, nahiye ve kasabalara bölünmüştü. Araştırma konusu olarak belirlemiş olduğumuz Kiğı, ilk dönemle Erzurum vilayetine bağlı bir sancak iken² bizim üzerinde çalıştığımız dönemde, Erzurum vilayeti ile aynı adı taşıyan Erzurum Sancağına bağlı ve başında kaymakam bulunan bir kaza idi. Erzurum vilayetinin güneybatısında bulunan bu kazanın vilayet merkezine uzaklığı –o günkü şartlarla- 24 saat idi.³ 1304/1886 tarihli salnameye göre Kiğı'ya bağlı 217 köy ve 7058 hane bulunuyordu.

1334/1915 tarihli bir belgeye göre Erzurum'dan koparılarak Elazığ'a bağlanan Kiğı,⁴ iki yıl aradan sonra yani 1336/1917 yılında yeniden Erzurum'a bağlanmıştır.⁵ Bingöl vilayet haline gelinceye kadar da bu şekilde kaldığı anlaşılmaktadır.

İdari Yapı

Kiğı Kaza'sının idari yapısı ve idarecileri hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Kaza hakkında salnamelerdeki en eski bilgiler 1299/1881 yılına aittir. Bu yılın salnamesine göre; Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir kaza olan Kiğı'nın kaymakamlığını Hamit Hilmi efendi; yardımcılığını Mustafa Hilmi Efendi, mal müdürlüğünü Muhammed Feyzi Efendi, sandık eminliğini Goryot Efendi yapmaktaydı. Kaza İdare meclisinin başkanlığını kaymakam Hamit Hilmi Bey; atanan üyelerini Ahmed Cavit Ağa, Zeynel Abidin Ağa, kâtip Muhammed Said Efendiler; seçilen üyelerini

2 Kiğı'nın daha önce Erzurum Vilayetine bağlı bir sancak olduğuna dair bkz. MAD.d., 4444, -1/1.

3 Bu mesafe 1315/1897 yılında karayolu yapılıncaya ancak birkaç saate düşebilmiştir. Elazığ-Kiğı yolu da aynı tarihte yapılabilmiştir.

4 Bkz. BOA, DH.EUM.KLU., 77/C-16.

5 Bkz. BOA, DH.EUM.KLU., 53-16.

ise Marhasa Vekili Nersis Efendi, Mardik Ağa ve Markar Ağa yapmaktaydı. 1304/1886 salnamesine göre Kiğı kaymakamlığını Süleyman Efendi yürütüyor iken yardımcısı ise İsmail Efendi idi.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Osmanlının idari sistemine göre kazaların başında bulunan kaymakam burayı tek başına idare etmez, kazayı kendisinin başkanlığını yaptığı; yarısı seçilen, yarısı ise atanan *Kaza İdaresi* yönetirdi. Sayıları zaman zaman değişen bu üyeler genelde on kişiden oluşmaktaydı. Örneğin 1304/1886 yılı salnamesine göre adı geçen heyet sekiz kişiden müteşekkildi. Heyetin atanmış üyeleri; kaymakam, kaymakam yardımcısı, mal müdürü, tahrirât kâtibinden; seçilmiş üyeleri ise Fehraman Bey, Hasan Bey, Kigork Efendi ve Mardik Efendi'den oluşmaktaydı. Dikkat edilirse seçilmiş üyelerin yarısı gayrimüslimdir. Bu durum Osmanlı döneminde gayrimüslim tebaanın hak ve yetler konusunda Müslüman tebaadan ayrılmadığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

1310/1892 yılında ise Kaymakam Muhammed İzzet Efendi, yardımcısı Abdullah Faik Efendi iken, kaza idare meclisi -bu iki zat dışında- şu isimlerden oluşmaktaydı: Marhasa Vekili Sergiyos Efendi, mal müdür Abdullatif Hüsnü Efendi, tahrirât kâtibi İsmail Hakkı Efendi ile seçilmiş üyelerden Süleyman Bey, Hüseyin efendi, Mesrub Ağa ve İshak Ağa. 1312/1894 yılında ise Kiğı Kazası'nın kaymakamlığını Ali Haydar Efendi, kaymakam yardımcılığını Muhammed Recep Efendi deruhte etmekteydiler. Meclis idare kalemi kaymakam yardımcısı Muhammed Recep Efendi, Marhasa Vekili Sergiyos Efendi, mal müdürü Abdullah Münib Efendi ile seçilmiş üyelerden Süleyman Bey, Hüseyin Efendi, Masrob Efendi ile İshak Ağa'dan oluşmaktaydı. 1315/1897 yılında ise kaymakam Ali Haydar Efendi, yardımcısı Mustafa Sabri Efendi iken, kaza idare meclisinde şu isimler yer almaktaydı: kaymakam yardımcısı Mustafa Sabri Efendi, mal müdür Ahmet Sabit Efendi, tahrirât kâtibi İsmail Hakkı Efendi ile seçilmiş üyelerden Süleyman Bey, Küçük Ağa, Ohanus Ağa ve Mardik Ağa. 1318/1900 yılında kaymakam İbrahim Hakkı Efendi, yardımcısı Necmettin Efendi, ikinci yardımcısı Horistaki Efendi idi. Kaza idare meclisi yukarıda zikrettiğimiz zatların dışında şu isimler-

den meydana gelmekteydi: Marhasa Vekili Arastakis Efendi, mal müdürü Muhammed Şerif Efendi, tahrirât kâtibi İsmail Hakkı Efendi ile seçilmiş azalardan Ali Bey, Ahmet Ağa, Toros Ağa ile Evhan Ağa.

Kiğı Kazasına bağlı 21 adet nahiye bulunmaktaydı. Bu nahiyeler ile yöneticilerini tablo şeklinde aşağıda verelim.

	Kiğı Kazasına Bağlı Nahiyeler ve Yöneticileri			
	1299/1881 yılı	1310/1892	1312/1894	1315/1897
Parmaksız	Müd: Süleyman Ağa Yard: Salih Ağa Nüfusu: 1209	Süleyman Ağa	Süleyman Ağa	Süleyman Ağa
Şelkân	-----	İsmail Bey	İsmail Bey	İsmail Bey
Leçik (Kaynarpınar)	Müd: İsmail Bey Yard: Ohanus Ağa Nüfusu: 1667	Ahmet Efendi	Ahmet Efendi	Ahmet Efendi
Çemre (Yesdisu)	Müd: Hacı Kul Efd. Yard: Kırgor Ağa. Nüfusu: 1162	Hüseyin Ağa	Hüseyin Ağa	-----
Husneg (Güngörsün)	Müd: Fehreman Bey Yard: Hihatür Ağa. Nüfusu: 1572	1310/1892 tarihinde müdürü bulunmuyordu.	Nahiye müdür vekili Dede Bey	Dede Bey
Zirne (Yeldeğirmeni)	Müd: Sergis Ağa Yard: Reşid Bey Nüfusu: 1022	Sergis Ağa	Sergis Ağa	Sergis Ağa
Timura (Bağlıarpınar)	Müd: Ohanus Ağa Yard: Feyzullah Bey Nüfusu: 1334	Ohanus Ağa	Ohanus Ağa	Ohanus Ağa
Aznâfır (Doğankaya)	Müd: Mahmud Ef. Yard: Hüseyin Bey. Nüfusu: 1033	Osman Ağa	Osman Ağa	Osman Ağa
Darabî (Sütlüce)	-----	Zeynelabidin Ağa	Zeynelabidin Ağa	Zeynelabidin Ağa
Hoşkâr (Sancak)	Müd: Rumi Ağa Yard: Hüseyin Ağa Nüfusu: 1005	Müdür vekili Mustafa Ağa	Hüsnü Ağa	Hüsnü Ağa
Çanakçı	Müd: Artin Ağa Yard: Küçük Bey Nüfusu: 1006	Küçük Ağa	Küçük Ağa	Küçük Ağa
Zulkadır (Sarbaşak)	Müd: Fehreman Bey Yard: Reşid Ağa Nüfusu: 1515	Hasan Ağa	Hasan Ağa	Hasan Ağa
Horhor (Gökçeli)	Müd: Mola İsmail Yard: Muhammed Ağa. Nüfusu: 1358	Resul Ağa	Resul Ağa	Resul Ağa
Bilice	Müd: Ahmed Ağa Nüfusu: 1011	Yusuf Efendi	Yusuf Efendi	Yusuf Efendi
Hupus	Müd: Mersub Ağa Yard: Ahmed Bey Nüfusu: 2061	1310/1892 tarihinde nahiye müdürü bulunmuyordu	Nahiye müdür vekili Karabıt Ağa	Nahiye müdür vekili Karabıt Ağa

Andiris	-----	-----	-----	Hüseyin Ağa
Kuru Tozu	-----	-----	-----	Süleyman Ağa
Karır	Müd: Ali Ağa Yard: Yusuf Ağa Nüfusu: 1046	-----	-----	-----
Tokhyân (Toklular)	Müd: İbrahim Ağa Yard: Hacı Bey Nüfusu: 1288	-----	-----	-----
Çat	1318/1900 yılında müdürü Osman Faik Bey	-----	-----	-----
Göynük ⁶	-----	-----	-----	-----

Kargir ile Takhyân nahiyelerine 1299/1881 yılından sonra rastlanmaması bunların ya nahiye olmaktan çıkarıldıklarını ve ya bir başka merkeze bağlandıklarını göstermektedir. Andiris ise daha sonra nahiye haline getirilmiş olmalıdır.

Kaza dahilinde var olan idari kurumlara geline bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Mal Kalemî
2. Tahrirât Kalemî
3. Muhasebe Kalemî
4. Nüfus Kalemî
5. Tapu Dairesi
6. Mahkeme-i Şer'iyye
7. Bidayet Mahkemesi
8. Ziraat Bank Sandığı
9. Telgraf Dairesi
10. Belediye Dairesi
11. Duyun-ı Umumiyye Dairesi
12. Zabıta Dairesi
13. Reji Dairesi
14. Orman İdaresi
15. Mekteb-ı Rüştîye
16. Marhasa Vekilliği

Şimdi bu idari kurumlar ve Osmanlı'nın son döneminde burada görev yapmakta olan devlet memurlarına kısaca bakalım:

6 1269/1852 tarihli bir arşiv belgesine göre Göynük önceleri Diyarbakır'a bağlı iken oradan koparılmış Kığ'a bağlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. BOA, A.)MKT.NZD. 55-90.

1. Mal Kalemî

Kazanın en önemli birimlerinin başında gelen *Mal Kalemî* maliyeye bağlı olup kaza dahilinde devletin gelir giderleri ile ilgilenmekteydi. Kurumun başında bulunan mal müdürü, aynı zamanda kaza idaresinin daimi üyesiydi. Müdür, müdür yardımcısı, sandık emini ve müdavim gibi farklı görevliler istihdam eden bu kurumun Kiğı'da 1312/1894 yılında müdürlüğünü Abdullah Münib Efendi, müdür yardımcılığını Muhammed Galip Efendi, refikliğine Ovakim Efendi, sandık emini Sait Efendi, müdamlığını ise Salih Efendi yapmaktaydı. 1310/1892 yılında müdür Abdullatif Hüseyin, birinci yardımcısı Muhammed Ğalib Efendi, ikinci yardımcısı Ali Arslan Efendi, sandık emini Muhittin Efendi, müdavim Salih Efendi'ler; 1315/1897 yılında müdürlüğünü Ahmet Sabit Efendi, müdür yardımcılığını Muhammet Ğalib Efendi, ikinci yardımcılığını Ovakim Efendi, sandık eminiğini ise Hemzasb Efendiler yapmaktaydı.

2. Tahrirât Kalemî

Müdürü aynı zamanda *Kaza İdare Meclisi*'nin daimi üyelelerinden olduğu için kazanın en önemli birimlerinden biri olarak kabul edilen *tahrirât* kaleminde *müsevvit*, *mübeyyiz* ve evrak memurları gibi değişik görevliler hizmet vermekteydiler. Müsevvitler resmi evrakları ilk kaleme alan şahıslar iken; mübeyyiz ise bunları temize çeken memurlara verilen bir sıfattır. Yazılan bu belgelerin kaydedilmesiyle evrak memurları ilgilenmekteydi. 1304/1886 yılında Kiğı kazasının tahrirât kâtipliğini Sait Efendi yürütmekteydi. 1310/1892 yılı ile 1315/1897 yıllarına ait salnamelerde tahrirât kâtibi olarak İsmail Hakkı Efendi'nin adının geçmesi adı geçen şahsın uzun yıllar bu görevi deruhte ettiğini göstermektedir.

3. Vergi Kalemî

Devletin kaza dahilindeki vergilerini toplamakla görevli olan bu dairenin başındaki görevliye de başkâtip denilmekteydi. 1304/1886 yılında Kiğı'da vergi kâtibi olarak Salih Efendi görev yapmaktaydı.

4. Nüfus Kalemi

Osmanlı, nüfus kayıtlarına büyük bir önem verir; bu kayıtların düzenli tutulmasına itina gösterirdi. Zira bu kayıtlar aynı zamanda vergiyi toplamakta da kullanılırdı. Sancak ve kazalarda var olan nüfus idareleri nüfus kayıtlarının düzenli olarak tutulmasıyla ilgilenirlerdi. Bu birimde kâtibin yanı sıra bir de memur çalışmaktaydı. 1304/1886 yılında Kiğı'nın nüfus memurluğunu Osman Bey yapmaktaydı. 1310/1892 yılında memur Mustafa Fehmi Efendi, kâtip Muhammed Necip Efendi, müdavim ise Hüseyin Efendiler idiler. 1312/1894 yılında Mustafa Fehmi Efendi görevine hala devam ediyor iken, kâtip ve müdavim değişmiştir. Kâtipliğe Hüseyin Hüsnü Efendi gelmiştir. Bu tarihten 1315/1897 yılına kadar bir değişiklik yaşanmamıştır.

5. Tapu Dairesi/Kalemi

Sancaklardaki *Defteri Hakanî Dairesi*'nin görevlerini kazalarda yürütmekte olan *Tapu Dairesi*'nin başında bir kâtip bulunurdu. Kiğı'da çok sayıda tımar arazisi olduğu için bu birim daha da önem kazanmaktadır.

1304/1886 yılında Kiğı'da kâtip olarak Abdullah Efendi görev yapmaktaydı. 1310/1892 yılında tapu kâtibi Hüseyin Efendi, yoklama kâtibi Osman Efendi, müdavimi ise İshak Efendi idi. 1312/1894 yılında kâtip dışında bir değişiklik bulunmamaktadır. Bu tarihte tapu kâtipliğine Hasan Tahsin Efendi getirilmiştir. Hasan Tahsin Efendi 1315/1897 yılında da bu görevin başında bulunmaktaydı.

6. Mahkeme-i Şer'iyye

Kadı tarafından idare edilmekte olan bu birimde kâtipler ve mukayyitler çalışmaktaydı. Şer'i mahkemeler sadece vatandaşların dini problemlerine bakmaz, evlenme, boşanma, ticari hadiseler, vakıflar gibi birbirinden oldukça farklı; toplumsal hadiselerin neredeyse tamamına bakan bir kurum olma hüviyetine sahipti. Çok ciddi kayıt tutan bu kurumlar tarafından tutulan ve adına *Şer'iyye Sicilleri* veya *Kadı Defterleri* denilen belgeler bu gün Osmanlı Devletini tanımamıza en çok katkı sağlayan malzemenin

başında gelmektedir. Kadılar aynı zamanda idare etmekte oldukları kaza dahilinde yaşamakta olan gayrimüslimler tarafından ödenen cizyeleri de onaylamakla görevli idiler 1018/1609 tarihli bir arşiv belgesine göre Kiğı kadısı, burada yaşamakta olan zim-milerce ödenen cizyelerin işlendiği esami cetvellerini onayladık-tan sonra vilayet merkezi olan Erzurum'a göndermiştir.⁷

1310/1892-1312/1894 tarihli salnamelere göre Kiğı Mahke-me-i Şer'iye'sinin kâtipliğini Haydar Efendi yapıyor iken, muka-vilat muharrirliğini ise Aburrahman Efendi yapmaktaydı. Haydar Efendi'nin 1315/1897 yılında da görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ancak bu tarihte mukavilat muharririnin kim olduğu belli değildir.

7. Bidayet Mahkemesi

1304/1886 Erzurum salnamesine göre bidayet mahkemesi şu üyelerden oluşuyordu: reis kaymakam yardımcısı İsmail Efendi, üyeler Mustafa Efendi ile Mardrik Efendi, mahkeme başkâtibi Recep Efendi, müstantik muavini Mustafa Efendi ikinci kâtip ise Nazım Efendi idi. 1310/1892 yılında reisliğini aynı zamanda kay-makam vekili olan Abdullah Faik Efendi'nin yapmakta olduğu Bi-dayet Mahkemesi'nin üyeleri şu isimlerden oluşuyordu: Osman Faik Bey, Mardoros Efendi, başkâtip Recep Tevfik Efendi, müstan-tik muavini Mustafa Vasıf Efendi ikinci kâtip Eyüp Sabri Efendi. 1312/1894 yılında ise bu üyelerden sadece reis yani kaymakam yardımcı değişmiş Abdullah Faik Efendi'nin yerine Muhammed Recep Efendi başkanlık görevini devralmıştır. 1315/1897 yılına gelindiğinde reisliğini kaymakam yardımcısı Muhammed Sabri efendinin yürüttüğü Bidayet Mahkemesi'nin üyeleri arasına Fey-zullah Bey yeni katılmış, geri kalan üyeler ise değişmemiştir.

8. Ziraat Bank Sandığı

Ziraat bankası vilayet ve sancakların yanı sıra Osmanlı kaza-larının tamamında organize olan kurumların başında gelmekte-dir. Reis tarafından idare edilen bankanın 1310/1892 yılında reisi Mustafa Efendi, muhasebe kâtipli Mustafa Kemal Efendi, üyeler

7 Bkz. BOA, MAD.d., 6108, -1/1.

ise Mustafa Fehmi Efendi, Hacı Muhammed Ağa, Ohanus Ağa ile İshak Ağalar iken 1312/1894 tarihinde Kiğı'da bu kurumun reisi bulunmamaktaydı. Bahis mevzuu tarihte muhasebe kâtipliğini Mahmut Nedim Efendi'nin yaptığı Ziraat bankasında aza da mevcut değildi. 1315/1897 yılında ise Ziraat bankasının personel sayısında artış gözlenmektedir. Nitekim bu yıl Ziraat bankası reisliğini İbrahim Efendi, muhasebe kâtipliğini Mahmut Nedim Efendi, azalığını Hacı Muhammed Ağa ile Agop Efendiler yürütüyordu.

9. Marhasa Vekilliği

İslam tarihinin erken döneminden itibaren, zimmet bağıyla devlete bağlanan gayrimüslimler, devletin asli tebaasından kabul edilmekle birlikte, Müslüman kitleden farklı tutulmamıştır. Hz. Peygamberin zimmîlerin korunmasına yönelik emir ve beyanları, başta Osmanlı devleti olmak üzere, her asırda uygulanmış, bu kitleye dinlerini yaşama özgürlüğü, mabetlerini muhafaza etme, ihtiyaç duymaları halinde yeni mabet inşa etme hakkı, din eğitimi alma ve din adamı yetiştirebilme hakkı, devletin sınırları içerisinde özgürce gezme, iş edinme, istediği yere yerleşebilme hakkı tanınmıştır. Ödedikleri cizye vergisi mukabili askerlikten muaf tutulmuş olan bu kitle, genelde zanaat ve hırfetle uğraşmış, devletin en zengin ve müreffeh kitlesi haline gelmiştir. Gayrimüslim cemaatin yöneticileri ve temsilcileri olarak tebellür eden din adamları devlet tarafından kabul görmüş ve korunmuştur.

Gayrimüslimlerin dini kurumlarından biri *Marhasa Vekilliği*dir. Episkopos veya piskopos demek olan *Marhasa*, Osmanlı'nın Ermeni vatandaşlarının din işlerinden sorumlu kişi demektir. Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerleşim birimlerinin tamamında bulunan bu dini temsilci, kazanın idare meclisinin daimi üyesi, bir başka ifade ile kaymakamın başkanlığını yaptığı meclisin değişmez parçası idi. Bu durumun Osmanlı devletinin Ermeni tebaasına tanıdığı dini ve idari özgürlüğü göstermesi için کافی bir örnek olduğu kanaatindeyiz.

Kiğı'da *Marhasa Vekili* olarak görev yapmış şahıslara gelince; 1299/1881 yılı salnamesine göre o tarihte Kiğı'da *Marhasa Vekilliği* makamında Nersis Efendi bulunmaktaydı. 1310/1892 ve 1312/1894 yılları Sergiyos; 1318/1900 yılında Arastakis

Efendi bu birimin başındaydı. Sonuncu *Marhasa Vekili* hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivinde önemli belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerden 1311/1893 tarihli olanı Kiğı Marhasa Vekili Arastakis'in, Kudüs Marhasa vekili ile ciddi diyalogları bulunduğunu, hatta Kudüs Marhasa vekili tarafından basılan ve devlet birimlerince yapılan incelemede, halkı isyana teşvik ettikleri anlaşıldığı için yasaklanan bazı yayınların Kiğı'da Aratakis tarafından dağıtıldığını ortaya koymaktadır.⁸ Bu örnek Kiğı'da başlayan Ermeni olaylarının dışarıdan yönlendirildiğini gösterdiği gibi, yukarıda zikredilen dini sınıfın Ermeni olaylarında parmağının olduğunu ortaya koyması açısından da ayrıca önemlidir.

10. Duyun-ı Umumiyye Dairesi

1880 yılında kurulan ve sadece vilayet merkezlerinde değil, sancak ve kazalarda da organize olan Duyun-ı Umumiye teşkilatı sancaklarda başkâtipler, kazalarda ise memurlar tarafından idare edilmekteydi. 1310/1892 yılında Kiğı'da duyunu umumi memuru olarak Feyzi Bey görev yapmaktaydı.

11. Zabıta Dairesi

Salnamelerde Kiğı'daki askeri birlikler hakkında bilgiler yok denecek kadar azdır. 1310/1892 yılında yüz başı Muhammed Efendi, mülazım el-evvel Mustafa Ağa, Kiğı'da görev yapıyor iken; 1312/1894 yılı salnamesine göre burada beşinci mecidiye nişanına sahip Ahmet Necip Efendi mülazım el-evvel olarak çalışmaktaydı.

12. Reji Dairesi

Sonraki tarihlerde tekel idaresi adını alacak olan Reji dairesi temelde tütün vb. tekel kapsamına giren şeylere bakiyordu. 1310/1892 yılında Kiğı'da reji memurluğunu Hasan Bey yürütmekteydi.

13. Orman İdaresi

1304/1886 tarihli Erzurum vilayet salnamesine göre Kiğı'da özellikle de Ondoris Deresi bölgesinde on bin dönümlük bir or-

man bulunmaktaydı. Buradan elde edilen odun ve kereste yörede tüketildiği gibi, vilayet merkezine yani Erzurum'a da gönderilmekteydi.

1304/1886 tarihli salname ise Şeytan Deresi, Çay, Karpiz, Küçük Köynük bölgelerinde beş dönüm kadar bir arazinin meşe ormanı olduğunu, bu meşeliğin ancak yöre sakinlerine yetebildiği belirtilmektedir. 1315/1897 yılı salnamesinde ise Kiğı'da orman muhafaza memuru olarak Abdullah Ağa ile Ahmet Ağaların görev yaptığı ifade edilmektedir. Salnamelerde, ormanlar ve orman idaresi hakkında zikrettiğimiz bu bilgiler dışında herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

14. Posta ve Telgraf Dairesi

Osmanlı'nın son dönemlerinde Anadolu'nun tamamını bir birine bağlayan büyük bir posta ağı kurulmuştu. Bu teşkilat, Osmanlı'nın önem verdiği merkezi teşkilatların en büyüğü ve en kapsamlısıydı. Kiğı Kazası'nda da bir birimi bulunan bu teşkilatın görevlileri hakkında salnamelerde yeterli bilgi bulunmamaktadır.

15. Belediye Dairesi

Osmanlı vilayet, sancak ve kazalarının kuşkusuz en önemli birimlerinden bir diğerini belediyeler oluşturmaktadır. Halka temizlik, su sağlama gibi hizmetler veren bu kurumlar aynı zamanda sağlık hizmetleri de vermekteydi. Zira Osmanlı idari sistemine göre sancak ve kazalardaki sağlık birimleri bu kurumlarımıza bağlıydı.

1304/1886 tarihli Erzurum salnamesine göre Kiğı Belediye Meclisi şu isimlerden oluşmaktaydı: Belediye başkanı Hacı Muhammed Ağa, kâtipi Said efendi, seçilen azaları: İsmail Ağa, Mustafa Ağa, Hacı İbrahim Ağa, Ohanus Ağa, Agop Ağa, Kirgor Ağa. Hacı Muhammed Ağa'nın uzun yıllar Kiğı Belediye başkanlığı yaptığı anlaşılmaktadır. Zira 1310/1892 yılında hala kendisi belediye başkanlığı yapıyor iken kâtipliğini İsmail Efendi, müfettişliğini ise Muhammed Çavuş yürütüyordu. Salnamelerin yayınlandığı tarihlerde seçimler henüz yapılmadığı için belediye meclisinin kimlerden oluştuğu bilinmemektedir.

1312/1894 yılında ise belediye başkanının gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır. Ohanus Efendi adını taşıyan Belediye Başkanın gayrimüslimlerden seçilmesi önemli bir durumdur. Zikredilen tarihte belediye müfettişi Muhammed Çavuş adında bir Müslüman idi. Belediye meclisi seçimleri henüz yapılmadığı için meclis üyeleri bulunmamaktaydı. Yukarıda adı geçen Ohanus Ağa'nın belediye başkanlığı görevini 1315/1897 yılında da sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Zikredilen tarihte meclis üyeleri: Mustafa Ağa, Şa'ban Ağa, Agop Ağa, Agop Ağa ve Torus Ağalardan oluşuyordu. Muhammed Çavuş Ağa ise müfettişlik görevini sürdürüyordu.

16. Evkaf Dairesi

Salnamelerde bahsedilmemesine rağmen Kiği kazasında bir evkaf dairesinin bulunması veya bu dairenin görevlerini üstlenmiş olan bir birimin var olması gerekir. Zira arşiv belgelerine göre Kiği'da birçok vakıf bulunmaktaydı. Hatta Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Kiği vakıflarını içeren bir de icmal defteri vardır.⁹

Kiği'nin idari yapısı ve devlet kurumları hakkında bu kısa bilgileri verdikten sonra şimdi de Kiği Kaza'sının fiziki yapısı, demografik durumu ekonomik ve kültürel hayatı hakkında bilgiler verelim.

Kiği'nin Fiziki Yapısı

Salnameler Kiği'nin fiziki yapısı hakkında çok cüzi bilgiler aktarmaktadır. Bu bilgilere göre kaza merkezinde bir hükümet konağı,¹⁰ on sekiz cami ve mescit, bir rüştiye mektebi, dokuz

9 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. BOA, TT.d..., 998, 1/1.

10 Kiği hükümet konağı tam olarak ne zaman kurulduğu meçhul olmakla birlikte eski tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1305 tarihli bir arşiv belgesine göre zikredilen tarihte ciddi anlamda tamir görmüştür. (bkz.BOA, DH.MKT.,7/1479) Bu tamir hükümet konağının otuz yıl daha kullanılabilmesini mümkün kılmıştır. Nitekim bu bina 1332 yılında artık hizmet veremez hale gelince, hükümet konağı olarak kullanılmak üzere bir bina kiralanmış, adı geçen bina ise yıkılarak sıfırdan inşa edilmiştir. Bu dönemde hapishane ile tevkîfhane de bu binanın içerisinde yer almaktaydı. Binanın yeniden inşasında Kiği halî büyük yardımlarda bulunmuştur. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. BOA, DH.MB.,HPS.M.,33/14) 1332/1913 yılında ise Kiği'da erkek hapishanesinin yanı sıra bir de nias (kadın) hapishanesi mevcuttu. Bkz. BOA, DH.MB.,HPS.,10-43.

sübyan mektebi, iki medrese, otuz dokuz kilise ve manastır, 427 arsa, doksan beş çeşme, on köprü, dokuz kabristan yedi de yaylak bulunmaktaydı.

1043/1633 tarihli *mevacib defteri* Kiğı kalesini Musul, Arda-han, Erzurum, İzmit, İznik ve diğer bazı önemli kalelerle birlikte ele almaktadır: “Kalelerin korunması için görev yapan birliklerin takviyesi için gönderilen cebeciyan, topçuyan, top arabacılarıyla sengtıraşan, saykalciyan, kundakciyan, demirci, rhtegan, hayyatın, nakkaşan, anbar ve cebehane muhafızları, tûfengeran, ok ve tuğ yapan, sarracin ile şakirdanı ve neccaran vesair müstahde-minden başka sefer-i hümayuna tayin olunan sarayın mehteran-ı hayme ve alem, cerrahin ve divan-ı ali sakalarıyla vezir-i azam ve serdar-ı ekrem Mehmed Paşa zamanında seferde bulunan pa-lanlı esterler erkek ve dişi develer haymeleri, dalyan vesairenden ibaret cemaat ve bölüklerin kethüdaları ve ağaları ile serbölükle-rinin ve neferleriyle müteferrikaları ve ilhak olunanlarının isimle-riyle yevmiyelerini ve 1043 senesine ait mevacibleriyle icmallerini havi bazı cebeciyan, topçuyan, top arabacıları vesairenin mevacib defteri”¹¹ şeklinde betimlenen bu deftere Kiğı kalesi, burada gö-rev yapmakta olan askerler, askeri harcamalar hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Ancak arşiv belgelerine göre dönemin önemli kalelerinden biri olan söz konusu kale hakkında salnamelerde bilgi bulunmamaktadır.

Demografik Yapı

1304/1886 tarihli salnameye göre toplam otuz yedi bin kişilik bir nüfusa sahip olan Kiğı'nın ayrıntılı nüfus yapısına maalesef sahip değiliz. Salnamelerde buranın toplu nüfusu verilmiştir: Buna göre Kiğı'nın nüfusu

1299/1881	19.244
1304/1886	39.000
1310/1892	45.380
1312/1894	49.000
1315/1897	48.729
1318/1900	47.820 kişi idi.

11 Bkz. BOA, MAD.d., 6831, -1/1.

Salnamelerden edindiğimiz bilgilere göre şehir nüfusu temelde iki kümeden oluşuyordu. Bu kümelerden ilkinin Müslümanlar; ikincisini ise Ermeniler teşkil etmekteydi. Yukarıda *Marhasa Vekilliği* kurumu hakkında bilgi verirken de izah ettiğimiz gibi benzer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Kiğı'da da Osmanlı tarihinin erken döneminde ana unsuru oluşturan Müslüman tebaa ile *Milet-ı sadıka* olarak ün yapan Ermeniler arasında bir sürtüşme olmadığı gibi gayet sıcak ve dostane ilişkiler mevcuttu. Hatta öyle ki diğer milletlerin aksine Ermeniler, dinlerinin farklılığını, Müslümanlarla aynı köy, kasaba ve mahallede oturmaya engel olarak görmemekteydiler. Ancak Osmanlının son döneminde bu durum ciddi anlamda değişmeye başladı. Zira Doğu'da Ruslar, Batı'da İngilizler ve Güney'de ise Fransızların kıskırttığı Ermeniler, asırlardan beri bir arada yaşadıkları Müslümanlara karşı düşmanca davranmaya başladılar. Bunun sonucunda Osmanlı Devletinin neredeyse tamamına yakınında Ermeni hadiseleri görülmeye başlanmıştır. Biz konumuz itibarıyla bu hadiselerin tamamına değil de sadece Kiğı'da cereyan edenlere kısaca değinmek istiyoruz.

Kiğı'da Ermeni hadiseleri ilk kez 1265/1848 tarihinden itibaren görülmeye başlanmıştır. Bunun üzerine merkezden gönderilen Çerkez İbrahim Paşa Kiğı'da asayişin sağlamak amacıyla büyük çabalar göstermiş, halkın güvenliğini de kazanmıştır. Görev süresinin dolması üzerine gerek Kiğılı Müslümanlar, gerekse Ermeniler görevinin uzatılması hususunda *Varaka-i Havadis* gazetesinde ortak bir mahzar yayınladıkları görülmektedir.¹² Bu durum ilk Ermeni hadiseleri başladığı zamanlar, Ermeni vatandaşlarımızdan bazılarının da bundan rahatsız olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

1290/1873 yılına gelindiğinde hadiseler artarak devam etse de kontrol altında tutulabilmiştir. Nitekim bu tarihte her iki kit- le arasında olaylar meydana gelmiştir. 1304 yılında Rusya'nın Erzurum başkonsolosunun Kiğı'ya bir ziyareti gerçekleşmiştir. (bkz. Y..PRK.ASK.,68-40) Bu ziyaret ile birlikte bazı olumsuzluklar da yaşanmıştır. Nitekim Rus konsolosun gelişinden etkilenen

Ermeni vatandaşlarımızdan Toros Efendi'nin öncülük yaptığı bir gurup, Kiğı yöresinin Ruslara terk edildiğine dair dedikodular yayarak halkı tahrik etmeye başlamıştır. Bunun üzerine hakkında dava açılmıştır.¹³ Aynı tarihten itibaren Kiğı Ermenilerin yörede fesat çıkaracaklarına dair haberlerin halk arasında dolaşmaya başladığı gözlenmektedir. Bunun üzerine halk ciddi anlamda huzursuz olup teyakkuz durumuna geçmiştir.¹⁴

Bu tarihlerde Kiğı'da Ermenilerin bazı hazırlıklarda bulundukları anlaşılmaktadır. Nitekim Rus Konsolosunun gelişinden kısa bir süre sonra Kiğı'da bulunan Ermeni mektebinin öğretmeni Avadis Efendi, izin almadan, Ermeni mekteplerinin imtihanlarını yapacakları iddiasıyla, İstanbul'a gitmekte ve burada da tutuklanmaktadır.¹⁵ Büyük bir ihtimalle de tutuklanması bu olaylarla alakalıdır. Kısa bir süre sonra da Ermenilerin, evlerinde bazı askeri malzeme bulundurdıkları, silah depoladıkları ihbarları ile karşılaşmaktayız. Bu ihbarlar üzerine yöreye müfettişler gönderilmiş, ihbarlar yerinde tetkik edilmiştir. 1308/1890 yılında ise Ermeniler seslerini Avrupa'ya duyurmak için bazı olayların peşindedirler. Nitekim aynı tarihli bir arşiv belgesine göre Ermenilerin bu hedeflerine ulaşamamaları için gerekli önemlerin alınması hususu dile getirilmektedir.¹⁶ Ancak bu önemler etkili olmamış ve hadiseler patlak vermeye başlamıştır. Bunun üzerine halkın can güvenliğini sağlamaları için dördüncü ordudan yardım istenmiştir.¹⁷ 1310/1892 yılında aslen Kiğılı olan ancak İslam dinini kabul ettiği için Seyfullah adını alan bir mühtedi, Kiğı'da Ermenilerin isyan hazırlığında olduğunu, külliyetli miktarda silah depoladıklarını, bununla halka baskın yapmayı amaçladıkları ihbarında bulunur ve bu silahların yerini söylemek için de İstanbul'a gitmek ister.¹⁸ Bu hadise Kiğı Ermenilerin Müslüman halka yönelik niyetleri hususunda önemli bilgiler sunmuştur. Bu hadisenin ortaya çıkmasından sonra yöre sakini Ermeniler fesat çıkarmalarından dolayı pişmanlıklarını

13 Bkz. BOA, DH.MKT.,42-1465.

14 Bkz. BOA, DH.MKT., 17-1494.

15 Bkz. BOA, DH.MKT.,53-1519.

16 Bkz. BOA, Y..PRK.KOM., 67-7.

17 Bkz. BOA, Y..PRK.ASK., 119-63.

18 Bkz. BOA, DH.MKT.,88-2.

ifade etmek durumunda kalacaklardır. 1313/1895 yılında Kiğılı Ermenilerin içinde bulundukları olağanüstü hareketlilikten şüphelenildiği için bölgeye asker sevkıyatında bulunulmak zorunda kalınmıştır.¹⁹ Aynı tarihli bir başka arşiv belgesinde ise bu durumdan şikayetçi olan bazı Müslüman vatandaşların Ermeni köylerine saldırdıkları, devletin kanunsuz hareket eden bu vatandaşların söz konusu davranışlarına mani olmak amacıyla harekete geçtiği ifade edilmektedir.²⁰ Bu durum, Ermeni soykırımından ısrarla bahseden günümüz Ermeni diasporasının ne denli yanlış ve yanlış tavrı içerisinde olduğunu açıkça göstermesi açısından önem arz etmektedir. Zira bu belgelerden de açıkça anlaşıldığı gibi devlet değil onlara soykırım uygulanmasını, kendilerini korumuştur. Aynı tarihli bir başka belge de ise Pülümür eşkıyalarının Kiğı'daki Ermeni mahallesine saldırmak için harekete geçtiğini, Çalçesme mevkiine kadar yaklaşmış olan bu insanların devlet kolluk kuvvetleri tarafından püskürtüldüğünü belirtmektedir.²¹ Şimdi, eğer gerçekten Osmanlı Ermenilere soykırım uygulamış olsaydı öncelikle bu asilere veya eşkıyaya mani olmaz, bunları Ermenilerle baş başa bırakırdı. Ancak Arşiv belgeleri Osmanlı kolluk kuvvetlerinin Müslümanları Ermeni çetecilerden korumaya çalıştığı gibi, Ermeni vatandaşlarını da eşkıyadan korumaya çalıştığını ortaya koymaktadır. Nitekim bu önlemler sayesinde Kiğı ve çevresinde Ermeni hadiselerinde ciddi azalmalar görülmektedir.

Varlıklarını büyük ölçüde bu hadiselerle borçlu olan Ermeni çetelerinin olayların azalmasından rahatsız oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Çabakçurlu Ermeni çeteleri Kiğı'ya bağlı Aznafr (Doğan Kaya) köyüne saldırılarda bulunmuşlardır.²² 1320/1902 yılında İngiltere'nin Elazığ ve Erzurum konsolosları Kiğı'ya geleerek buradaki Ermeni vatandaşlarla görüşmeleri²³ dikkat çekicidir. 1328/1910 yılında Kiğı'da Ermeni Hınçakyan Cemiyetinin faaliyetlerinde artış olmaya başlar. Bu cemiyete mensup Ermeni-

19 Bkz. BOA, Y..MTV, 69-127.

20 Bkz. BOA, A.)MKT.MHM., 12-535.

21 Bkz. BOA, Y..A...HUS., 72-388.

22 Bkz. BOA, 4-629.

23 Bkz. BOA, Y..PRK.ASK, 66-183.

ler, Osmanlının sadık tebaasını isyana teşvik etmekle kalmazlar, isyan girişiminde bulunmayan dindaşlarına baskıda da bulunurlar. Nitekim bu teşkilata mensup Emre kim Barovan yakalanarak cezalandırılacaktır.²⁴

Ermeni çeteler tarafından körüklenen bu hadiselerin, ileriki yıllarda kontrol altına alınmasında zorlanılacaktır. Bunun üzerine de Ermeni göçü (tehcir) yaşanacaktır. Bu günden bakıldığında tehcirinin sadece Ermenilere değil, Anadolu insanına da büyük zararlar verdiğini söyleyebiliriz. Zira zanaat ve hıref ehli olan bu insanların Anadolu'yu terk etmesi, birçok zanaat dalının gerilemesine ve ülke ekonomisinin ciddi anlamda zarar görmesine yol açmıştır. Aşağıda kısaca vermeye çalışacağımız Kiğı ekonomisi incelendiğinde bu durumun, en azından Kiğı için, böyle olduğu tebellür edecektir.

Kiğı'nın Ekonomik Yapısı

Salnamelerden edindiğimiz bilgiye göre Kiğı oldukça hareketli bir ticari yaşama sahipti. Şehir kendi kendine yetebilen nadir yerleşim birimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. 1304/1886 yılı salnamesinde şehirde var olduğu söylenen iki yüz dükkan ve mağaza ile iki han buradaki ekonomik canlılığın en büyük kanıtı olarak karşımızda durmaktadır. Bu dükkanların yanı sıra aynı tarihte Kiğı'da beş adet de meyhane mevcuttu. Meyhanelerin fazlalığı da gayrimüslim nüfusun fazlalığı ile izah edilebilir.

Kiğı kazası küçük sanayide de kısmen dahi olsa bir ilerleme kaydettiği anlaşılmaktadır. Nitekim burada iki kireç imalathanesi, bir baruthane, bir mumhane, bir boyahanenin yanı sıra iki adet dabbaghane, on adet bezirhane bulunmaktaydı. Bilindiği gibi Osmanlı Döneminde bezir veya zeyrek denilen susamdan bezir yani susam yağı elde edilir. Bir kabın içerisine konur, ortasına bir fitil koymak suretiyle geceleri evlerin aydınlatılmasında kullanılırdı.

Salnamelerden edindiğimiz bilgilere göre Kiğı dabbaghanelerinde üretilen deriler yöre dışına da gönderilirdi. Bir tarım toplumu-

na sahip olan Kiğı ve bağlı yerleşim birimlerinde o tarihlerde iki-yüz kırk sekiz değirmen ve kırk üç dibeğin yanı sıra şehir halkına ekmek üreten iki adet de fırın mevcuttu.

1304/1886 tarihli salnamede verilen bilgiler o tarihlerde Kiğı'da aynı zamanda tekstil atölyelerinin de var olduğunu, burada ipliğin yanı sıra patiskanın (adi bez) da üretilebildiğini, sakinlerine yetecek miktarda yemeni imal edildiğini göstermektedir. Yine aynı tarihli salnameye göre Kiğı'da ayakkabı atölyeleri de mevcuttu.

Salnamelerin verdiği bilgilere göre Kiğı'da buğday, arpa, çavdar, zeyrek, darı, nohut, mercimek, bakla, kavun, karpuz gibi tarımsal ürünlerin yanında birçok meyve türü de yetişmekteydi. Yine yöre halkının en önemli geçim kaynağının başında hayvancılık gelmekteydi.

1304/1886 tarihi salname Kiğı'nın bir başka geçim kaynağının madencilik olduğunu, burada 1255/1839 yılına kadar faal olarak çalışan bir demir madeninin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Zikredilen tarihe kadar Kiğı'da üretilen dökümün yöre ekonomisine ciddi katkılar sağladığı anlaşılmaktadır.²⁵ Zira burada askeri malzeme üreten faal bir fabrika mevcuttu. 1236/1820 tarihli bir arşiv belgesine göre İran ile Osmanlı arasında anlaşmazlık çıktığı dönemde; gerektiğinde Erzurum Kalesinde var olan toplarda kullanılmak üzere Kiğı'daki askeri fabrikada top mermisi ile demir ve bakırdan yapılmakta olan ve adına humbara denilen el bombaları imal edilmekteydi.²⁶ 1253/1837 tarihli bir arşiv belgesine göre burada üretilen top mermileri Bağdat'a kadar geniş bir bölgeye sevk edildikleri ve buralarda kullanıldıkları

25 Zira burada elde edilen demir madeni yöre dışına sevk edildiğine dair arşiv belgelerinde bilgiler bulunmaktadır. Aynı belgeye göre Kiğı'nın Adadiç bölgesinde bir de tuz işletmesi mevcuttu. Yeniçeri kâtiplerinden Malkoç bu iki işletmeden elde edilen gelirleri haksız olarak zimmetine geçirmeye gayret ettiğine dair bir belge de mevcuttur. [Bkz. MAD.d., 615, -1/1.] Bir başka arşiv belgesine göre ise burada üretilmiş olan demirler merkeze yani İstanbul'a *Tophane-i Amire'ye* gönderilerek top imalatında kullanılmıştır. [Bkz. BOA, MAD.d., 8912, -1/1.] Bir başka arşiv belgesi ise aynı tarihlerde Kiğı'nın silah sanayinde de önemli bir yeri bulunduğunu, buradaki demir madeninde elde edilen malzeme ile top mermisinin imal edildiğini belirtmektedir. Bkz. BOA, MAD.d., 8946, -1/1.

26 Bkz. BOA, HAT, 37404/B-825.

rı anlaşılmaktadır. Anadolu'da ise Sivas, Kiğı'da üretilen askeri malzemenin en büyük tüketicisi konumundaydı.²⁷

Yukarıda anılan maden ve fabrika, devlete askeri malzeme üretmesi karşılığında Kiğı Beyi Ahmed'e ikta olarak verilmişti. Ancak Ahmet bey vermesi gereken miktarda top mermisini devlete teslim edemediği için 1243/1827 yılında bu maden ve fabrika kendisinden alınarak Mehmet Bey'e ikta olarak verilmiştir.²⁸

Yine aynı tarihli salnameye göre Kiğı'nın Gülgören mevkiinde tebeşir madeninin varlığından bahsedilmektedir. Ancak bu madenin işletilip işletilmediğine dair bir bilgiye maalesef sahip değiliz. Aynı tarihli salname Kiğı'nın Holan bölgesinde yedi yılda bir kaynadığı iddia edilen bir kaplıcanın varlığından bahsedilmekte, bu şifalı suyun birçok cilt hastalığına iyi geldiği de iddialar arasında zikredilmektedir. 1312/1894 yılı salnamesi de Hemzan ve Hârud adlı bölgelerde iki adet kaplıcanın daha olduğu ifade edilmiştir.

Kiğı'da Eğitim ve Öğretim

Kiğı Kaza'nın maarif hayatına gelince; 1304/1886 yılı salnamesine göre Kiğı Rüştîye mektebinde 52 öğrenci eğitim görmekte olup ikinci öğretmenliğini İsmail Hakkı Efendi yürütüyordu. 1310/1892 yılında ise Rüştîye Mektebinde²⁹ 50 öğrenci bulunuyordu. Okulun müdür yardımcılığını (muallim es-sani) İsmail Hakkı Efendi, bevvaplığını ise Muhammed Efendi yapmaktaydı. 1312/1894 yılında ise okuldaki görevliler değişmemiş olmasına rağmen öğrenci sayısında bir düşüş gözlenmektedir. Bu tarihte Kiğı Rüştîyesi'nde 35 öğrenci eğitim görüyordu. 1315/1897 yılında ise müdür yardımcılığını (muallim es-sani) Muhammed Nurettin Efendi, kapıcılığını ise Muhammed Efendi yapmaktaydı. Rüştîyede o tarihte 38 öğrenci eğitim görmekteydi. İbtadiye öğretmenliğini Muhammed Hurrem Efendi yapıyordu. Okulda 35 öğrenci bulunuyordu. Oysaki 1310/1892 yılında ibtadiyede 65

27 Bkz. BOA, HAT, 48601-1255.

28 Bkz. BOA, HAT, 27099/B-548.

29 Kiğı Rüştîye Mektebi ilk kez 1290/1873 yılında kurulmuş ve mualim-i saniliği'ne İsmail Efendi tayin edilmiştir. Bkz. BOA, İ.ŞD., 1243-27. Aynı tarihte okul için bir de bevvab kadrosu ihdas edilmiştir.

öğrenci mevcuttu. 1318/1900 yılında ise 49 öğrencisi bulunan Rüştîye'de müdür yardımcılığını Abdullah Ramiz Efendi, bevvaplığını (kapıcı hizmetli ve muhafız) Muhammed Efendi yapmaktaydı. Aynı tarihli salname Kiğı'daki merkez ibtadiye okulunun adının Hamidiyye olduğunu, burada 50 öğrencinin eğitim gördüğünü, öğretmeninin adının ise Muhammed Hamdi Efendi olduğunu öğrenmekteyiz.

Kiğı'da Müslümanlara ait bu okulların yanında Ermenilere ait de bir okul mevcuttu. 1305/1887 yılında bu okulun öğretmenliğini Avadis Efendi yapmaktaydı.³⁰

1304/1886 tarihli salnamede Kiğı'da iki medresenin bulunduğu belirtilmesine rağmen bunlar hakkında bir bilgi verilmemektedir. Ancak 1274 tarihli bir arşiv belgesine göre Kiğı müderrislerinden bazılarının *mecidiye nişanı* ile ödüllendirilmiş olmaları, bu medreselerin eski olduğunu akla getirmektedir.³¹ Adı geçen medreselerin giderlerinin karşılanması, müderrislerinin maaşlarının ödenmesi, öğrencilerin ihtiyaçlarının tedarik edilmesi için de buraya birkaç köy vakfedilmişti. Bu vakıf köylerden elde edilen gelirler ile bazı tekke ve zaviyeler ile camilerin de giderlerinin karşılandığı kaydedilmektedir.³²

Dergahlar

Salnameler Kiğı'nın dini-tasavvufi hayatı hakkında aydınlatıcı bilgiler aktarmamalarına rağmen arşiv belgeleri burada tasavvuf erbabının varlığını göstermektedir. Nitekim 1271/1854 tarihli bir arşiv belgesi Kiğı'da bir dergahın bulunduğunu şeyhliğini ise Hasan Efendi'nin yaptığını ortaya koymaktadır.³³

Sonuç

Araştırma konusu olarak seçtiğimiz Kiğı Kazası, Erzurum vilayetine bağlı olduğu için bu yerleşim birimi hakkındaki bilgiler adı

30 BKz. BOA, DH.MKT.,53-1519.

31 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. BOA, A.)DVN.MHM., 30/25. (gömlek dosya)

32 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. MAD.d.,100, 1/1.

33 Bkz. BOA, A.)MKT.NZD., 66-145.

geçen vilayetin yıllıklarında mevcuttur. Buradaki bilgilere göre Osmanlı döneminde kendi kendine yeten bir ekonomisi bulunan Kiğı, sahip olduğu okullar ve medreselerle de kendi ölçüsünde bir entelektüel birliğe sahipti. Şehir nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmalarına rağmen önemli bir gayrimüslim nüfus da burada barınmaktaydı. Bu iki kitle arasında ilk dönemlerde iyi komşuluk ilişkileri var iken, batılı ülkelerin kışkırtması ile yerini çekişme ve çatışmaya bırakmıştır. Bahis mevzuu edilen yıllıklarda Kiğı'da görev yapan devlet görevlileri hakkında da bilgiler yer almaktadır.

ÇEVİRİ MAKALELER

CÂHİZ'İN *ET-TEBESSUR BÎT-TİCÂRE* ADLI RİSÂLESİ*

İslam ekonomi tarihinde önemli bir yeri bulunan Câhiz'in ele aldığımız bu risalesi, bu alanda yazılmış, bilinen ilk örnek olma özelliğine sahiptir. İslam aleminin muhtelif yerlerini gezen ve buralar ile ilgili bilgiler toplayan Cahiz, bu seyahatleri esnasında gördüklerinin yanı sıra, bir ara tüccar olarak da bulunduğu pazara gelen mallar ve bunların fiyatları ile ilgili bizzatihi gözlemlerine dayalı olan bilgiler ve diğer tacirlere sorup öğrendiklerini bir araya getirerek böyle bir eser yazmış olması muhtemeldir.¹

Cahiz'in takdim etmekte olduğumuz bu risalesi İslam şehirlerinin ekonomik hayatını ele alıp inceliyor gibi görünse de, ekonomik bilgilerin yanında Cahiz'in yaşadığı dönemde İslam aleminin sosyo-kültürel durumunu, adet, gelenek ve göreneklerini, giydikleri, yiyip-içtiklerini, hangi takılar ile süslandıklarını ve hangi kokuları kullandıkları ile ilgili **ip uçları** vermektedir. Dolayısıyla aslında bu risale Abbasilerin hakimiyetinde olan ya da Abbasilerin ilişkide bulundukları bölgeleriyle ilgili bilgi vermektedir. Cahiz'in yaşadığı dönemde Ababsilerin hakimiyetinde bulunmayan Endülüs ile ilgili

- * Bu makale daha önce *AÜİFD*'nin 42. sayısında (Yıl 2001) yayımlanmıştır.
- 1 Cahiz: 150-160/767-777 yılları arasında Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir. Hayatının büyük bir kısmını doğduğu bu kentte geçirdi. Daha sonra Bağdat'a gitti, bir süre burada yaşadı. Bağdat'ta bulunduğu süre içerisinde felsefe ile ilgilendiği kaydedilmektedir. Cahiz en parlak dönemini 220-233/835-847 yılları arasında Abbasi vezirliği yapan İbn Zeyyât Muhammed b. Abdülmelik döneminde yaşadı. Bu dönemde kaleme aldığı bir çok risalesini hamisi olan bu devlet adamına ithaf etmektedir. Bu dönemde başta Şam, Humus ve Antakya olmak üzere bir çok yer gezen Câhiz'in coğrafyaya ilgisi de muhtemelen bu dönemde başlar. Büyük bir ihtimalle coğrafyaya dair olan eserlerini bu dönemde kaleme alır. Zira eserlerinde İslam alemini anlatırken hep Bağdat merkezli olarak hadiseye bakmaktadır. Hamisi olan Abbasi veziri İbn Zeyyât'ın öldürülmesinden sonra zor günler geçiren Câhiz. Bir süre hapiste kaldıktan sonra affedildi. Kısa bir süre daha Bağdat'ta kalan Cahiz, daha sonra doğduğu memleketi olan Basra'ya döndü. Hayatının en zor günlerini burada geçirdi. Zira hastalanmış, felçli olarak hayatını bir süre daha devam ettirdikten sonra 255/869 yılında vefat etmiştir. Cahiz'in hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. İrfan Aycan, "Cahiz ve Emevilere Mu'tezili bir Yaklaşım", *İdeolojik Tarih Okumaları*, (der: İrfan Aycan-M. Mahfuz Söylemez), Ankara 1999, 22-35; Ramazan Şeşen, "Cahiz", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 20-24.

Câhız'ın bu risalesinde hiç bilgi yer almadığı gibi, Kuzey Afrika'nın özellikle Haricilerin hakimiyetinde bulunan günümüzün Tunus ve Cezayir çevresi ile Şiilerin hakimiyetinde bulunan Fas çevresinden de bahsedilmemektedir. Dolayısıyla az önce de belirttiğimiz gibi Câhız, Abbasiler merkezli olarak hadiseye bakmaktadır.

Câhız'ın bu küçük risalesi İslam Tarihi açısından gayet önemli iki konunun aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır. Bunlardan ilki Cahız'ın yaşadığı dönemde özellikle zengin sınıf tarafından kullanılmakta olan değerli taşlar, kürkler ve parfümler; ikincisi ise İslam aleminin muhtelif kentlerinde üretilen mamullerdir. Risale değerli taşlar ile başlamaktadır. Değerli taşlardan hemen sonra da parfüm ve güzel kokuları konu edinmektedir. Daha sonra kürk hayvanları ve bunların değerli kürklerini ele alan Cahız, hangi hayvanın kürkünün değerli olduğunu izah etmekle kalmaz, aynı zamanda bunların hangi bölgeden getirildiğini de ortaya koymaya çalışmaktadır. Daha sonra da o dönemde kullanılmakta olan sergiler, kumaş türleri, kumaş boyaları ve ilaç olarak kullanılmakta olan bazı bitkileri zikretmektedir.

Risalenin ikinci ve İslam tarihi açısından en önemli bölümü ise hangi şehirde nelerin üretildiği, daha doğru bir ifade ile ele alınan şehirlerin ürettikleri ve diğer bölgelere ihraç ettikleri mamuller ele alınmıştır. Bunu takip eden kısımda ise av kuşlarından doğan, şahin ve atmaca ile ilgili bilgiler vermektedir.

Risale ile ilgili bizim yaptığımıza gelince; risaleyi sadece çevirmedik aynı zamanda notlandırdık. Cahız'ın çalışmalarını yakından tanıyanların bildikleri gibi o, çok fazla Farsça kelime ve kavram kullanmaktadır. Hele bu risale teknik bir metin olması hasebiyle çokça Farsça kavram ve ifade bulunmakta idi. Bu kavram ve ifadenin bir çoğu da naşir tarafından yanlış anlaşılmıştı, bunları izah etmeye, doğrularını tespit etmeye çalıştık. Metni baştan sona notlandırırken bu gün kullanılmayan, ancak o gün büyük bir öneme sahip olan değerli taşların Latincelelerini de koymaya çalıştık. Yine bu gün bir çok insan tarafından bilinmeyen parfüm çeşitlerini de dipnotlarda tanıtmaya çalıştık. Ancak bunu bugün de kullanılan kürk hayvanlarının tamamı için yapmaya gerek duymadık. Yaptığımız bir başka şey ise; Cahız'ın ele aldığı bölgelerin veya şehirlerin ekonomilerinin daha da iyi anlaşılabil-

mesi için bunları sadece tanıtmakla yetinmedik; aynı zamanda bunların ekonomilerine de bu küçük makalenin hacminin el verdiği ölçüde değinmeye çalıştık.

et-TEBESSUR BÎT-TİCÂRE Fİ VASFÎ MA YUSTEZRAF FÎ'L-BULDÂN MÎNE'L-EMTİATİ'R-REFİATİ VE'L-A'LAKİ'N-NEFİSE²

Basralı Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız kendisine yöneltilen sorulara şöyle cevap vermiştir:

Allah sana ihsanda bulunsun! [Coğrafi] bölgelerin değerli mallarının, nefis takılarının, pahalı ve değeri yüksek mücevherlerinin hangileri olduğunu sordun. Tecrübe kazanmak isteyenler için bir rehber, arz ve talep [gibi ticarî] işlerle uğraşanlar için yardımcı olacak [bir eser yazdım] ve **"et- Tabassur"** diye adlandırdım. Başarı Allah'tandır.

İlk dönem iktisatçılarından bazıları ihtiyaç duyulan mal fazlaysa ucuz, kıt ise pahalı olur iddiasında bulunmuşlardır.

Bizanslılar "bir yerde **karnınız** doymuyor ise başka yere gidiniz" demişlerdir.

Hintliler de; " [piyasada] bol olan her şey ucuzlar, akıl hariç. Zira o çoğaldıkça değerlenir" demişlerdir.

İranlılar ise "Bir ticaretten kazanamıyor iseniz onu bırakın ve başka bir işle uğraşın, bir yerde rızık bulamıyor iseniz, orayı başkası ile değiştiriniz." demişlerdir. [Yine] Farslar; "Her pazarda kazanan, o pazarda geçerli olan şeyi satan kişidir" demişlerdir.

Araplar da "kendisine dünyanın yöneldiği birini gördüğünüzde ona yapışın, çünkü O, rızkı toplar." demişlerdir.

Ne ile malın arttı? sorusu bazı varlıklı kişilere yöneltilmiş, onlar da; hiçbir zaman veresiye mal satmadıklarını, az da olsa kazancı hiç tepmediklerini, kazandıkları bir dirhem dahi olsa onu başkasını kazanmak için harcadıklarını söylemişlerdir.

Şöyle denilmiştir; "[bir tüccar olarak] ihtiyaç duymadığınız şeyi satın almayınız zira onsuz yapamayacağınız şeyi satmak zorunda kalırsınız.

2 Cahız'ın bu risalesi Hasan Hüseyinî Abdülvehhab et-Tunusî tarafından tahkik edilerek 1935 tarihinde Mısır'da basıldı. Biz bu çeviriyi bu baskıya dayanarak gerçekleştirdik.

Bazı filozoflar, kadim Fars vasiyetlerinde şunun olduğunu kaydederler: “Ey insanoğlu seninle memleketin arasında bir göbek bağı yoktur, memleketlerin en hayırlısı başarılı olduğun memleketidir. Zamanın da en hayırlısı sana yararlı olan, insanların en hayırlısı sana faydalı olan, suların en hayırlısı susuzluğunu gideren, hayvanların en hayırlısı seni taşıyan, elbiselerin en hayırlısı seni örten, ticaretin en hayırlısı sana kazandıran, bilgilerin en hayırlısı sana yol gösterendir. Güzellerin en güzeli de çirkin dahi olsa senin güzel gördüğündür.” Yine şöyle denilmiştir; “ sanatın en iyisi ipekçilik, ticaretin en hayırlısı da manifaturacılıktır.”

Altın Ve Gümüşü Tanıma Ve Onları Test Etme Yolları

Bilge kişi derki; kor ateş, ılık huzmesi, ve kırmızı kibrit şeklinde olan altının külçe olanı da külçe olmayanı da rağbet görür ve sürekli tedavülde kalır. Altını ne zaman aşımı, ne de [işlenmesi esnasında] körüğün pisliği bozar. [Dolayısıyla] altını değerli kılan şeyin pek az değişmesi, eskidikçe parlaklığının ve zarafetinin artması olduğu söylenmiştir. Çünkü altın dışında kullanılan ve gömülen her şey fire verir, altın ise asla eksilmez.

En iyi dinar eskidikçe kırmızıdan yeşile doğru renk değişir. İlk iktisatçılar; [saf] dinarın saç ve sakala yapışma süresi ile test edildiğini, sahte dirhemin (nebehrec) ise ağırlığı ve hafifliği ile denendiğini söylemişlerdir.

Altının en iyisinin “el-ikyân”, [som altın] gümüşün en iyisinin ise “el- luceyn”, [katıksız, saf gümüş para] olduğu, saf gümüşün tatlı, sahte gümüşün ise aşırı derecede acı, sahte dirhemin tuzlu ve tiz çınlama sesine sahip olduğu iddia edilmiştir. Keza her hangi bir katkı maddesi içermeyen saf gümüşün sesinin başka bir maddenin karışık olmadığı saflıkta olduğunu ve ağızda tutulduğunda susuzluğu giderdiğini söylemişlerdir.

Değerli Cevherler; Tanınmaları ve Değerlendirilmeleri

İşlenmemiş ham incinin iki şekilde tanındığı; tatlı olanının *Umman*, tuzlu olanın ise *Kızıl Deniz incisi* olduğu söylenmiştir.³

3 En güzel doğu incilerini, inci midyelerinden pinctada martansi'nin mohar altürü üretir. Basra körfezinde yaygın olan bu hayvanların en çok bulundukları yer Umman Yarımadasından Katar Yarımadasına kadar uzanan büyük körfez açıklarındaki sulardır. İyi incinin yetiştiği diğer yerler ise Güney Hindistan ile Sri Lanka arasındaki bölgedir. Bkz. AnaBritanica, inci maddesi, İstanbul 1988, XI, 449

İki türü de suyun dibine çöker. İşlenmiş inci, yağlı olması ile birlikte acı olup hafifliğinden dolayı suyun yüzünde kalır.

İncinin (pearl) içinde kurtçuk bulunduğunda; ona dokunduğunda veya ağzına aldığı anda sıcak olduğunu anlarsın ki bu, kendi içindeki illetten dolayıdır. İçinde kurtçuk olmadığı ise dokununca veya ağza alınca serin olduğu anlaşılır. İncinin içinde kurtçuğun olup olmadığı bu şekilde test edilir.

Denizciler, saf beyazlıkta olmayan büyük inci, ince bir tabaka kuyruk yağına sarıldıktan sonra, hamurun içine konduğunu, çok yüksek ısıda fırına verilerek iyice bekletildikten sonra beraklaşıp, güzelleştiğini ve beyazlaştığını, kafur ile temizlendiğinde de aynı sonucun elde edildiğini, kemik iliği ve kavun suyu ile de berraklaştığı söylenmektedirler.

Lahmî cevherî inciye, safdefu'l-asmi inciden ayırt etmenin yolu şudur: incinin işlenmemiş, ham olanı düz yüzeyli ve dokunulduğunda yumuşakcadır. (İncinin) asamî olanı ise sert olup yüzeyi düz değildir/pütürlüdür.

İncinin en değerlisi saf, yapısı pürüzsüz, küresel (perle ronde) Umman incisidir. Şayet şekil, görünüş, renk ve ağırlıkları eşit olan iki inci bulunursa değerleri son derece yüksek olur. Umman incisi **hızıl** deniz incisinden daha güzel ve daha değerlidir. Çünkü Umman incisi tatlı, saf ve temiz iken Kızıl Deniz incisi ise aksine bir çok kusurunun yanı sıra tuzludur.

İncinin bir tanesi yarım miskal ağırlığında olursa "**dürre**" (perle) adını alır. Yuvarlak (yusyuvrak olmasa da) durrenin ağırlığı yarım miskala ulaştığında fiyatı bazen bin miskal altını bulur. Yumurta biçiminde olanının değeri ise bu rakamın altındadır. İncinin fiyatı, ağırlığının artması ve yuvarlaklığı ile artar. Ağırlığı iki miskale ulaştığında fiyatı on bin ile yüz bin dinar arasında değişir. Bu ağırlıkta olan yuvarlak inciye değer [dahi] biçilemez, zira [bu tür incinin] eşi benzeri yoktur. İnci ne kadar saf ve parlak olur ise o oranda güzel ve değerli olur. ed-Durratu'l-yetime [diye şöhret kazanan inci] Kızıl denizde bulunmuş olup ağırlığının üç miskal olduğu rivayet edilmektedir. İncinin küçük olanına ise mercan (marginto) denilmektedir.

Yakutun (corindon) en değerlisi kıpkırmızı (behremani) (rubicelle) olanıdır.⁴ Ondan sonra gül kırmızısı renginde olanı (corindon rose), sonra da sarı olanı (oriental topaz, yellow sapphire) gelir. Daha sonra da gök mavisi (insancunî) (sapphire) gelir. En değersiz olanı ise beyaz yakuttur (white sapphire). [Yakutun ana vatanı] Hindistan'ın Serendip dağıdır. Orijinal yakut, işlenmiş yakuttan üç özelliği ile ayrılır; ağırlığı, ağıza konduğunda bıraktığı serinlik ve kolay ya da zor işlenebilirliği⁵. Çünkü yakut tartıldığında ağır, ağıza konduğunda serinlik [hissi veren] ve [sertliğinden dolayı] kolayca işlenemeyen⁶ bir taştır. [Saf yakutun aksine] işlenmiş olan yakut ise hafif, emildiğinde sıcak ve [yumuşaklığından dolayı] kolayca işlenebilmektedir.⁷

En iyi yakut hangi renkte olursa olsun parlak saf ve katıksız olandır. Değeri yakutun küçüklüğü ve büyüklüğü oranında yükselir veya düşer. Saf kıpkırmızı (behremani) (rubicelle) yakut yarım miskal ağırlığında olduğunda fiyatı beş bin dinarı bulur. "Cebel" diye isimlendirilen ve iki miskal ağırlığında yakut taşı bulunan yüzük, yüz bin dinar değerindedir. Bu yüzük Ebû Cafer Mansur tarafından kırk bin dinar'a satın alınmıştır. Gök mavisi yakuttan (ismancunî) (sapphire) yapılan yüzük taşının (el-fass) fiyatı ise bazen iki yüz dinara ulaşırdı.

En iyi zeberced (peridot olivine)⁸ koyu yeşil, saf ve doğal olanıdır. Saf zebercedin işlenmiş olanından ayrılma [yöntemi, saf] yakutun [işlenmiş yakuttan ayırmak için kullanılan yöntem] benzer; örneğin [her iki değerli taş da] saf olduğunda, tadı soğuk ve [sertliğinden dolayı] rahatça işlenememektedir⁹; işlenmiş zeberced ise [saf zebercedin aksine] yumuşak, hafif, tat bakımından sıcak ve [yumuşaklığından dolayı] kolay bir şekilde işlenebilmektedir¹⁰.

4 et-Tıfaşı de yakut ile ilgili Cahız'ın verdiği bu bilgilere yakın bilgiler sunmaktadır. Bkz. Ahmed b. Yusuf et-Tıfaşı (ö.651), *Kitabu Ezhâr'tl-Efkâr fî Cevâhiri'l-Ahcar*, (thk. Muhammed Yusuf Hasan-Muhammed Seyûni Hafaci), Mısır 1977, 68 vd.

5 Metnini orijinalinde kolay ya da zor eğlenebilirliği denmektedir.

6 Metinde eğlenemeyen denmektedir.

7 Metnin orijinalinde "eğlenebilmektedir" denilmektedir.

8 Zümrüdün bir türü olan ve onunla aynı hammadeden yapılan zeberced, zümrüt olmak üzere fırına verilmiş, ancak hammadesinin kötülüğü, ustanın hatası ya da fırındaki ısının düşüklüğünden dolayı zümrüt olamamıştır. Üç türü bulunmaktadır. Yeşil, açık yeşil ve koyu yeşil, Cahız'ın da belirttiği gibi en değerlisi koyu yeşil olanıdır. Geniş bilgi için bkz. et-Tıfaşı, 92

9 Orijinal metinde "eğleme işlemi yavaştır" denilmektedir.

10 Orijinal metinde "eğ rahat işlemektedir" denilmektedir.

Zebercedin en iyisinin parlak, saf ve lekesiz olduğu söylenmiştir. Zebercedin bir parçasının ağırlığı yarım miskala ulaştığında, ikbin miskal altın değerinde olur. Değerinin artması, hacminin büyüklüğü ve küçüklüğü ile doğru orantılıdır. el-Bahr denilen ve ağırlığı üç miskal olan yüzüğün zeberced taşını, Ebu Cafer Mansur otuz bin dinar'a satın almıştı. Bu gün bu yüzük bazı halifelerde bulunur.

En değerli firuze¹¹ (turquoise) süt rengi (el-şirbam), yeşil, gök mavisi saf ve eski olanıdır. Firuze kolay işlenemeyen, ateş, su ve sıcakta değişmeyen bir taştır. Ağırlığı yarım miskala ulaştığında firuze yüzük taşının fiyatı en fazla yirmi dinara ulaşır.

En iyi akık, çizgili gibi görülen kıpkırmızı Yemen akikidir. Akık ne kadar saf ve ne kadar parlak ise o oranda değerli olur.

En değerli beycazi (spessartite)¹² ateş alevi renginde kıpkırmızı taştır. Ne kadar sert ve ne kadar büyük olur ise o derece nefis ve değerli olur. İşlenmiş olanı yumuşaktır. İyisini kötüsünden ayırmak için kıl/tüye yaklaştırdığında ne kadar çok kıl çekerse o kadar kaliteli demektir. Beyzacî taşından yapılan yüzük taşı yarım miskali bulduğunda oldukça pahalı olup, değeri en fazla otuz dinarı bulur. Bu değerli [taşın] saf olanı ise gece parıldadığı için değer biçilemeyecek kadar kıymetlidir.

Kristal (rocry crystal) üstünlüğü ve saflığından dolayı tercih edilir. En değerli kristal camı temiz, beyaz ve saf Fer'un camıdır.¹³

11 Birüni Arapça olmayan *firuze* kelimesinin Farsça *biruze* kelimesinden geldiğini söylemektedir. Firuze taşının ana vatanı Nisabur dağları ve Mısır'dır. Firuzenin batı dillerindeki karşılığı ise *turquoise* veya Turkey Stona (Türk taşı) dır. Firuzeye bu ismin verilmesinin nedeni ise bu taş Türkler tarafından Avrupa'ya götürülmesi ve onlara tanıtılmıştır. Mısır'da millattan önce 3000 yıllarından itibaren zinet eşyası olarak kullanıldığı ortaya konmuş olan firuzenin yeşil ve gök mavisi renginde olanı daha değerlidir. Mısır'ın özellikle de Sina Yarımadası'nın tarihinde önemli bir yerinin bulunduğu, bu bölgede bu taşı işleyen atölyelerin mevcut olduğu kaydedilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Et-Tıfaşı, ekler kısmı 278

12 Bicâdi de denilen bu değerli taş Farsça *bicâde* kelimesinden gelmektedir. Bu konu ile ilgili *meccelletu İlmîyi'd-Düneşki* de bir yazı yazar Ahmed Tımur, kelemenin Farsça olmadığını, Türkçe olduğunu, Türkçeden Arapçaya geçtiğini söylemektedir. Bicâde kelimesi zaman zaman yakut ve kehribara benzeyen diğer değerli taşlar için de kullanılmış olmasına rağmen asıl ifade ettiği taş ise spessartite denilen taşı ifade etmektedir. Geniş bilgi için bkz. et-Tıfaşı, ek, 263

13 et-Tıfaşı, kristalin asıl yerinin Merv olduğunu söylemektedir. Bkz. 273

En değerli elmas (diamond); kristal renkli, saf, beyaz ve temiz olanıdır. Sonra da kırmızı olanı gelir. Ağırlığı yarım miskale ulaştığında fiyatı 100 dinara kadar çıkar. Elmas ne kadar büyük ise o derece pahalı ve değerli hale gelir.

PARFÜM VE GÜZEL KOKULARI TANIMA

En iyi öd ağacının¹⁴ saf (la ğaşşe fih) Mendel¹⁵ ağacı olduğu söylenmiştir. Öd ağacı ne kadar sert (salb) ise, o kadar değerlidir. Anılan bu ağacın en iyisi hoş kokusunun yaygınlığı, keskinliği ve yoğunluğu ile anlaşılır. Hind öd ağacının en iyi türünün ağır olup suyun dibine çöktüğü, en adi türünün ise hafif olup suda batmadığı söylenmiştir. Hintlilerin düşüncesine göre, hafif hint ağacının içinde ruh olmadığı gibi kokusu da zayıftır. Ağır olanın ise, yoğun keskin ve güçlü kokusu vardır.

Tibet miskininin¹⁶ en iyisi rengi açık (fatih) kuru (yabis), kötü olanının ise **koyu renkli** olduğu söylenmiştir.¹⁷ Miskın sahtesinin

- 14 Daha çok Çin, Hindistan, Cave, Sumatra çevresinde yetişmekte olan öd, öteden beri doğu ve batıda tıp, eczacılık, parfümeri ve ev eşyalarının yapımında kullanılan güzel kokulu, siyahımsı ve bazı yerleri benekli, deriye benzer kabuğu bulunan ve çok sert, hatta sertliğinde taşa benzetilen bir ağaç olup yirmiyeye yakın türünün bulunduğu kaydenilmektedir. Bu ağacın daha çok itiriyat sanayisinde kullanılmaktaydı. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağışışı*, Ankara 2000, 70
- 15 Mendel'den getirilen öd ağacının Emevilerin son döneminden itibaren İslam aleminde kullanılmaya başlandığı aktarılmaktadır. Rivayetlere göre, Hüseyin b. el-Bermek Emevilerden kaçarak Hindistan'a -Mendel'e- yerleşmiş, burada öd ağacını görmüş ve bu ağacın İslam aleminde bilinmekte olan öd ağaçlarından daha kaliteli olduğunu farkına varmış, tüccarları bu ağacı satmaları hususunda teşvik etmiştir. Emeviler yıkıp yerine Abbasiler kurulunca Berbekoğullarının da yıldızı parlamış, Abbasilerin en büyük destekçileri sıfatıyla saraya yerleşmişlerdi. Bir gün Hüseyin b. el-Bermek Abbasi halifelerinden el-Mansur'un huzuruna girdiğinde onun kamarâi öd ağacından yapılan bir kokuyu kullanmakta olduğunu görür ve ona, kendisinde daha kaliteli bur udun bulunduğunu söyler ve kendisine bunu hediye eder. Kendisine takdim edilen bu kokuyu çok beğenen halife Mendel'den bol miktarda öd ağacı getirtmesinden sonra da bu ağacın tanınmaya başlamış ve İslam aleminin muhtelif yerlerinde şöhret kazanmıştır. Bkz. Abdulhalik Bakır, 71.
- 16 Ortaçağda dünyanın muhtelif yerlerinde üretilerek pazara sunulan miskin en kaliteli Tibet miskin olduğu çağdaş araştırmacılar tarafından da ortaya konmaktadır. Abdulhalik Bakır'a göre Tibet miskininin diğer misklerden daha kaliteli ve daha çok tutulmasının nedeni: Tibet dağlarında misk keçilerinin besledikleri farklı bitkilerin yanı sıra, Tibetli misk satıcıların sattıkları bu mamüllere hille karıştırmamaları, miski saf haliyle pazara sunmuş olmalarıdır. Oysaki diğer bölgelerde üretilen misk, büyük ölçüde katkı maddesi içermektedir. Geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, 60
- 17 Misk maddesi, anavatanı Tibet ve çevresi olan misk keçisi (moschus moschiferus)'dan elde edilirdi. Bu hayvanın karnında bulunan kan torbası dolunca hayvanı rahatsız eder, hayvanın karnını kayalardan birine veya güneş

ise; kurşun, kunduz güdelerinden çıkarılan koku, bakam ağacı (kızıl ağaç), ve siyah şam cevizi reçinesi karıştırılarak yapılır. Misk ne kadar hafif ve kokusu yaygın ise o derece iyidir.

Anber'in¹⁸ en değerlisi boz renkli (eşheb) Zenci anberidir.¹⁹ Daha sonra mavi ve sarı olanı gelir. En adi olanı da ...²⁰

Elbisede en güzel nakış; (veşiy) Şapur'da²¹ yapılan (sabirî), Küfe'de yapılan (el- kufî),²² ipek olan sonra altın yaldızla dokun-

ışınlarıyla iyice ısınmış olan taşlardan birine sürmesine ve torbayı yırtmasına neden olur. Torba yırtılınca kanlar taşların üzerine dökülürdü. Daha sonra Tibetliler, dağlara çıkar bu keçilerin yaşadığı yerlere uğrar ve bu kurumuş kanları toplarlardı. Daha sonra bu madde ceylan boynuzlarına doldurulur, üzerine kurşun dökülerek ağız kapatılırdı. Böylece misk kurur ve kokusu daha da keskinleşirdi. Kuruyan bu misk tacirler aracılığıyla İslam muhtelif yerlerindeki pazarlara götürülürdü. Bunun yanında yine kaynaklarımızda Ortaçağ'da henüz yürümeye başlanmış, keçi yavrusuna benzeyen ve misk faresi (european muskrat) olarak adlandırılan hayvandan da adı geçen bu kokunun üretilildiğini öğrenmekteyiz. Avcılar tarafından yakalanan ve göbekleri sıkıca bağlanan bu hayvanların misk torbaları dolunca, kesilirler, göbeklerindeki torbalar alınır, bir süre arpanın içinde bekletilmek suretiyle kokusunun keskinleşmesi sağlanırdı. Daha sonra da tacirlere satılırdı. Bu tür miskin en değerli ve en kaliteli misk olduğu rivayet edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, 57-59.

- 18 Ortaçağ İslam dünyasında itriyat ve ilaç sayının önemli hammadesi olarak kullanılmakta olan amberin hangi maddeden imal edildiği ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Kimisine göre amber, denizin dibinde yetişmekte olan bitkilerden elde edilirken kimilerine göre ise balinaların karnlarında bulunan bir maddeden veya balınanın dışkasından elde edilmekteydi. Geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, 64-65.
- 19 Amberin birkaç türü bulunmakta idi. Bu türlerin ilkinin Şihr ve çevresinde üretilen Şihri amber oluştururken, bir başka türünün ise Câhız'ın da yukarıda belirttiği boz renkli olan ve Afrika kıtasından zenci tüccarlar tarafından Aden'e getirilerek satılan ve buradan diğer pazarlara dağılan Zenci Amber gelmektedir. Geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, 67.
- 20 Kitabı neşreden eden burada bir sayfaya yakın bir metnin okunamaz durumda olduğunu bildirmektedir.
- 21 Fars bölgesinin en önemli kentlerinden biri olan Şapur iki özelliği ile tanınmaktadır. Bu özelliklerinin ilki İran'daki en büyük itriyat üretim merkezi olmasıdır. Burada üretilen itriyat çeşitleri İslam aleminin muhtelif yerlerine satılmakla kalmamış, aynı zamanda buradan giden itriyat ustaları İslam aleminin muhtelif yerlerinde itriyat atölyelerini kurmaya ve işletmeye çalışmışlardır. Şapurlu itriyat ustalarının kurduğu itriyat atölyesiyle ünlenen kentlerin başında Küfe gelmektedir. Küfe, Emevilerden itibaren Abbasilerin erken dönemine kadar Irak'ın en önemli itriyat üretim merkezi olmuştur. Küfe'deki itriyat atölyelerinde, başta menekşe olmak üzere nergis, adi leylak ve zambaktan koku elde edilmesine rağmen, asıl karanfil esansı ineşhurdu. [M. Mahfuz Söylemez, Emeviler Döneminde Küfe, 225]. Şapurun meşhur olduğu ikinci şey ise ipek dokumacılığıdır. Yörede bolca yetişen dut ağacı münasebetiyle burada ünü İslam aleminin diğer bölgelerine de yayılan ve Saburî (Şapurda üretilen elbiseler) şeklinde şöhret kazanan ipek elbiseler üretilirdi. Geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Belhî, *Farsnâme*, 141-142.
- 22 Hire'nin yıkılmaya yüz tutmasından sonra, ipek ile uğraşan zanaatkarların Küfe'ye yerleşmeleri ile beraber Küfe, dokumanın önemli merkezlerinden biri

muş olanıdır. Onlardan sonra ise saf ketenden İskenderân'da yapılan (İskenderânî) nakış gelir. Ondan sonra, altın ile işlenen ondan sonra da dokuma olarak yapılan (ğazalî) nakış, sonra da içinde ipek ve altın bulunmayan nakış gelir ki; bu Yemen'de yapılmaktadır. Yemen'de yapılan nakış bu özelliği ile dokuma nakıştan daha üstündür. [Hatta] İpek ve keten nakış [bile] Yemen'de üretilen nakışın ulaştığı değere ulaşamaz. Çünkü dokuma nakışın değeri bazen 1000 dirheme ulaşabilir.

En değerli sincap²³ [derisi] as²⁴ (mustella erminea, putorius Ermineus)'ındır. Daha sonra açık renkli sincap [derisi], daha sonra Hazar [sincabının derisi], sonra da Harezmi [sincabının derisi] gelir. Ondan sonra da Tavşan tüyü karıştırılmamış olan sincap [derisi] gelir.

En değerli tilki [derisi], Hazar denizi çevresinde bulunan tüyleri kalın/sert ve boyanmamış siyah tilki [derisi]dir. Ondan sonra beyaz tilki, ondan sonra da kırmızı Muhaysir²⁵ tilkisi, sonra da kırmızı Hazar tilkisi, sonra da hălâc ağacı rengine benzeyen [tilki derisi] gelir.

En değerli [kürkü olan] as, uzun kuyruklu olanıdır. En iyi samur (mustela zibellina) [derisi]²⁶ Çin samurudur. Daha sonra

haline geldi. Hatta Makdisî, Küfe'nin ihtiyacından fazla kumaş ürettiğini, ürettiği bu kumaşın bir kısmını da yöre dışına ihraç ettiğini söyledikten sonra, bu kumaşların İslam aleminin hiçbir yerinde eşi ve benzerinin bulunmadığını iddia etmektedir. Bkz. Makdisî, *Ahsenu't-Tekasim*, 320; M. Mahfuz Söylemez, *Eneviiler Döneminde Küfe*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2000, 221.

23 Sincap, tüyü gayet yumuşak olan bir kürk hayvanıdır. Daha çok Türk illeri ve Sicilya'da yaşamaktadır. İsfahanî, sincap derisinin tercih edilmesinin nedeninin serin tutması olduğunu ve genellikle de gençler tarafından tercih edildiğini söylemektedir. Sincap kürk hayvanı olarak kullanılmasının yanı sıra ilaç olarak da kullanılmaktaydı. Örneğin sincap etinin deliye yedirilmesi durumunda deliliğinin yok olacağına inanılmaktaydı. Bkz. Kemalettin Ebû'l-Beka Muhammed b. Musa ed-Demirî, *Hayatu'l-Heyevân*, (Osmanlıcaya trc. Abdurrahman b. el-Hac İbrahim), Matba-i Âmire, İstanbul 1272/ 1856, II, 77-78.

24 Kakım da denilen as, gelinciğe benzemektedir. İlerlerde, duvar deliklerinde, ağaçların kovuklarında yaşayan as, kürk hayvanıdır. Ancak kürkünün fazla değerli olmadığı ve fazla tutulmadığı kaydedilmektedir. Bkz. Mustafa Köktürk, 31

25 Naşir bu kelimenin metinde Mahser şeklinde yazılmış olduğunu, bunun doğrusunun ise Mısır olabileceğini, bu durumda kelimenin "Mısır'da boyanan tilki derisi" anlamına gelebileceğini söylüyorsa da bu kelime büyük bir ihtimal ile ya harfî düşen Muhayser kelimesidir. Muhayser ise Medine ve Azza arasında geniş bölgeye verilen isimdir. Bkz. Yakut, *Buldan* V, 66.

26 Anavatânı Sibirya olan samur, kürk hayvanlarından biri olup kürkü Çin'de öteden beri yaygın olarak kullanılmaktaydı. Hatta Çin'de din adamlarının bir

tüyleri uzun, koyu siyah ve açık beyaz [karışımı] Hazar samuru gelir.

En iyi ve en pahalı sergi (el-ferş) parlak Ermeni kırmızısı ile boyanan tiftik [mer'iz] sergisidir. Daha sonra kalın ipek ile dokunmuş olanı ile, kare kare şeklinde süslenen sergi gelir. Daha sonra da Rumî Hüsrevanî tarzda yapılmış halis ipek sergi gelir. Ondan sonra Meysani tarzda nakışlanan/işlenen ipek sergi, sonra da ince ipek sergi (el-bezyun) gelir. Bu sergiler ne kadar çok altın ile işlenirse daha iyi ve daha değerli hale gelirler. Bu sergilerden Ermeni, Meysani ve bezyün hariç diğer türlerinin tamamı altın ile süslenebilir

En değerli Meskey²⁷ beyzunu, ince dokunmuş olanıdır. Ondan sonra çizgili olanı (muhattat) daha sonra da müfeles (fulus parası şeklinde işlemeli) daha sonra da sazic (saf/tek renkli) olanı, muayyen (hayvan gözü şeklinde işlenmiş olan), benekli noktalı (munakkat) olanı gelir.

Meskey'de üretilen yaşmak ise ince işçiliği olduğundan, iyi dokunması durumunda fiyatı 50 dinara kadar yükselir.

Bukalemun (Ebü kalemun) denilen [kumaş türü], yeşil, kırmızı ve menekşe renginde ipek üzerine değişik çizgiler ile kırmızı Rumî Hüsrevanî türün saf katkısız olanındandır. Güneşin şiddeti ve gündüz ile birlikte (bu tür kumaşın) farklı farklı renkler aldığı söylenir. Değeri ise gerçekten çok yüksektir.

Elbiselerin en iyisi Mısır yününden yapılanıdır. Onu, Fars [bölgesinde bulunan] Huzistan'da²⁸ yapılan [el-Huziyye] elbise

takım dini ayinlerde samur kürkünü giydikleri rivayet edilmektedir. Samur kürk olarak kullanılmasının yanı sıra kalpak, yaka ve mantolara zinet olarak da kullanılmaktadır [Bkz. Mustafa Köktürk, *Av Hayvanları ve Avcılık*, Tarım Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü Yay. ?, 1946, 30]. İslam aleminde ise; samurun kürkleri yumuşak, hafif ve gösterişli olduğundan genellikle emirler veya elit tabakaya mensup insanlar tarafından giyilirdi. Örneğin ünlü muhadis Mücahid, Kufeli ünlü fakih eş-Şa'bî'nin üzerinde samur kürkü gördüğünü söylemektedir. [bkz. Ed-Demiri, II, 77] bu durum Emevilerin döneminden itibaren samur kürkünün kullanıldığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

27 Meskey Kirman dolaylarında bulunan bir kenttir. Bkz. Yakut, *Buldan*, V, 128

28 İran'da bulunmakta olan Huzistan bir şehir olmayıp bir bölge adıdır, en önemli kentleri ise Tuster, el-Asker, el-Ahvaz, Basina ve Sus kentleridir. [Bkz. Makdisi, 309] Geniş tarım havzalarına sahip olup ekonomisi genelde tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Bu bölgede hurma, buğday, arpa, pirinç, şeker

takip eder, onu da [yine bu bölgede bulunan] Şiraz'da²⁹ üretilen tiftik dokuma takip eder. Sonrada Fasa ipeği [karıştırılarak] yapılan İsfahan tiftik dokuması gelir, sonra Taberistan'da imal edileni, sonra da saf yün elbiseler gelmektedir.

En değerli teylesân,³⁰ Taberistan bölgesindeki Ruyân'da³¹ yapılmaktadır. Daha sonra da Amul'da³² yapılan teyalisi gelmektedir. Sonra Mısır'da yapılanı, sonra da Kums'da imal edileni gelir. En iyi keçe, Çin keçesidir. Onu Kuzey Afrika'nın kırmızı keçesi, onu da Tâlegân'ın³³ beyaz keçesi, sonra Ermenistan keçesi daha sonra da Horasan keçesi takip eder.

kamışının yanı sıra bir çok meyve de yetişmektedir. Yörede kaliteli ipek dokumacılık da yapılmaktadır. Bu bölgeye dokumacılığın ne zaman ve nasıl girdiği ile ilgili farklı rivayetler olmakla beraber Yakut'un aktardığı rivayet en tutarlısı olarak kabul edilmektedir. Bizans ile savaştan Şapur zül-Ektaf, İran'a geri dönerken Anadolu'nun en büyük dokuma merkezlerinden biri olan Diyarbakır'a uğramış, burada dokuma tezgahı bulunan bir çok zanaatkarı beraberinde götürerek Huzistan'a yerleştirmiş, bu bölgenin İran'ın en büyük dokuma merkezlerinden biri haline gelmesini sağlamıştır. [Bkz. Yakut, II, 405] Makdisi, şeker kamışı, armut, hububat, yaş sebze ve meyve, kaliteli turunc, nar üzüm, ince keten ve ipek elbiseler, ince pamuk elbiseler, şeker ve şekerli mamuller ile balın üretildiğini söylemektedir. Bkz. Makdisi, 309.

29- İran'ın en ünlü şehirlerinden biri olan Şiraz, Haccac'ın amcasının oğlu Muhammed b. Kasım b. Ebi Âkil tarafından askeri karargah olmak üzere kurulan kentlerden biridir. Fars bölgesinde başta İstahr olmak üzere bir çok şehir buradan fethedilmiştir. Himyeri'nin anlattıklarından bu şehrin kuruluş aşamasında düzenli bir kent şeklinde tasarlanarak kurulmadığını anlamaktayız. Zira Himyeri burada şehri kuşatan bir surun, şehrin pazarının bulunmadığını, evlerinin birbirlerine yapışık olduğunu söylemektedir. Daha sonra düzenli bir şehir haline gelen Şiraz'ın ekonomisi Himyeri'ye göre büyük ölçüde tanıma dayanmaktaydı. Ona göre burada geniş bostanlar bulunmakta, reyhan ve bakiğiller üretilmekte, meyve yetiştirilmekteydi. [Bkz. Himyeri, 351] Makdisi, burada kaliteli elbiseler, eşi ve benzeri bulunmayan lambaların, ipek kumaşların ve şeker kamışının üretildiğini söylemektedir. Bkz. Makdisi, 336.

30 Çoğulu teyalise olan bu elbise kış aylarında soğuktan korunmak için giyilirdi.

31 Taberistan'ın en büyük kenti olan Ruyân, dağlık bölgede bulunmaktadır. Geniş tarım arazisine de sahip olan bu kent asıl önemini Deylemistan'a giden yol üzerinde bulunmasından almaktadır. Hz. Osman'ın Küfe valisi Said b. el-As tarafından fethedilerek islam topraklarına katılan bu kent bir çok bilgin yetiştirmiştir. Geniş bilgi için bkz. Yakut, III, 104.

32 Taberistan'ın düzlük bölgesindeki en önemli şehirlerinden biri olan Âmul, dokuma merkezi olarak bilinmektedir. Taberiye diye meşhur olan giysi, seccade ve sergilerin tamamı burada üretilmekte idi. Zaten buralı olan bilginlerin çoğu da Taberistan nisbesi ile anılmaktadır. Ünlü tarihçi Muhammed b. Cerir et-Taberi de aslın buralı olmasına rağmen Taberistan'a nispet edilenlerden biridir. Bkz. Yakut, I, 57.

33 Belh'e bağlı yerleşim birimlerinden biridir. Büyük bir pazara sahip olup, çevresinden Ceyhun nehrinin kollarından biri akar, şehir son derece temiz idi. [Bkz. Makdisi, 239] Makdisi'nin verdiği bu bilgilerden Tâlegân'ın hayvancılığa son derece müsait olduğunu görmekteyiz.

En iyi Berber kaplanı³⁴ derisi siyah beyaz çizgili [veya] siyah beyaz noktalar bulunan işlemeli [deri]dir. En zarif kaplan, [derisi] siyahlığının ortasında apaçık bir şekilde küçük simsiyah noktalar bulunanıdır. Şayet siyah çizgileri hafif siyah çizgiler ile birbirine bağlı olursa daha zarif olur. İçinde kırmızı ile birlikte bembeyaz ve simsiyah [çizgiler], bulunanı daha güzel ve daha pahalıdır. Berber kaplanı küçük olup derisi ancak bir tek eğeri örtecek kadardır. Derisinin en pahalısı 50 dinarı bulur. Kuzey Afrika ve Hindistan kaplanının derisi daha geniş ve daha büyük olmasına rağmen Berber kaplanının derisinin seviyesine ve değerine ulaşamadığı gibi ondan fazla olması da mümkün değildir. Kaplan [derisinin] en değerlisi sade olmayıp, desenli olanıdır. En iyi pamuk ise beyaz, yumuşak, çekirdekleri küçük, güzel, saf ve beyaz olanıdır.

Kırmızı; içinde kırmızı bir kurtçuğun bulunduğu bir ot olup, dünyanın sadece üç bölgesinde yetiştiği söylenmektedir. Bunlar; Endülüs tarafında bir yer, Târm³⁵ denilen yerleşim yeri ve Fars bölgesidir. Bu otu ve yerlerini her sene İsfendiyar ayında (İranlıların güneş takviminin 12.ayı) bu otu toplayan bir gurup Yahudiden başkası bilmez.³⁶ Yahudiler bu bitkiyi kuruttuktan

34 Kaplan derisi, ilk dönemlerden itibaren zengin sınıfa mensup insanlar tarafından genelde eğerlerin üzerine kaplamak için kullanılmaktaydı. Fazla bulunmadığı için gayet pahalı olan kaplan derisini herkes bulamadığı için de bir sürü hadis uydurulmuştur. Taberanî tarafından nakledilen bu iki hadisi konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı için aktaralım: “*Melekler kaplan derisi taşıyanlar ile beraber bulunmazlar*”, “*Kaplan derisine binmeyiniz (eğerlerinizi kaplan derisi ile kaplamayınız)*” ed-Demiri bu hadislerin sahih olduğunu söylemektedir. Derisinin yanında az bulunan kaplanın ilaç olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin: kaplan kılının akrepleri kaçırdığına, eritilmiş kaplan yağının yaraları iyileştirdiğine, kaplan eti yiyene yılan zehrinin zarar vermediğine, kaplan zekerinin pişirilip yenilmesi durumunda idrar yollarına iyi geldiğine, kaplan derisini üzerinde taşıyan insanın diğer insanlar tarafından sevimli bulunduğuna, kaplan pençesinin gizlendiği yere farenin girmedicine inanılmaktaydı. Bkz. ed-Demiri, II, 256.

35 Târm, Fars bölgesinde Darabecirc'e bağlı bir yerleşim yeridir. Kirman'a yakın olduğu kaydedilen Târm'in güçlü bir kalesinin bulunduğu, sıcak bir iklime sahip olduğu en yaygın bitki dokusunun ise hurma olduğu belirtilmektedir. Târm'in en çok ürettiği kristal ile meşhur idi. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Belhi, *Farsnâme*, (nşr. Gay Le Strange-R.A. Nicholson), London 1921, 129-130.

36 İslam aleminin hemen hemen her yerinde kumaş boyacılığı Yahudiler tarafından yapılmakta idi. Dolayısıyla Yahudiler, buldukları bir takım boyaların alışımları ile ilgili hiç kimseye bilgi vermemekte, bunu bir sır olarak saklamaktaydılar. Bu bilgiler sadece babadan oğula miras olarak kalmaktaydı. Cahız da burada Yahudiler tarafından bilinen parlak kırmızı rengin yapımında kullanılan bitkinin yetiştiği yerin bir tek Yahudiler tarafından bilindiğini söyleyerek buna işaret etmektedir.

sonra³⁷ ipek, yün vsyi boyarlardı. En iyi kumaş boyacılığının yapıldığı yer **Vasıt** [kenti]dir.³⁸

Pelesenk ağacının (el-belesün),³⁹ Mısır'da yetiştiği, ilk baharda [bu ağacın bazı dallarının] hafifçe yarıldığı, yarılan bu yerlerden pelesenk yağının çıktığı, çıkan bu yağın toplandığı söylenmektedir. Mısır hariç dünyanın diğer bölgelerinde bu ağaç bulunmamaktadır.

Zelem;⁴⁰ Şehrezür'da yetişir. Cinsel güç için iyi geldiği iddia edilir. Kurmaz; Farsça "pencgeşt" denilen ağaç olup genellikle Farsların *fazahar* dedikleri gül defnesi ile aynı yerde yetişir. Dolayısıyla kurmaz, gül defnesi ile birlikte ekilir. Bu iki bitkinin de Bizans'tan getirildiği söylenmektedir. Bunun garip ve uzun bir hikayesi vardır.

İTHAL EDİLEN NADİR TİCARİ MALLAR, YİYECEK-GİYECEK, DEĞERLİ TAŞLAR VE CARIYELER

37 Orjinal metinde bu kurtçuk kuruyunca denilmektedir.

38 Haccâc b. Yusuf tarafından Dicle Nehri'nin hemen yanı başında kurulmuş olan Vâsıt şehri, yarım daire şeklinde inşa edilmiştir. Şehrin merkezinde Mes-cit, pazar ve Dârul-İmâre bulunmaktaydı. Irak'ı kontrol altında tutmak amacıyla, eyalet merkezi olmak üzere inşa edilmiştir. [Geniş bilgi için bkz. Bahşel el-Vâsıtî, *Tarihü Vâsıt*, (thk. Korkis Avvâd), Beyrut 1986, 38-41; Abdülkerim Selmân el-Muadidî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Emeviyyîn*, Basılmamış Master Tezi, Bağdat 1974, 106, 127, 128, 130] Vâsıt'ın en iyi kumaş boyacılığının yapıldığı yer olmasına gelince; öteden beri Vâsıt'ın da içinde bulunduğu Mezopotamya'da önemli oranda Yahudi'nin yaşadığı bilinmektedir. Nitekim Ali Mazaheri, Abbasiler döneminde Aşağı Mezopotamya'da yaşayan Yahudi nüfusu çıkaran Haham Pataşya'nın en yoğun Yahudi nüfusun Vâsıt'ta yaşadığını söylediğini aktarmaktadır. Dolayısıyla bu Yahudiler'in ata meslekleri olan kumaş boyacılığını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bkz. Bkz. Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (trc. Bahriye Üçok), Varlık yayınları Ankara, 150.

39 İriyat sanayinde kullanılan önemli bitkilerden biri olan pelesenk, yapraklarının şekilleri ve kokusu itibarıyla daha çok sedef ağacına benzemektedir. Pelesenk yağının kullanılmak suretiyle oluşturulan parfüm çeşidine limon suyu, pelebenk çekirdeği, öd, turunc kabuğu, beskası, ceviz içi ve sarı kafur da karıştırılarak meydana getirilirdi. Bkz. Abdulhalik Bakır, 120.

40 İbnü'l-Baytar bu bitkinin ince şeker kamışına benzediğini, derin köklerinin bulunduğunu, çiçeğinin bulunmadığını, küçük danelerinin bulunduğunu ve bu danelerin tatlı olduğunu, bu otun ve danelerinin Endülüs ve Kuzey Afrika'da da bilindiğini, buralarda bu ota Sudan biberi denildiğini söyledikten sonra, bu bitkinin Endülüste çokça ekildiğini ve bitkiler içerisinde yağı en fazla olan bitki olmakla tanındığını ilave etmektedir. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Baytar, Ziyaüddin Abdullah b. Ahmed el-Endelusi (ö.646), *el-Câmî li Müfredât'l-Edviyeti ve'l-Ağziyye*, I-IV, katuthane-i Hasan Bek matbaası, basım yeri yok, 1291, II, 166.

HİNDİSTAN'dan⁴¹ panter, kaplan, fil,⁴² kaplan derisi, kırmızı yakut, beyaz sandal ağacı,⁴³ abanos ağacı⁴⁴ ve Hindistan cevizi getirilirdi.

ÇİN'den⁴⁵ çelik (femed), ipek, **porselen**, kağıt, mürekkep, tavus kuşu, rahvan savaş atları, eğer, keçe, darçın, saf ravend bitkisi⁴⁶ getirilirdi.

- 41 Hindistan özellikle de Seylan adası, erken dönemden itibaren Dünya ticaret merkezi olduğu söylenebilir. Burada ipek, karanfil, tarçın, kara biber, za'feran gibi baharatlar ile sedef, hind ardıcı, itriyat çeşitleri, kına, balık yağı gibi mamullerin yanı sıra pamuk, ipek, fildişi, yarıtcı hayvanların derileri ve Çin'de üretilen mallar getirilir, batıdan gelen mallar ile takas edilirdi. Seylan adasından yola çıkan bu mallar iki güzergah takip ederek batıya geçmek zorunda idi. Bu güzergahın ilki, seylan adasından Yemen sahillerine oradan da sahili takip ederek Babu'l-Mendebe geçtikten sonra Kızıl Deniz'e oradan da Akabe körfezine, daha sonra kervanlar ile İskenderiye'ye İskenderiye'den de gemiler ile gideceği yere kadar giderdi. Ancak bu yol birkaç nedenden dolayı güvenli değildi. Öncelikle Babu'l-Mendebe'ye yakın bulunan Sokodra adası Hindistanlı korsanların elinde olduğu için buralardan geçen gemiler sürekli soyulmaktaydı. İkincisi bu ticari güzergahı ele geçirmeye çalışan Sasaniler, Bizanslılar ve Habeşliler arasında sürekli savaşlar yapılmaktaydı. Buna bağlı olarak da Yemen sürekli el değiş-tirmekteydi. İkinci ve daha güvenli olan diğer yol ise Seylan adasından sahili takip ederek Basra körfezine ulaşan yoldur. Bu yol hem daha kısa ve hem de daha güvenli olduğu için en çok rağbet göreni idi. Basra körfezine ulaşan mallar iki güzergah takip ederdi. Ya Fırat nehrini takip ederek Hire'ye (ki burası İslami dönemde Küfe oldu) veya Dicle'yi takip ederek Medain'e (Bağdat kurulduktan sonra Bağdat oldu) boşatılırdı. Oradan da çevre yerleşim birimlerine veya aracı tüccarlar ile diğer bölgelere aktarıldı. Bağdat'ın kurulmasından sonra Bağdat yollarının Dicle ile Fırat nehirleri arasında bir kanal kazınarak suretiyle bu ticari güzergahlar kontrol altına alınmıştır. Bu kanahın kazınması Küfe'nin eski canlılığını yitirmesine -büyük ölçüde- neden olmasına rağmen Bağdat'ın zengin ve müreffeh bir şehir olmasına neden olmuştur, denebilir. Konu ile ilgili geniş bilgiler için bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Emeviler Döneminde Küfe*, 230 vd.
- 42 Fil, İslam öncesi dönemden itibaren savaşlarda bir silah olarak kullanılmaktaydı. Bunun yanında Küfe mescidinin en büyük kapısına adını veren filde olduğu gibi, günümüzde ayı oynatanların yaptıkları gibi kimi kentlerde filleri sokak sokak gezdirmek suretiyle para kazanmaya çalışan insanların varlığı da bilinmektedir.
- 43 Ortaçağda itriyat sanayide kullanılan ve Hindistan'dan getirilen sandal ağacının iki türü bulunmaktaydı. Kırmızı renkli olanı daha sert iken, Beyaz olanı daha yumuşak ve kokusu daha güzel olduğundan daha çok tercih edilmekteydi. İlaç sanayiinde de kullanılmakta olan bu ağacı İbn Sina, bir çok hastalığın ilacı olarak takdim etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Kazvinî, *Acâibu'l-Mahlukât*, II, 21.
- 44 Abanos ağacı, sert son derece ağır, ağırlığında taşla benzetilen bir ağaç olup suyun dibine çöktüğü rivayet edilir. Açık renkli olanının güzel bir kokusunun bulunduğu söylenmektedir. Bkz. Kavvinî, *Acâibu'l-Mahlukât*, I-II. (ed-Demirî'nin Hayetu'l-Heyvan'ın hamisinde) Matbaa-ı Âmire, 1306, II, 4.
- 45 Yukarıda Hindistan'ı anlatırken belirtmeye çalıştığım gibi Hindistan'ın Seylan adasından aldığı yükleri Batıya getiren gemilerin büyük bir kısmı Çin mallarını da taşırlardı. Batıya getirilen bu malların önemli kısmı Hireli, (daha sonra Küfe ve Basralı) veya Yemenli Araplar ile İranlı ve Hindistanlı aracı tacirler olmasına rağmen bunların içerisinde önemli sayıda Çinli tacir de vardı. Bu Çinli tacirlerden daha sonra İslam aleminin muhtelif yerlerine yerleşen ve zamanla da öz dillerini de kaybederek Araplaşmışlardır. Batıya yerleşen çinliler ile ilgili olarak Bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Emeviler Döneminde Küfe*, 84.
- 46 Yaprakları geniş bir bitki olup mide ilacı olarak kullanılmaktaydı. Bkz. Müncit

BİZANS'tan; gümüş ve altın kaplar; halis Bizans dinarı, ilaç çeşitleri (akakir), seramik kaplar (beryun), bahar gülleri,⁴⁷ atlas, halis ipek kumaşı, çevik savaş atları, cariyeler, nadir bulunan pirinç madeni, sağlam kilitler, **lura**,⁴⁸ su mühendisleri⁴⁹, tarım uzmanları, saban kullanan çiftçiler, mermer ustaları ve hizmetçiler getiriliyordu.

ARAP BÖLGELERİNDEN: Arap atları, deve kuşu, soylu hayvanlar (necaib), kâne⁵⁰, dabağlanmış yünü üzerinde bulunan deri getirilirdi.⁵¹

KUZEY AFRİKA'dan: kaplan [derisi], derileri dabaklamak için kullanılan palamut ağacının [es-silm] yaprağı (el-Karz), keçe, şahin ve doğan [gibi av kuşları] getirilirdi.

YEMEN'den⁵² sürme (berud), dabaklanmış yünü üstünde

- 47 Metinde geçen ebrun kelimesi Yunancadan Farsçaya geçen bir kelime olup bahar gülleri anlamına gelmektedir.
- 48 Naşin bu kelimenin anlamsız olduğunu ve Çin'de üretilen bir ipek türüne verilen **laz** kelimesinin bozulmuş şekli olduğu kanaatinde olmasına rağmen, bu kelimenin Farsça luze (badem) kelimesi olma ihtimali daha yüksektir. Zira Mezopotamya bölgesine Anadolu ve çevresinden bademin gitmiş olması akla daha uygundur.
- 49 Bu ifadeden Mezopotamya arazilerinin sulanması amacıyla açılan kanallarda çalıştırılmak üzere Bizans'tan uzman getirildiği anlaşılmaktadır.
- 50 Tihame'de yetişen bir çeşit dağ ağacı
- 51 Kuzey Arabistan, bir başka ifade ile Hicaz, İslam öncesi dönemden beri büyük ölçüde üretim ekonomisinden ziyade tüketim ekonomisine sahip idi. Hicaz'ın en büyük kenti kuşkusuz Mekke kentidir. Mekke ekonomisi İslam öncesi dönemde tamamen ticarete dayanmaktaydı. Mekkeki tüccar, aracı bir rol üstlenmiş, bir bölgenin malını bir başka bölgeye aktarmıştır. İslami dönemde ise Mekke ve Mekkelinin bu aracı konumu son bulunca, Mekke ekonomisi de tamamen çökmüştür. Mekke, daha çok Hac mevsiminde hacıların bıraktıkları paralar ile geçinmeye başlamıştır. Zaten Hicazlılar -öteden beri- büyük bir kısmı göçebe olarak yaşamakta ve dolayısıyla da hayvancılık yapmaktaydı. Bu nedenle yöre ekonomisinin bel kemiğini hayvancılık ve buna bağlı olarak da dericilik oluşturmaktaydı. Dericiliğin merkezi de Hicaz bölgesinin en büyük kentlerinden biri olan Taif üstlenmekteydi. [Bkz. İrfan Aycan, "Sakîf Kabilesi ve Taif Şehrîne İslâm Tarihi Açısından Bir Bakış", *AÜİFD*, XXXIV, (Ankara 1993), 120] Yörenin en büyük kentlerinden biri olan Medine ise büyük ölçüde tarıma dayalı bir ekonomisi olmasına rağmen, tarımı kendisine bile zor yetmekte olan Medine ise sürekli dışarıdan takviye almaktaydı. Hele, başkentliği bıraktıktan sonra ekonomisi tamamen çökmüş, bütünüyle yöre dışından gelecek olan yardımlara muhtaç hale gelmiştir.
- 52 İslam Öncesinde üreticiden ziyade aracı bir konumda bulunan Yemen, Hindistan, Çin ve Afrika mallarının büyük ölçüde Mekke üzerinden dış pazarlara açılmasını sağlamaktaydı. Burada başta Şihr, Aden ve San'a olmak üzere bir çok Pazar kurulurdu. Bu pazarlara yöre insanının dışında Irak, İran, başta Mekkeliler olmak üzere Kuzey Arapları, Bizanslılar, Mısırlılar ve Afrikalılar katılırlardı. İslam'ın deniz ticaretine hakim olması kara ticaretine büyük bir darbe vurdu. İslam öncesinde kurulan pazarların veya panayırların tamamına yakını kurulamaz hale geldiği gibi, kervancılığın da eski güzergahları değişti. Çin ve Hindistan malları da Yemen üzerinden İslam alemine değil de doğrudan liman kentlerine

deri, zürafa [derisi],⁵³ manda [derisi], akik taşı, buhur/tütsü, (kundun), boya otu (hıtr) Yemen za'feranı⁵⁴ getirilirdi.

MISIR'dan; zebra (el-humru'l-hemâlic), ince elbiseler, kağıt, pelesenk yağı, değerli zeberced taşı getirilirdi.

HAZAR'dan ⁵⁵, köle, cariyе, zırh, yumurta, miğfer getirilirdi.

HAREZM'den⁵⁶ misk, as (kakım), samur, sincap, tilki (yumuşak tüylü, gri uzun kulaklı küçük bir tilki cinsi) [derisi] ve iyi cins şeker kamışı getirilirdi.

inmeye başladı. Böylece Yemen'in aracı rolü de büyük ölçüde son buldu. [Geniş bilgiler için bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Emevîler Döneminde Küfe*, 232 vd.] Dolayısıyla İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Yemen'den Kuzey Arabistan, Irak, İran ve el-Cezire denilen Yukarı Mezopotamya bölgesine büyük bir göç yaşandı. Yemen'de kalan Araplar da yörede öteden beri sürdürülmekte olan Hayvancılık ve buna bağlı olarak dericiliğin yanı sıra madenciliği de sürdürdüler.

53 Büyük bir ihtimalle anavatanı Afrika olan zürafanın derisi, Afrikadan Yemen'e getirilmekte ve buradan dış pazarlara açılmakta idi. Bundan dolayı da Cahız, bu yöreden zürafa derisinin getirilmekte olduğunu söylemektedir.

54 İtiryat sanayinde kullanılmakta olan zaferan bitkisinin tohumları Mayıs veya Haziran ayında toprağa verilir. Çiçekleri ise sonbaharda toplanır. Sarı renkli olan bu çiçeklerin ortasında sarıya çalan kırmızı renkte lifler bulunmaktaydı. Bunlar özenle toplanır, rüzgarsız bir yerde dikkatlice kurutulduktan sonra itiryat sanayinde kullanılmak üzere pazara gönderilirdi. Başka yerlerde üretilmesine rağmen en çok İran şehirlerinden Kum ve Kaşân dolaylarında üretildiği rivayet edilmektedir. Bkz. Abdulhalık Bakır, 78.

55 İbn Rustah, Hazar'ın Sâraneş, Hamlic gibi kentlerinin olduğunu, halkının bir kısmının Türkler olduğunu ve yarı göçebe olduklarını, içlerinde Türklerin dinine bağlı olanların (Şamanist) yanı sıra Yahudilerin de bulunduğunu söylemekte, ekonomisinden hiç bahsetmemektedir. [bkz. İbn Rüstah, 124-125] Yakut, Hazar ülkesinin Türk ülkesi olduğu söylemektedir. Yakut Hazar ekonomisinin son derece zayıf olduğunu hemen hemen hiçbir şey ihraç edemediklerini, un, bal, aydınlatmada kullanılan bal mumu, ve ipeği dahi ithal ettiklerini söylemektedir. Bkz. Yakut, *Buldan*, II, 368.

56 Harezmi, Ceyhun (Amuderya) nehrinin döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu iki nehrin her iki tarafında uzanan arazinin adıdır. [bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harzemşahlr Devleti Tarihi*, Ankara 1992, 30] Burada Belecân, Kâs, Sedür, Zerdüh, Mazdahkân, İhân gibi bir çok kent bulunmaktadır. İlk dönemlerde daha çok bilgini ile meşhurdur. Makdisî'nin ifadesiyle "hiçbir bilgin yoktur ki Harezmi bir talebesi olmamış olsun" Harezmi ekonomisi daha çok tarım, hayvancılık ve avcılığa dayanmaktaydı. Ceyhun nehrinin suladığı geniş tarım havzasına sahip olan bu bölgede her çeşit sebze, hububat ve meyve yetişmekteydi. [Makdisî, 227-228] Yakut, Harezmi bölgesinin çok canlı bir ekonomik yapıya sahip olduğunu, bu bölgede bulunan -köyler de dahil- her yerleşim biriminde pazarın mevcut olduğunu söylemesine rağmen ipek dışında ürettikleri mamuller ile ilgili hiçbir bilgi vermemektedir. [Bkz. Yakut, II, 369] Harezmi bölgesinin ekonomisini aktaran Makdisî, bu bölgeden İslâm âleminin diğer bölgelerine, samur, sincap, as, tilki, vahşi eşek ve tavşan derisi, elbise çeşitleri, ipek, bal, fındık, kılıç ve kalkan gibi silahlar, çanak ve çömlek yapımında kullanılan halca ağacı, köle, küçük ve büyük baş hayvanlar, kuru ve yaş üzüm, susam ve sergi. [Bkz. Makdisî, 254-255] Kafesoğlu, ihraç maddeleri olarak pamuk yağı, peynir, balık, halı, kumaş, süslü elbiseler ve Bağdat'a kadar özel ambalajlar içerisinde gönderilen kavun ihraç ettiklerini söylemektedir. Bkz. Kafesoğlu, 31

SEMERKANT'tan:⁵⁷ Kağıt getirilirdi

BELH⁵⁸ ve **ÇEVRESİNDEN**: İyi cins üzüm ve vişne getirilirdi.

BUŞENC'ten,⁵⁹ ıslah edilmiş [ilaç sanayiinde kullanılan] kebre otu getirilirdi.

MERV'den:⁶⁰ Ud çalan sanatçılar ile iyi cins ud, kadife benzeri halı ve Merv'de üretilen giysiler getirilirdi.

CÜRCAN'dan:⁶¹ üzüm, sülün (*phasianus colbhicus*),⁶² iyi cins nar taneleri, **yermuk**⁶³ ve kaliteli ipek getirilirdi.

57 Semerkant ekonomisinde Çin mallarının büyük bir yerinin olduğu muhakkaktır. Zira İslam Öncesi dönemden önce olduğu gibi İslami dönemde de Çin malları Semerkant üzerinden batıya geçmekteydi. [Bkz. Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, Ankara 1998, 130] Bu durum Semerkant ekonomisine büyük bir canlılık getirdiği gibi şehirde Çin mamullerinin üretimine başlanmasına da neden olmuştur. Kağıt üretimi de bunlardan biridir. Savaşında esir edilen Çinliler, daha sonra Semerkant'a getirilmiş, burada onlara kağıt üretimi yaptırılmıştır. Burada üretilen kağıt üretimi yalnız başına İslam aleminin ihtiyacının büyük bir kısmını yalnız başına karşılayacak durumda idi. Semerkant ekonomisini aktaran Makdisi buradan İslam aleminin diğer bölgelerine Semerkant'tan denilen elbiseler, bakır, as kürkü, ince ipek elbiseler ve kağıt gönderildiğini söylemektedir. Bkz. Makdisi, 255, 256.

58 Belh, sahip olduğu geniş tarım havzası nedeniyle sadece yörenin değil aynı zamanda Çevresinin de en önemli tahıl üretim merkezlerinden birini teşkil etmekteydi. Burada hububatın ve meyvenin hemen hemen her çeşidi yetiştirilir, yöre dışına gönderilirdi. [Bkz. Makdisi, 238] Yine Makdisi buradan yöre dışına, sabun, susam, pirinç, ceviz, badem, bitkisel ve hayvansal yağlar, üzüm, incir, pekmez, kurutulmuş nar danesi, kibrit, kurşun, boyada kullanılan *isberek* otu ve deri gönderildiğini söylemektedir. [Bkz. Makdisi, 224] Yakut ise Belh'in Horasan yöresinin en önemli kenti olduğunu söyledikten sonra burada geniş miktarda hububat üretiminin yapıldığını, burada üretilen hububatın Horasan bölgesinin tamamına ve Harezm bölgesine gönderildiğini ilave etmektedir. Bkz. Yakut, I, 479.

59 Horasanda bulunan büyük kentlerden biri olan Buşenc'in ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanmaktaydı. Bkz. Kazvini, *Âsârü'l-Bilâd*, 337.

60 Horasan'ın en önemli ve en eski kentlerinden biri olan Merv'in İskender tarafından kurulduğu inanılmaktadır. İbn Abbas ise Zülkarneyn tarafından kurulduğunu, Üzeyr (as)'ın burada namaz kıldığını söylemektedir. Katade ise Enam suresi 20. Ayette geçen "şehirlerin anası" ifadesinin Hicaz'da Mekke için kullanıldığını, Horasan bölgesinde ise Merv için kullanıldığını söylemektedir. Ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanan Merv, geniş tarım arazisine ve bol su kaynaklarına sahipti. Bu bölgede bol miktarda hububat ve üzüm üretilmekteydi. Bkz. Makdisi, 237.

61 Yezid b. el-Muhallab b. Ebî Süfrah tarafından Emevîler döneminde kuralan bir şehir olup Taberistan'a yakın idi. Taberistan ile arasında nehir yolu ile ulaşım sağlanmaktaydı. Ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanmaktaydı. Burada hurma, zeytin, ceviz, nar, turunç, şeker kamışı, hububat, menekşe, nergis, narenciye, reyan, iyi cins üzüm, kaşık vb. ev eşyalarının yapında kullanılmakta olan halaç ağacı yetiştirmekte idi. [Bkz. Kazvini, *Âsârü'l-Bilâd*, 348-349] Makdisi ise Cürcan'da incir, zeytin, ince ipek elbise ve üzüm üretiliğini belirtmektedir. Bkz. Makdisi, 282.

62 Ana vatani Gürcistan olan sülün, yumuşak iklimi sever ve her türlü hububat ile beslenir. Dişi sülünün genellikle açık zeytin renginde yirmi yumurta yumurtladığı kaydedilir. Sülünün eti gayet gevrek ve lezzetli olduğundan pahalıdır. Yumurtanın da besin değeri yüksektir. Bkz. Mustafa Köktürk, 50.

63 Naşir Arapçada bulunmayan bu kelimenin (**yermuk**), Farsça **nerme** (**yumuşak**) kelimesi olabileceğini söylüyorsa da bu ihtimal cümlelerin alışına uymamaktadır. Bu kelime büyük bir ihtimalle alçı taşı anlamına gelen Arapçadaki **yermu** kelimesidir.

AMED (DİYARBAKIR)'den:⁶⁴ Nakışlı giysiler, mendiller, örtüler (mekarım), köle, yün elbiseler getirilirdi.

DENBAVEND'den ok temreni [okun ucundaki demir]⁶⁵

REY'den⁶⁶ şeftali, civa, **yermuk**, silah çeşitleri, ince elbiseler, taraklar, **melekî kalamus (şabka)**, **kisyat** (bir çeşit elbise), keten ve nar getirilirdi.

İSFAHAN'dan;⁶⁷ bal mumu, bal, ayna, çin armudu, elma, tuz, za'feran, çöven otu,⁶⁸ üstübeç, sürme, sıkıştırılmış yataklar, iyi cins giysiler ve meyvelerden üretilen içecekler.

64 Diyarbakır'ın eski adıdır. Hicri 20'de İyâd b. Ğanım tarafından İslam topraklarına katılmıştır. Yakut Diyarbakır'ın İslam öncesi dönemde önemli dokuma merkezlerinden biri olduğunu, Fars imparatoru Şapur zül-Ektaf'ın, İran'a geri dönerken Diyarbakır'a uğradığını, burada dokuma tezgahı bulunan bir çok zanaatkarı beraberinde götürerek Huzistan'a yerleştirdiğini ve Huzistan bölgesinin daha sonra İran'ın en büyük dokuma merkezlerinden biri haline geldiğini söylemektedir. [Bkz. Yakut, II, 405] Cahız'ın verdiği yukarıdaki bilgilerden Diyarbakır'ın İslamî dönemde de dokuma merkezi olma özelliğini koruduğu anlaşılmaktadır. **Kazvinî** ise Diyarbakır'da tarımcılığın da yapıldığını söylemektedir. Bkz. **Kazvinî**, *Âsârü'l-Bilâd*, 491.

65 Denbavent Kırman bölgesine bağlı Demnedan kentinin yakınlarında bulunan bir dağ olup burada bir çok maden bulunmakta idi. Bkz. İbnu'l-Fakih, Ebû'l-Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, *Kitâbu'l-Buldân*, (İthk. Yusuf el-Hâdî), Beyrut 1996, 414.

66 İran'ın en eski ve en önemli kentlerinden biridir. Bu kentin İran'ın mitolojik krallarından Kuyumers'ten sonra İktidara gelen Huşenk tarafından kurulduğuna inanılmaktadır. Geniş tarım sahasına sahip olan Rey'de bol miktarda üretilmekte olan tahılın yanı sıra üzüm, incir, şeftali yetişmekteydi. **Kazvinî**, burada yetişen ve *el-melaht* olarak isimlendirilen üzüm çeşidinin kışa kadar kaldığını, kışın bu üzümün Kazvin'e getirilip satıldığını söylemektedir. Küçük sanayisinin bulunduğu Rey'in en önemli sanayisinin tarak sanayisi olduğu kaydedilmektedir. Burada üretilen taraklar, İslam aleminin hemen hemen her yerinde alıcı bulabilmekteydi. Yine burada Taberistan taraflarından getirilen Halaç ağacından her çeşit mutfak eşyası yapılmaktaydı. Bu mutfak eşyalarının da İslam aleminin hemen hemen her yerinde alıcı bulduğu kaydedilmektedir. Geniş bilgi için [bkz. **Kazvinî**, *Âsârü'l-Bilâd*, 375-376] Makdisî ise burada pamuk, iyi cins tarak, kavanoz ve şeftalinin üretildiğini söylemektedir. Bkz. Makdisî, 303.

67 İbnu'l-Belhî, Fars bölgesinin önemli kentlerinden biri olan İsfahan'ın geniş tarım havzasına sahip olduğunu belirttikten sonra "her türlü ağaç, meyve ve hububat yetişmekteydi. Yörede iyi cins pamuk yetiştirildiğinden pamuk dokuması da ün sahibi olduğunu söylemekle yetinirken [bkz. İbnu'l-Belhî, 131] İbn Rüstah ise bir İsfahanlı olarak İsfahan'ın ekonomisini gayet teferuatlı zikretmekte burada; gümüş, bakır, kurşun gibi bir çok maden bulunduğunu, üzüm, elma ve narın yetiştiğini elma ve ayvasının Bağdat'a kadar götürüldüğünü, yine İsfahan'da Bağdat'ta götürülüp satılan son derece kaliteli bahn yetiştiğini, kaliteli za'feranın yetiştiğini, susam ve susam yağının Ahvaz'a götürülüp satıldığını belirttikten sonra ilaç sanayiinde kullanılan üstübeçin üretildiğini, yine Bağdat halifelerine gönderilen menekşe renginde tuzun yetiştiğini söylemektedir. Bkz. Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüstah, *el-A'lakü'n-Nefise*, (İthk. Halil Mansûr), Beyrut 1998, 138-139.

68 Çöven otu o dönemde temizlik maddesi olarak kullanılmaktaydı. Bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Emevîler Döneminde Küfe*.

KUMS'tan:⁶⁹ baltalar, çuval bezi, güneşten koruyan şemsiye (çitr) ve yünden yapılan atkılar

KİRMAN'dan:⁷⁰ Çivit, kimyon getirilirdi.

CUR'den:⁷¹ Ceverşen⁷² ve baklagiller getirilirdi.

BERZA'A'dan:⁷³ çevik katırlar (el-biğalu'l-furre) getirilirdi.

NUSAYBİN'den:⁷⁴ kurşun getirilirdi.

69 Rey ile Horasan arasında bulunmaktadır. [Himyeri, 485] Kums'un ekonomisine gelince; Kums şehir dışına pamuktan yapılan ve ünü İslam aleminin tümüne yapılmış bulunan beyaz mendiller. Kums'ta imal edilen bu mendiller bazen 2000 dirheme alıcı bulmaktaydı. Yine Kums'ta yünden yapıma ince elbiseler ve teylesan da imal edilirdi. Bkz. Makdisi, 282.

70 Kirmân, Fars bölgesi ile Mukran bölgesi arasında bulunmaktadır. [Himyeri, 491] Bir bölge adı olan Kirmân'da birkaç kent bulunmakta idi. Bu kentler: el-Kafs, el-Bâruz, el-Merâh, el-Balûs, Ceyrefet yöresinin yönetim merkezi olan es-Sirecân, Hezûrkent, Lâfes ve Demendan kentleridir. Kirmân ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanmaktaydı. İbnu'l-Fakîh, buranın geniş tarım havzasına sahip olduğunu, her tarafının mamur olduğunu, buralarda büyük sulama kanallarının bulunduğunu ve buradan elde edilen haracın 30.000.000 dirhem olduğunu söylemektedir. Yine bu bölgede özellikle Demendan kenti civarında başta altın, gümüş, demir, bakır olmak üzere bir çok maden bulunmakta idi. [Bkz. İbnu'l-Fakîh, 413-414] Makdisi ise buranın diğer İran kentleri gibi doku-ma merkezi olduğunu ve burada sarık, mendil, teylesân ve değerli elbiselerin üretildiğini söylemektedir. Bkz. Makdisi, 354.

71 Daha sonra Firuzabâd adını alan bu şehir Fars bölgesinin en eski kentlerinden biri olarak bilinmektedir. Oldukça muhkem bir kalesi bulunan kentin bu kalesi, Fars mitolojisine göre Zülkarneyn ve Büyük İskender tarafından dahi fethedilememiştir. Şehrin çevresinin Sasanî krallarından Erdeşir b. Babek dönemine kadar bataklık olduğu, bu bataklığın onun emriyle kanallar kazılmak suretiyle daha sonra kurutulmuş şehir yeniden kurulmuştur. Belhî, İrdîşir b. Babek tarafından kurulmuş olan bu kentin yuvarlak olarak yapıldığını söylemektedir. İlman bir iklime sahip olan Firuzabad, geniş tarım havzasına sahip idi. Burada hemen hemen her çeşit tahılın yanı sıra, baklagiller ve meyve yetiştirilirdi. Geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Belhî, 137-139.

72 Muhakkık bu kelimenin zırr anlamına gelen **cevşen** kelimesinin çoğulu olan **cevâşen** kelimesi olduğunu söylüyorsa da, bu kelime büyük bir ihtimal ile Farsçadaki hazmı kolaylaştırıcı olduğuna inanılan ve ilaç olarak kullanılan **cevâreş** kelimesidir. Müstensih eseri yazarken kelimesinin sonunda bir harf varmış gibi nokta koymuştur.

73 Ermenistan kentlerinden biridir. Canlı bir ekonomik yaşama sahip olan bu kentin ekonomisi büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Burada başta **ındık**, üzüm olmak üzere bir çok meyvenin yanı sıra sebze ve hububat da yetiştirmektedir. Dika bir kez -Pazartesi günü- kurulan ve her taraftan gelen tüccarın katıldığı büyük bir pazarının bulunduğunu söyleyen Himyeri, bu pazarda hemen hemen her şeyin satıldığını söylemektedir. [Bkz. Himyeri, 87] Makdisi ise burada bol miktarda ipek ve katırın getirildiğini söyledikten sonra, şehirde Pazartesi günleri **el-Kurkiy** denilen bir pazarın kurulduğunu ve bu pazarda daha çok ipek ve ipek kumaşın satıldığını, bu yörede üretilen ve adına tüket denilen kumaşların eşi ve benzerinin bulunmadığını söylemektedir. Bkz. Makdisi, 292.

74 Güneydoğu Anadolumuz'da bulunan Nusaybin en eski yerleşim birimlerinden biridir. İlk dönemlerde de genelde tarım ve hayvancılık yapılmaktaydı. Kazvîni, Nusaybin ve köylerinde 40.000 bostanın bulunduğunu söylemektedir. Yine Nusaybin'in en çok akrepleri ile meşhur olduğu, bu akreplerin şehri fethet-

FARS BÖLGESİN'den⁷⁵ Tevvezi⁷⁶ ve sabirî türü keten elbise-ler, gül suyu, nülüfer yağı, yasemin yağı ve içecekler getirilirdi.

FESA'dan: Fıstık, çeşitli meyveler, nadir meyveler ve cam getirilirdi.⁷⁷

UMMAN ve DENİZ SAHİLİNDEN:⁷⁸ inci getirilirdi.

MEYSAN'dan;⁷⁹ yastıklar ve çarşaf lar getirilirdi.

mekte aciz kalan ünlü Fars imparatoru Enuşirvan tarafından Tizenebaz ken-tinden buraya getirildiği, mancınıklar ile şehre atıldığı ve şehrin bu şekilde fethedildiği kaydedilmektedir. Bkz. Zekerıyya b. Muhammed b. Mahmüd el-Kazvini, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut trs, 467.

75 Fars bölgesi denilen bölge temelde beş büyük bölgeye ayrılmakta ve her bölge bir vali tarafından yönetilmekteydi. Bu bölgeler, İstahr, Dârabecird, Erdişir Hurre, Şapur Hurre, Kubad Hurre'den oluşmaktaydı. Bu beş bölgenin her birinin içerisinde birkaç büyük kent bulunmakta idi. Bölgenin en önemli ticarî geliri ipek böcekçiliği, ipek ip ve kumaş üretimidir. Bu amaçla yetiştirilen çeşitli dut ağacının varlığından bahsedilir. Bunun yanında yörenin dışına bol miktarda ipek halı gönderilmekteydi. İran halısı veya Fars halısı olarak meşhur olan halı bu bölgede üretilen halıdır. Yine yörede bol miktarda itriyat, bal ve bal mumu yetiştirilir, yöre dışına gönderilirdi.

76 Tevezzi, Huzistan bölgesindeki Tuz kentine nisbet edilen elbiseler verilen isimder. Tuz kenti de yörenin diğer kentleri gibi dokuma ile meşhur idi. Bkz. Makdisi, 337

77 Fars bölgesinin Derabecird eyaletine bağlı olan Fesa kenti, İbnu'l-Belhî bu kentin İsfahan'ın birkaç katı büyüklükte bir kent olduğunu söylemektedir. Fesa kenti daha sonra yıkılmıştır. Fesa kenti ve çevresinde zengin su kaynakları bulunduğu için bol miktarda tarım yapılmaktaydı. Havasının uygun olması nedeniyle sıcak bölgelerde yetişen meyvelerin yanı sıra soğuk bölgelerde yetişen meyvelerin de yetiştirildiği kaydedilmektedir. İbnu'l-Belhî her bahçede ceviz, narinciye, üzüm, incir gibi farklı iklimlerde yetişen meyveyi görmenin mümkün olduğunu söylemektedir. [Geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Belhî, 129-130] Himyeri ise Fesa'yı Şiraz kenti ile karşılaştırmakta ve Fesa'nın Şiraz'm büyüklüğünde bir kent olduğunu, ancak havasının Şiraz'ın havasından daha güzel, pazarlarının da daha canlı olduğunu söylemektedir. Ona göre Fesa'nın ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanmaktaydı. Burada yaş sebze ve meyve, hububat, tuz, ceviz, ayva, turunc, iyi cins şeker kamışı üretilmekteydi. [Bkz. Himyeri, 442] Makdisi, Fesa'da İslam aleminin hemen hemen her yerine ihraç edilen ince ipek elbiselerine yanı sıra sergi ve havlu çeşitleri ve değerli mendillerin üretilildiğini söylemektedir. Bkz. Makdisi, 337.

78 Yukarıda Hindistan ve Çin'e değinirken de belirttiğimiz gibi İslam'dan önce deniz ticaretinin fazla güvenli olmadığı için kara ticareti bir başka ifade ile kervancılık gelişmişti. Bu kervan ticaretinin merkezli olan Mekke'den yola çıkan kervanlara önce Dummetu'l-Cendel'e, arkasından Irak'a, oradan Bahreyn ve Umman'a, gi-derlerdi. Buradan sadece Yemen'de üretilen mallar satın alınmaz, Hindistan ve Çin'den gelen mallar da satın alınırdı. [Bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Emevîler Döneminde Küfe*, 231] İslam'ın Arap yarımadasının tamamına, Irak, İran, Suriye ve Mısır'a hakim olmasıyla deniz ticareti daha güvenli hale gelmiş, kervan ticareti-nin (İslam'dan önceki) yoğunluğunun yok olmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Hindistan ve Çin'de üretilen mallar doğuya Yemen üzerinden değil daha çok gemiler ile Basra veya Akabe körfezi üzerinden İslam pazarlarına gelmekteydi. Böylece Yemen, aracı olma konumunu yitirdi ve gerileme sürecine girdi. Burada sadece sahil kısmını istisna tutmak gerekir. Çünkü Umman başlayarak Katar'a kadar uzanan sahil şeridi bu gün olduğu gibi geçmişte de en değerli incilerin yetiştiiği bölgedir. Dolayısıyla bu bölge her zaman ticarî önemini korumuştur.

79 Vasıt ile Basra arasında bulunmakta idi. Geniş tarım arazisine sahip idi. Kazvini en çok hurma yetiştirildiğini söylemektedir. Bkz. Kazvini, *Âsârü'l-Bilâd*, 464.

AHVÂZ ve ÇEVRESİNDEN;⁸⁰ şeker ve ipek kumaş, çalgıcılar (sanacat)⁸¹, dansözler,⁸²...., hurma çeşitleri, pekmez, şeker (kand) getirilirdi.

SÛS'tan,⁸³ turuçgiller, menekşe yağı, reyhan, evcil hayvanlar, eğer altına konan keçe (berazu') getirilirdi.

MUSUL'dan örtüler ve evde hem örtü hem de sergi olarak kullanılan yaygı, keklik ve bıldırcın getirilirdi.

HULVAN'dan:⁸⁴ Nar, dut, turşu getirilirdi.

ERMENİSTAN⁸⁵ ve **AZARBAYCAN**'dan;⁸⁶ keçe, semer altına konan keçe (berazu'), sergi, kilim, köle, Ermenistan'da üretilen ve adına tikek denilen elbiseler ve yün getirilirdi.

80 Hz. Ömer döneminde Hurkus b. Zührey es-Sa'di tarafından fethedilen Ahvâz, İsfahan'a yakın olup İsfahan ile arasında 45 fersah bulunmaktadır. [Bkz. Himyeri, 61]

81 Naşir senace kelimesinin Arapçada bulunmadığından hareketle nesahe kelimesi olabileceğini ve deri anlamına geldiğini söylüyorsa da bu kelime Farsçadaki sanace yani çalgıcı anlamına gelen kelimedir. Senace adı verilen çalgıcılar daha çok savaşlarda askerleri coşturmak için çalgı çalan görevlilere verilen isimdir.

82 Muhakkik rakkase kelimesinin küçük oturak anlamına gelen tarrahe kelimesinin bozulmuş şekli olduğu kanaatindedir. Ancak bu kelimenin asıl hali olan rakkase dansöz anlamında olması daha makuldur.

83 Huzustan eyaletine bağlı olan Sûs, Irak eyaletinin sınırında bulunmaktaydı. Geniş tarım havzasına sahip olduğu kaydenilen adı geçen bu şehirde pirinç, şeker kamışı ve kavun gibi tarımsal mamullerin yanı sıra İslam aleminde Kûfe'de üretilen ipek sarıklara dışında en iyi ipek dokumanın da burada yapıldığı kaydedilmektedir. Bkz. Makdisi, 311. 320.

84 Adale ile meşhur olan Sasani İmparatorlarından Enuşirvan'ın babası Kubâd b. Firuz tarafından inşa edildiği kaydedilen Hulvân, Fars bölgesi ile Evhâz arasında bulunmaktadır. Irak eyaletine bağlı olan bu kent, bu bölgede Kûfe ve Basra'dan sonra en büyük kent olarak kabul edilmektedir. Ekonomisi daha çok tarıma dayanmakta olan Hulvan'ın hurması meşhurdur. Bkz. Himyeri, 195.

85 Hz. Osman döneminde Habib b. Mesleme tarafından fethedilerek İslam topraklarına katılan Ermenistan geniş bir bölgeye verilen bir isim olup burada bir çok kent bulunmaktaydı. İbnu'l-Fakih bu kentlerin şunlar olduğunu belirtmektedir: Beylân, Kabele, Şervân, Curzân, Soğdabil, Bâb Firûz Kubâz, el-Lekz, Busfürecân, Debil, Sirâctayr, Bağrevend, Neşva, Şimsât, Hilât (Ahlat), Kâlikâla, Erciş, Bâcuneys'dir. Ekonomisine gelince; İbnu'l-Fakih Van gölü ve çevresini de Ermenistan bölgesinin içinde mutalaa etmekte ve bu yörenin ekonomisinin balıkçılık ve hayvancılığa dayandığını belirtmektedir. Yine burada kırmızı boyanın aslını teşkil ettiğine inanılan ve bahar aylarında yetiştigi belirtilen **kırmızı** bitkisinin bulunduğu da söylenmektedir. Bu bölgenin yün ve yün mamulleri ürettiği de kaydedilmektedir. Bu bölgede dericilik ve madencilik de yapılmaktaydı. [İbnu'l-Fakih, 583-593] Makdisi ise Ermenistan bölgesinin ekonomisinin daha çok dokumacılık ve hayvancılığa dayandığını, bu bölgede bol miktarda ipek dokumanının yapıldığını ve yöre dışına ihraç edildiğini söylemektedir. Bkz. Makdisi, 292.

86 Hicri 22 yılında Muğire b. Şu'be tarafından İslam topraklarına katılan Azarbaycan, geniş bir coğrafyaya verilen isim olup bu bölgede bir çok kent bulunmakta idi. İbnu'l-Fakih bu kentlerin şunlar olduğunu belirtmektedir: Berkeri, Selemâs, Mûkân, Hoy, Versân, Baylakân, Merâğa, Neriz, Tebriz, Berze, Sâburhast, el-Hunenec, el-Meyânec, Merend, Gülsere, Berzend, Gence (Cenze), Câbrevân, Urmiye, Şir. İbnu'l-Fakih Azarbaycan'ın 1000.000 dirhem harac ödediğini söylemekte, ancak bu yörenin ekonomisi ile ilgili hiçbir bilgi vermemektedir. Bkz. İbnu'l-Fakih, 581-582.

DOĞAN, ŞAHİN, ATMACA ve DİĞER YIRTICI KUŞLAR⁸⁷

En iyi doğan Türk illeri civarından Gilân'a kadar olan bölgede yaşayan beyaz doğandır. Onu Zenc çevresinden Hind ve Yemen'e kadar uzanan bölgede yaşayan simsiyah doğan takip eder. Ondan sonra da parlak kırmızı doğan gelir. Ondan sonra da siyah veya toprak rengindeki doğan takip eder (direnk)⁸⁸

Şahinlerin en iyisi ise, simsiyah deniz şahini ve beyaz Cürcan şahinidir.

Keza Atmacanın⁸⁹ en tutulunu; simsiyah deniz atmacası olup onu beyaz Hindistan atmacası, sonra kırmızı deniz atmacası takip eder. En iyi atmaca; sırtı ve göğsü kırmızı kanatları beyaz, parlak, başı büyük, güçlü ve çukur gözlere sahip (el-Ğairu'l-ayneny min gayri hezal), enli gagalı, geniş ve kalkık göğüslü, yumuşak

87 Yırtıcı kuşların av hayvanı olarak kullanılması oldukça eskidir. Yırtıcı kuşlar tarafından avlanan hayvanlar ile ilgili ilk dönem hadis ve fıkıh kitaplarında müstakıl babların bulunuyor olması oldukça eski dönemden itibaren bu kuşların avcılıkta kullanıldığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu fıkıh kitapların örnek olarak [bkz. Celaluddin Abdurrahman es-Suyuti, *Tenviru'l-Hevâlik Şerh ala Muvatta el-Mâlik*, I-III, Beyrut, ?, II, 41 vd. Abdullah b. Mahmud b. mevdüd, *el-İhtiyâr li Ta'lili'l-Muhtar*, I-V, İstanbul 1981, V, 3 vd.] Yabancı kuşların bu kullanımının yanı sıra ilaç olarak da kullanılmış oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin ed-Demiri, doğanın kimi parçalarının çocuğu olmayan kadınlar tarafından yenmesinin çocuk doğurmasına faydasının dokunacağını söylemektedir. Yine atmacanın bazı parçalarının da göz hastalıklarının ilacı olduğunu söylemektedir. Bkz. ed-Demiri, I, 136.

Emeviler döneminden itibaren bu kuşların Halifeler ve emirler tarafından kullanıldıkları bilinmektedir. Ancak bu kuşların Abbasiler döneminde kullanmaları çoğalınca değeri daha da artmıştır. ed-Demiri'nin, "ünlü Abbasi halifesi Harun er-Reşid'in doğanlarının bulunduğunu bu doğanları ile avlandığını, doğanlarından birinin bir gün oldukça uzaklaştığını, halifenin kuşunun kaybolduğundan veya kaçtığından şüphelenerek oldukça üzüldüğünü, sonra geri dönen kuşun pençelerinde kanatları bulunan, fakat balığa benzeyen bir hayvan getirdiğini, halifenin çevresinde bu kuşun hangi kuş olabileceği ile ilgili tartışmaların meydana geldiğini aktarması" da bunu göstermektedir. Geniş bilgi için bkz. ed-Demiri, 128.

88 Muhakkık metinde geçen **dizec** kelimesinin Farsça çift renkli anlamına geldiğini söylüyorsa da bu kelime genellikle kuşlar için kullanılmakta olup siyah veya toprak rengi anlamına gelmektedir.

89 Av hayvanlarının en değerlisi olan atmaca doğandan daha fazla tutulmaktadır. Atmacanın doğandan fazla tutulmasının nedeni hem kolay eğitilebilirliği hem de sıradan kuş avlamasıdır. Doğan önüne gelen kuşu avlamasına rağmen atmaca avını seçmekte sıradan kuşları avlamamaktadır. Atmacanın en çok avladığı hayvanlar, sülün güvercin ve yaban güvercinidir. Atmacayı doğandan değerli kulan bir başka şey ise avının peşini asla bırakmaması yani hiç vazgeçmemesidir. Geniş bilgi için bkz. ed-Demiri, I, 139.

tüylü (leynu'z-zeğb), uzun kuyruklu, ayakları eldiven giymiş gibi yeşil ve ağırdır. [Bu özelliklere sahip atmaca] tam ağırlığına ulaştığında 130 (dirheme) satılır bu onun en yüksek değeridir.

Delice doğanın (yu'yu), doğanın erkeği, kara göz atmacanın (afsa) da atmacanın erkeği olduğu iddia edilmiştir. Erkek şahinin (el-bezat) de küçük delice doğanın konumunda olduğu söylenmiştir.

Farslar şöyle demişlerdir: At ve doğanın güzel olup deneyimsiz olmaları iyi olmadığı gibi, çirkin olup deneyimli olmaları da güzel değildir. Şayet bu iki hayvan hem güzel ve hem de deneyimli olursa daha iyi olur.

Başka Bölüm

Sergi ve kıyafet olarak kullanılan kumaş ne kadar yumuşak ve **saf** ise o derece değerlidir. Takı olarak kullanılan mücevher ve değerli taşlar ise [sergi ve kıyafetin aksine] ne kadar saf ve parlak ise o kadar nefis olur. Vahşi ve evcil hayvanlar ne kadar cüsseli ve ne kadar itaatkar ise o kadar tercihe şayan ve övülmeye değerdir.

İnsanlar – ister sıradan isterse üst tabakaya elit olsun- ne kadar akıllı ve hoşgörülü olurlar ise o derece güzel olur. Kadınlar – ister hür olsun ister cariye - ne kadar sakın (ekseru sukunen), iyi huylu, az başa kakan ise o derece hürmete layık olurlar. Kuşlar - ister ovalarda, isterse dağlık bölgelerde yaşasın- evcil olanları daha çok tercihe şayandır. Yeni üretilen ve nadir bulunan şeyler ne kadar saf ve ne kadar parlak iseler o oranda hoş olurlar. Düşman, ister küçük isterse büyük olsun, ne kadar ateşli ise o oranda kıskançlık gösterip düşmanca davranır. Belli bir hedefe sahip olmayan kimselere yakın olmak sakıncalıdır.⁹⁰

Servet el değiştirir (intikal eder). Rızıklar bölünmüştür. Öyleyse isteklerinizi güzelleştiriniz, miskine merhamet ediniz. Zayıf olana şefkat gösteriniz ki onunla sevap ve mükafat alasınız. Kaza/yargı, işleri kendisine çeken bir etkidir. Uykunun en hayırlı olanı, tembelliği ve bitkinliği giderenidir.

90 Metinde “varacağı yeri bilmeyen kimseye yakın olmak sakıncalıdır” denilmektedir.

Nesnelerin beş duyu ile algılanması şu şekildedir: güzel ve alımlı olanı göz, güzel kokuyu burun, güzel tadı tat alma duyu-su, sesi ve gürültüyü -olduğu gibi- kulak, yumuşak ve pürüzsüz nesneyi dokuma duyusu algılar.

Farslar; “kalp ve göz ortaktır, tat ve duyu müttefiktir, hıfz ve zeka arkadaşdır. İşitme ve konuşma da bir aradadır.” demişlerdir.

İnsanların en hayırlısı hoşgörülü, güzel yüzlü ve mütevazı olanıdır. Kötü adam; sözün ne anlama geldiğini bilmez, sözü olduğu gibi alır, hasta olmadığı halde ten rengi sarı veya siyahtır, doğruyu bulamaz, şakalaşmayı ve mizahı kınar, konuşurken bolca argo kullanır.

Salih adam, hoş görülü güler yüzlü, hoş görünümlü, tatlı sözlü, alnı açık, eli açık gösteriş yapmaz, sakın, kararlı, aceleci değil, mizah ve latifeyi kerih görmez, hayırla yad edilenleri zikreder, tatlı sözlü ve mütevazıdır.

Kral Sabur, akıllı olan kişi, şu altı kişinin sözüne güvenmeyeceği iddiasında bulunmuştur. Sarhoşun, tellalın, şarlatanın, hastalıklı olan şahıslar, arrafların, dedikoducunun ve kadının

Kitap bitti.

Allah'a layık olduğu vechiyle hamd olsun.

Salat ve selam Allah'ın Resulü ve

onun ashabının üzerine olsun

İSLÂM ÖNCESİ VE İSLÂM'IN İLK DÖNEMİNDE MEDİNE (YESRİB) PAZARI ÜZERİNE*

Micheal Lecker¹

(Trc. Mehmet Mahfuz Söylemez)

Peygamber Muhammed'in Medine idaresini ele geçirmesi sonucunu doğuran hadiseler silsilesi ile ilgili pek çok ayrıntı hala muğlaklığını korumaktadır. Bu bağlamda hicretin arifesinde Medine'de gerçekleşen hadiselerin durumunu anlatmak çok önemlidir. Önemli bir avantaj da İslam öncesi Medine ile ilgili oldukça verimli bir malzeme sağlayacak kaynakların hazırlanmasıdır, İslamî dönem ile karıştırılmayacak bir hazırlık.

Medine çok kısa sürede tamamen değişti ve eski yer isinlerinin büyük bir kısmı unutuldu. Fakat bununla beraber İslam öncesi isimleri koruyan rivayetler de mevcuttur. Bu rivayetlerin sıhhati, bağlantılarının yakından incelenmesi bizim, Peygamberin geldiği esnadaki Medine ile ilgili veya daha çok köylerde oturan guruplara dair fikirlerimizin şekillenmesini mümkün kılacaktır.

* Bu makale *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2003/2 sayısında yayımlanmıştır. Elinizdeki çeviri, *JSAI* dergisinin 8 (1986) sayından yayınlanmış olan "On The Markets of Medina (Yesrib) in Pre-Islamic and Early Islamic Times" başlıklı makalenin çevirisidir. Metinde yer alan normal parantezler yazarına, köşeli parantezler ise bize aittir. (çev)

1 Prof. Micheal Lecker; Jerusalem Hebrew Üniversitesi, Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde çalışmaktadır. Yaşayan en ünlü Medine tarihçilerinden biri olan Lecker'in doktora tezi ve ondan sonraki çalışmalarının büyük bir kısmı bu şehrin tarihi ile ilgilidir. Medine, özellikle İslam öncesi Medine tarihi ve coğrafyası hususunda ülkemizde maalesef yeterli çalışma neşredilmemiştir. Bu gerçeği göz önüne alarak bu şehir hakkında yapılan çalışmaları dilimize aktarmaya karar verdik ve sayın Lecker ile irtibat kurduk, çalışmalarının bir bölümünü Türkçeye aktarmak isteğinizi söyledik. Bundan son derece memnun olan Lecker, bize izin vermekle kalmadı, aynı zamanda ulaşmakta güçlük çektiğimiz diğer çalışmalarını da gönderme nezaketinde bulundu. Burada kendisine teşekkürü ifa edilmesi gereken bir borç olarak telakki ettiğimizi belirtmek isteriz. (çevirenin notu)

Bu makale Jerusalem Hebrew Üniversitesinde, Prof. M. J. Kister danışmanlığında hazırlanan doktora tezinden alınmıştır. Makale büyük oranda yazarın "Muhammed Medine'de:Coğrafi bir Bakış" (Jerusalem Studies in Arabic and İslam (JSAI, 6 (1985) ss. 29-62), başlıklı çalışmasına dayanmaktadır.

Elinizdeki makale iki konuya değinmektedir:

- 1- İslam öncesi Medine pazarları
- 2- Hicret ve sonrasında bu pazarlar ile ilgili gelişmeler

İslam Öncesi Medine Pazarları

İslam öncesinde Medine'deki meşhur Kaynukâoğulları pazarına ilaveten üç ayrı pazar daha mevcuttu. [Bu] dört pazar aşağıdaki yerlerde bulunuyordu.

- 1- Zübâle'de
- 2- Kaynuka' oğulları bölgesindeki köprü'de (yani Buthân vadisi köprüsü)
- 3- el-Asabe'de bulunan es-Safâsif'de
- 4- Daha sonra İbn Hubeyn sokağı olarak şöhret kazanacak olan yerdeki pazar ki Müzâhim olarak adlandırılmaktaydı. Burada Cahiliyye ve İslam'ın ilk yıllarında pazar kurulurdu.² Yine Kubâ'da bir pazarın kurulduğuna dair bir rivayet [de] vardır.³ Ancak muhtemelen bu rivayet es-Safâsif pazarını ifade etmektedir.

1-Zübâle: Medine ile Yesrib olarak isimlendirilen köyün arasında Medine'nin kuzeyinde uzanmaktaydı. Yesrib, Kanât'tan el-Curf'a ve el-Barnî olarak isimlendirilen bölgeden Zübâle'ye kadar devam ediyordu. Zübâle, Yesrib'in Medine'nin kuzeyindeki girişi olup Kümetü Ebî'l-Hamra (burası toprak yığını, belki de sed idi) yakınında bulunuyordu. Küme'nin yanında Yahudi olan Zübâlelilere ait iki utum⁴ mevcuttu. Zübâle ve yanı başındaki Küme, suyun depolandığı yerler idi. Daha sonraki dönemlerde sulama projeleri burada gerçekleştirildi. Yesrib'in, Peygamberin amcası Hamza b. Abdulmuttalib'in mezarının batısında ve Aynu'l-Ezrak yolundaki el-Birka olarak isimlendirilen yerin doğusunda olduğu rivayet edilmektedir. Hacılar bu pınarı *Uyunu Hamza* olarak isimlendirmektedirler.⁵ Ehlu'z-Zübâle ifadesi de

2 Semhüdi, I, 539, kaynağı ise İbn Şebbe'dir. İbn Şebbe ile ilgili olarak bkz. GAS, I, 345 vd.

3 Bkz. İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, Beyrut, 1385/1965, I, 659 (Sumeyr savaşı) Krş. aşağıdaki 19, 20 nolu dipnotlar

4 Medine'ye özgü olan bu yapılar küçük bir kale olarak kabul edilmektedirler. Mahalle veya köylerin ortasında bulunur, dış saldırılar esnasında buraya sığınılırdı. (çev)

5 JSAI, 6 (1985), 4. bölüm ve notlar.

burada farklı kabilelere mensup insanların ikamet etmekte olduğunu göstermektedir. Çevredeki diğer yerleşim birimlerinde olduğu gibi Zübâle'de de Yahudiler vardı.⁶

2-Kaynuka'oğullarının⁷ Meşhur pazarı: Burası bazı detaylar ile aşağıda tartışılacaktır.

3- Safâsif Pazarı: Safâsif pazarı muhtemelen Amr b. Avfoğullarından Benû Cahcebâ'nın arazisinde idi. Bu araziler Cahcebâoğullarının asıl arazileri olmayıp Amr b. Avfoğullarının diğer boyları ile aralarındaki kan davasından sonra, asıl yerlerini terketmeleri üzerine, yerleştikleri yeni topraklar idi. el-Asabe Semhüdi'ye göre Kubâ⁸ Mescidi'nin batısında idi.

4- Müzâhim Pazarı: Aynı yolla Müzâhim pazarının sahibi-ni de belirlemek mümkündür. Pazarın yeri ise daha sonra İbn Hubeyn sokağı olarak isimlendirilecek olan yerdeydi. Bu sokak, peygamber tarafından Ğifaroğullarına verilen arazilerin sınırını teşkil ediyordu. Müzâhim, daha sonra Medine valilerinin ikamet edecekleri kalenin yakınında, Medine pazarının kuzeybatısında idi. [Sokağa ismini veren] İbn Hubeyn Peygamberin amcası Abbas b. Abdulmuttalib'in mevalilerindendi.⁹ Müzâhim ismi, İslam öncesi Medine'den bahseden diğer rivayetlerde de yer almaktadır. [Örneğin bu isim] Abdullah b. Übeyy'in utumunun da adı idi.¹⁰ Pazar ile utumun aynı ismi taşıyor olduğu gerçeği, bunların Peygamberin ilâh olmaz düşmanı İbn Übeyy tarafından kontrol edildiklerini ve pazarın onun utumunun yakınlarında kurulduğunu düşündürmektedir. Bu pazarın aynı zamanda İslam'ın ilk yıllarında da kuruluyor olması dikkate değer bir noktadır. Bu pazar açık bir şekilde İbn Übeyy için ekonomik ve

6 JSAI, 6 (1985), 2.bölümün girişi

7 JSAI, 6 (1985), 1. ve 3.bölümler

8 Semhüdi, II, 345-346. Bu ismi farklı şekilde okumanın bir çok yolu bulunmaktadır. Burası aynı zamanda el-Muassab olarak da isimlendirilmektedir. Krş. Yâkût, *Buldân*, Usaba maddesi

9 Semhüdi, I, 547. Ayrıca bkz. age. 549

10 Semhüdi, II, 273. "*Utum kâne beyne zehrâney buyût benî Hublâ*"; (bu ifadeleri pazar ile ilgili cümleler takip etmektedir. Ancak ikisi arasında bir bağ kurulmaya çalışılmamıştır.) Müzâhim utumu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Eġânî, XV, 164'deki Buas savaşı ile ilgili rivayete; Kays b. Hatim bir mısrasında utumun Müzâhim'i kuşattığını söylemektedir. Yâkût, *Buldân*, ayrıca bkz. Kays b. Hatim, *Divân*, (ed. Nasıruddin el-Esed), Beyrut 1387/1967, 86

politik bir güçtü. [Bu durum aynı zamanda] diğer pazar sahipleri için de geçerliydi.

es-Safâsif pazarından bahseden pasajda yer alan Kubâ pazarının da Mûzâhim ile alakası bulunmaktaydı. [Nitekim] Abdullah b. Übey, Hazreç kabilesinin Avfoğulları koluna -daha açık bir şekilde söyleyecek olursak; el-Hublâ denilen kabileler topluluğuna- mensuptu. (el-Hublâ kabileye adını veren şahsın takma adı olup, asıl adı Sâlim idi. Bu gurup Beni Avfun bir kolu olan Salimoğulları ile karıştırılmamalıdır. Bu iki kabile bir birinden farklıdır.¹¹) Kendilerinden sonra Benû Hublâ arazileri olarak isimlendirilen topraklar, Kubâ ile Buthân Vadi'si ve Şuayb'ın doğusundaki Benû Hâris el-Hazrec'in arazileri arasında yer almaktaydı.¹²

Benû Avf b. Hazrec'in çeşitli boyları, Kaynuka' oğulları Yahudilerinin müttefiki idiler. Şimdiki tartışma için, Mûzâhim pazarının Kaynuka' pazarı ve el-Asabe'deki es-Safâsif pazarı ile bir bağının olduğuna işaret etmek yeterlidir. Bu ilişki Benû Avf b. Hazrec'in farklı boylarının arazileri ile ilgili bilinenlerden çıkarılabilir. Benû Avf b. Hazrec'in boylarından birinin adı Kavâkıl olup, utumları da bu isimle anılmaktaydı. el-Asabe ismi bu utumun bulunduğu yer ile ilgili rivayetlerde ifade edilmektedir. Bu utum el-Asabe yakınındaki Benû Sâlim b. Avf kabilesinden [Hublâ değil, yukarıya bkz.] Sâlimoğullarının evlerinin bulunduğu tarafta idi.¹³ Benû Sâlim'in arazisi, Batı Harra'nın uç kısmında, Mescidu Nebevî'nin yer aldığı, Rânûnâ vadisinin batısında bulunuyordu.¹⁴ Sonuç olarak, Benû Avf b. Hazrec'in arazilerinin bir yerinde bulunan Mûzâhim pazarı, aynı şekilde bir pazarı bulunan el-Asabe'den çok da uzak değildi ki ikisi de Batı Harra'dan fazla uzakta yer almıyordu. Yine Rânûnâ vadisi ile ilgili rivayetler dikkatli bir şekilde incelendiğinde Benû Kaynuka' pazarının da buraya komşu olduğu sonucu çıkarılabilir.

11 İbn Hazın, 354-355

12 Semhüdi, I, 141; Krş. İbn Hazın, Ensâb, 355. "*Kânet dâruhum beyne dâri benî n-neccâr ve beyne dâr benî sa'ide*"

13 Semhüdi, I, 141; " *utumu'l-kavâkıl, ve huve'l-lezî fî tarafî buyût benî sâlim mîrmâ yelî nâhiyete'l-asabe, kâne li benî Sâlim b. 'Auf.*"

14 Semhüdi, I, 141

es-Safâsîf ise Abdullah b. Amr b. Osman'ın barajı ile eş-Şa'biyye arasında veya bir başka rivayete göre el-Asabe ile Abdullah el-Osmanî'nin (Abdullah b. Amr b. Osman) barajı arasındaydı.¹⁵ Rânûnâ (deresi) Abdullah b. Amr b. Osman'ın barajına akar, sonra es-Safâsîf'de ayrılır, arkasından Velid'in oğulları olan İsmail ve Muhammed'in el-Asabe'daki arazilerine geçer, sonra el-Asabe'ye (el-Kasabe yazılmıştır) girer, sonra sağdan Kubâ'ya doğru ilerlerdi. Rânûnâ'nın daha sonra izlediği güzergahta birkaç yer ismi daha zikredilmektedir. es-Serrâra'ya geçer ve el-Birka gölüne gelinceye kadar ilerlerdi. Sonra iki kola ayrılır, kolun biri kavis çizdikten sonra Buthân Vadisine akarken, diğeri ise bu vadiye direk olarak akardı.¹⁶

Yukarıda Rânûnâ ile ilgili verilen bilgiler, İslam öncesi dört pazardan da bahsetmektedir. Burada ilk bahsedilen pazar es-Safâsîf'dir. es-Safâsîfî Mûzâhim takip eder, çünkü Sâlim b. Avf b. el-Hazrec'in Cuma mescidi Vadi boyunca bir yerde idi.¹⁷ Rânûnâ daha sonra Buthân köprüsünün sonunda, el-Âliye tarafında, ikamet eden ve bu bölgedeki, köprüden geçmek isteyenlerin Medine'den Âliye'ye giderken kullandıkları yolun sağındaki iki utumun da sahibi olan Benû Kaynuka' pazarına uğrardı.¹⁸ Rânûnâ'nın Buthân Vadisine döküldüğü noktanın köprü olması muhtemeldir. Rânûnâ'nın Benû Salim'in topraklarındaki Cuma Mescidi'ne ulaştıktan sonra Buthân'a döküldüğü rivayet edilmektedir.¹⁹ Rânûnâ'nın Buthân'a direk dökülen kolu ise muhtemelen burada ifade edilmektedir. Bir rivayete göre, Buthân vadisi, Buthân köprüsünün yakınlarından başlamaktaydı.²⁰

15 Semhûdî, II, 355; krş. Semhûdî, II, 321." As-südd: *südd 'Abdullah b. 'Amr b. 'Usmân ye'tî minhu rânûnâ' fihâ (?)*." Abdullah b. Amr b. Osman ile ilgili bkz. Mus'ab ez-Zübeyrî, Nesep, index

16 Semhûdî, II, 213, krş. age. I, 145

17 Bkz. Yâkût, Buldân, Rânûnâ maddesi.

18 JSAI, 6 (1985) I. ve III. Bölümler

19 Semhûdî, II, 214 (el-Mattarî)

20 Bu bilgece yorum Semhûdî tarafından İbn Şebbe'nin Buthân selli ile ilgili yazdıklarına dayalı olarak yapılmıştır. Semhûdî şöyle demektedir: (II, 216) *Be yuf-hemu min etrâfi kelâmi İbn Şebbe enne btidâ'e vadi buthân min cısır buthân, ve zalike bi kurbi'l-mâcishûniyye, ve ahirehu ğarbiyyetu mesâcidi'l-feth vd. gerçek-te İbn Şebbe bu selin köprüye (Buthân Köprüsü) ulaşınca kadar diğer bazı yer isimlerini de zikretmektedir; mamefih o sadece bu noktadadır, Semhûdî'ye göre bu nedenden dolayı Buthân olarak bilinmektedir. Hatta yeride'l-cişre, sümme yestebtnu vâdi buthân hatta yesubbe fi Zûğâbe.*

Zübâle'deki dördüncü pazara gelince; bu pazarın [yukarıda zikredilen] üç pazardan biraz uzakta, [şehrin] kuzey batı tarafına daha yakın olduğu görülmektedir. Zübâle yakınındaki Yesrib, Birke olarak isimlendirilmekte olan yerin doğusundaydı. Yukarıda da ifade edildiği gibi; Rânünâ ile ayrılmadan önce Birke'nin içinden geçer, Buthân'a doğru akardı; bunları iki Birke olarak tanımlama eğilimi vardır, fakat bu imkansız bir şeydir. Çünkü Zübâle Medine akıntılarının birleştiği noktanın yakınında, biraz daha kuzey batıdadır.

Özetle bu dört pazarın tamamı gelecekte Medine olarak bilinecek olan bölgenin batısında olup güneyden kuzeye doğru şöyle sıralanmaktaydı: es-Safâsif, Müzâhim, Kaynuka' ve Zübâle: Bu dört pazarın ikisi (Kaynuka' ve Zübâle) Yahudilerin kontrolünde iken, Müzâhim pazarı da yakın müttefikleri Abdullah b. Übeyy b. Selûl tarafından kontrol edilmekte idi.

Benü Kaynuka' ve Evs kabileleri arasında dikkat çeken ilişkiyi göstermek açısından yer isimlerini inceleme biraz daha sürdürülebilir. İslam öncesinde gerçekleşmiş olan Yevmu's-Sumeyha veya Yevmu Sumeyr ile ilgili rivayetlerden Kaynuka' arazilerinin Benü Avf b. Hazrec kabilesinden Benü Sâlim ile Kubâ arasında olduğunu çıkarmak mümkündür.²¹ Sâlimoğulları ile Kubâ arasında Safîne adında bir yer vardı.²² es-Sâfîne, es-Sabha'daki Benü Hublâ ile Benü Amr b. Avf (Burası Kubâ'dır, çünkü Amr b. Avf Kubâ sakinleri arasında yer alıyorlardı) arasında bulunan Safne ile muhtemelen aynı yerdir.²³ Safne ve Safîne ile ilgili detaylar isimlerinde olduğu gibi hemen hemen aynıdır. Bu bilgiler-

21 Hasan b. Sâbit, Divâv, ed.V. Arafat, Londra, 1971, II, 37, 41; İlk savaş Anır b. Avfoğullarının köyündeki *fedâ*'da (boş alan) Sâlimoğulları ile Kubâ arasında meydana geldi (ayrıca aşağıdaki nota bkz.). İkinci savaş *fedâ*'da taşlararla korunmakta olan Kaynuka' oğullarının kuyularının yanında veya bir başka rivayete göre ise *fedâ*'da Kaynuka' oğullarının utumunun yanında meydana geldi. Büyük bir ihtimalle her iki rivayet de aynı meydana göndermede bulunmaktadır. Üçüncü savaş ise Benü Sâlim'in arka tarafına cereyan etti.

22 "*fe'ltekev bi's-safîne, beyne benî sâlim ve beyne Kubâ, karyeti benî Amr b. Avf* (onunla ilgili olarak bkz. Semhûdî, II, 336. Krş. Eğanî, II, 177) *sümme'ltekev bi'l-fedâ* (bi'l-fasl olarak yazılmıştır. Daru'l-Kutub baskısından doğrusu tespit edilmiştir.) *inde âtam benî Kaynuka'*

23 Yâkût, Buldân, Safna maddesine bkz. Ayrıca bkz. Vakıdî, II, 451, "Buthân köpürüsü ve Safna yolundan Kubâ'ya doğru saptık." Krş. Umdetu'l-ekber, 309. Safna Medine'de bir yer adıdır. Bir başka rivet ise Kubâ'da olduğunu söyler.

den Benû Kaynuka'nın Safîne'de ikamet ettikleri veya en azından Safîne'nin tamamı veya bir bölümünün kendilerine ait olduğu tahmin edilebilir. Kaynuka' arazilerinde taştan yapılan kuyular Benû Sâlim ile Kubâ arasında idi. Diğer taraftan Safîne de Kubâ ile Benû Sâlim arasında bulunuyordu. Şimdi Benû Atâhiyye olarak isimlendirilen Evs kabilesinin bir kolu olan Benû Hubla'nın üst tarafında, Safîne'de(=bizim tahminimize göre Safîne), ikamet ettiği rivayet edilmektedir. Bu boy kendilerine mensup olan Şâs b. Kays'a ait olan Şâs utumunu burada inşa ettiler. Bu utum, güneye doğru dönüldüğünde sağda, Kubâ mescidinin geniş boş alanında (meydan) idi.²⁴ Benu Atâhiyye Evs kabilesinden Benû Mürre b. Mâlik'i de kapsıyordu. Benû Kaynuka' ve Benû Atâhiyye arazileri ile ilgili rivayetlerin bir araya getirilmesi farklı bilgiler sağlamasaydı bu denli önem arzetmeyecekti. Yukarıda zikredilen utumun açık besbelli sahibi olan Şas b. Kays'ın adı Benû Kaynuka' dan Resulallah'a muhalif olanlar arasında zikredilmiştir.²⁵ Ancak Benû Kaynuka' ile Benû Atâhiyye arasındaki gerçek ilişki henüz tam olarak belirlenememiştir.

HİCRET VE PAZARLAR İLE İLGİLİ DAHA SONRAKİ GELİŞMELER

Peygamber'in Medine pazarları ile ilgili uygulamalarını, onun hakimiyetindeki bölge ile ilgili verilen detaylar ile veya Medine'ye gelişinden kısa bir süre sonra oluşan "araziye ait kaideleri" ile karşılaştırmak faydalı olabilir.²⁶ Biz burada sadece Medine'deki ana Yahudi kabileler Benû Nadir, Benû Kureyza ve Benû Kaynuka' ile ilgili materyallerle ilgileniyoruz.

Ömer b. Şebbe'nin yegane rivayeti bize şunu söylemektedir: peygamber Medine'ye geldiği zamanın hemen akabinde Zühre'de Ratic ve Huseykelilere ait oldukça geniş arazileri görmüştür. Bu kabileler, Peygamber'in gelişinden önce Medine'den sürülmüşlerdi. Bu rivayette iki yer ismi daha görülmektedir. Ömer b. Şebbe, bu arazilerde adına el-Haşşâşîne denilen sulanmayan hurma fi-

24 Semhûdî, I, 179. Ayrıca bkz. Semhûdî, II, 327. *Utum bi rahbeti mescid Kubâ 'alâ yesârike mustakbilu'l-kibletî, kâne li-Şas, ahî benî Atiyye b. Zeyd*

25 İbn Hişam es-Sıra en-Nebeviyye, (thk. es-Saka, Ebyarî, Şelebi) Beyrut 1391/1971, II, 161. Ayrıca adı geçen esârin indeksine bakınız.

26 JSAI 6 (1985) 29 vd. Aşağıdaki pasajdaki bilgiler bu makaleden alınmıştır.

delerinin olduğunu, Ömer b. Hattab'ın Samğ olarak isimlendirilen bu arsayı iktâ' olarak kabul ettiğini söylemektedir. Yukarıda zikredilen makalesinde bu satırların yazarı, Zühre'de bulunan arazinin, gerçekte üç büyük Yahudi kabilesinin de dahil olduğu Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgenin ortasında olduğunu gösteren bazı detayları zikretmeye çalışmaktadır. Medine'deki bu yerin bulunduğu مکانı tam olarak tespit etmeye çalışmak için çok fazla veri serdetmek gerekli olmayabilir.

Zübâle: Zühre'deki arazide Ömer'in payına düşen Samğ, Kümetü Ebî'l-Hamra olarak isimlendirilen tepeye yakındı. Yine Zübâle de bu tepeye yakındı. Yukarıda gösterildiği gibi, daha önceleri Zübâle'de, Yesrib olarak isimlendirilen bölgede kurulmakta olan pazarın, Zübâle'nin bizzatihi içinde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Ömer'e iktâ' olarak verilen arazinin ticari bir değerinin olduğu izlenimi uyanmaktadır.²⁷

B-Kaynuka' Pazarı: Başlangıçta anlaşılan şudur ki, peygamber Benü Kaynuka' pazarına yakın arazileri sahiplendi. Zühre'deki arazileri de içeren hurma fideliğinin adı el-Haşşâşine idi ve el-Haşşâşine'nin Benü Kaynuka' ın arazilerinde olduğu rivayet edilmektedir. Dahası, Benü Kaynuka' ın Haşşâşine, yakınlarında iki utumu bulunmaktaydı. Bu utumların Benü Kaynuka' a ait olan pazara yakın, kendi utumları imiş gibi görünmektedir.²⁸

Peygamber bu araziye ez-Zübeyr b. Avvam'a iktâ' olarak verdi ve onun arazisi de Kaynuka' oğullarının arazisi ile ilişkilendirilebilir. Baki ez-Zübeyr ve ez-Zübeyriyyât olarak isimlendirilen arazinin Muhammemoğulları olarak isimlendirilen Yahudi kabilesinin arazisinde olduğu söylenmektedir ki bu arazinin en azından bir parçası Kaynuka' oğullarının pazarı olduğu açıktır. [Nadiroğulları sürgün edildikten sonra bu arazilerin Zübeyr'in payına düştüğünü aktaran bir rivayetin varlığı not edilmeye değer.²⁹ [Bu rivayeti aşağıda sayfa 140 taki Nadiroğullarından Ka'b b. Eşref'in, peygamber bu araziye kendi pazarına katma girişimine bulaştıran rivayet ile karşılaştırınız.] Bu peygamber'in

27 Bkz. age. 4. bölüm

28 Bkz. age. I. bölüm

29 Bkz. aynı yere

pazarı ile ilgili birbiri ile paralel iki rivayetten istihraç edilebilir.³⁰ Rivayetlerden birine göre; Peygamber Medine için bir Pazar kurmak isteyince önce Benû Kaynuka' pazarına geldi. Arkasından da Medine pazarına gitti.³¹ [Bunun nasıl peygamberin pazarı olduğuna dair İslam öncesi ticarî faaliyetler hakkında bilgi veren muhtemel kaynaklar için bkz. s. 144] diğer rivayete göre ise; Peygamber Bakî ez-Zübeyr denilen yerde çadır kurdu. Yani burası daha sonra Bakî ez-Zübeyr olarak tanınacak olan yerdir.) Sonra da (halka) "işte burası sizin pazarınızdır" dedi ve (o tarihte Benû Nadîr'in lideri olan veya kısa bir süre sonra Nadîroğullarının lideri olarak seçilecek olan)³² Ka'b b. Eşref, pazara girdi ve (peygamberin kurmuş olduğu çadırın) iplerini kesti. (Bu hadise üzerine) peygamber dedi ki "gerçekten pazarı bir başka yere taşıyacağım ki bu onu bundan daha fazla kızdıracak" dedi ve pazarı "Medine pazarının olduğu yere" taşıdı.³³ Bu iki paralel rivayet, Kaynuka' pazarının Bakî ez-Zübeyr ile aynı yer olduğunu göstermektedir, bir başka ifade ile, Peygamber ez-Zübeyr b. Avvam'a Benû Kaynuka' pazarını ganimet (iktâ') olarak verdi.

Peygamber (in kurduğu) pazar Kaynuka' pazarından çok uzak değildi; bu pazar (ki burası gerçekten peygamberin payı idi) Kaynuka' pazarından sadece Musallâ ile ayrılmaktaydı. Bunu, Musallâ'nın Buthân köprüsü (Kaynuka' pazarının kurulduğu yer) ile Medine pazarının arasında olduğu rivayetinden anlıyoruz.³⁴ Aynı netice ile ilgili bir başka rivayet ise şöyledir; peygamberin iktâ ile ez-Zübeyr'in iktâ bitişikti³⁵. Öyleyse peygamber ve Benû Kaynuka' pazarının ikisinin de Emevî halifesi Hişâm b. Abdulmelik döneminde Medine pazarı ile ilgili haberlerde ifade edilmiş olmaları hayretengiz değildir. Semhûdî, burayı Medine pazarına katan Medine valisi İbrahim b. Hişâm'ın (halifenin dayısıdır³⁶) sarayı ile ilgili İbn Zübâle'nin detaylı rivayetini bizim için

30 Krş. M.J. Kister, "The Market of prophet" JESHO, 8(1965), 273-274

31 Semhûdî, I, 539

32 Ali b. Burhanuddin el-Halebî, İnsan-ı'l-Uyûn fî Sireti'l-Me'mûn (es-Sire el-Halebiye), Kahire 1320, II, 108; Kister, yukarıdaki 28. dipnot 276

33 Semhadi, I, 540

34 JSAI 6 (1985), 3. bölüm

35 JSAI 6 (1985) 1. bölüm

36 Semhûdî, I, 541. Onunla ilgili olarak bkz. Tehzibu Tarihi Dımeşk, II, Dımeşk, 1330, 350 vd.

korumuştur.³⁷ İbn Zübâle'nin rivayeti tamamen, sarayın kurulduğu bölgelerdeki yer isimlerine atıfta bulunan İbn Şeybe'den alınmıştır.

Peygamber Pazarı

Peygamber pazarı, Hazreç kabilesinden Benû Sâ'ide'nin daha önce mezarlığı olan yerde kuruldu. Mezarlık İbn Ebî Zî'b'in sarayından (daha sonra saray olacaktır), Zeyd b. Sâbit'in konağına kadar uzanmaktaydı.³⁸ Bereket versin bu iki konak, İbrahim b. Hişam'ın (kurduğu) pazarı anlatan rivayetlerin tarifinde görülmektedir ve pazarın batı duvarına yakın olduğu söylenmektedir.³⁹ Bütün bunlardan Peygamber pazarının daha sonraki dönemde, daha da geniş olan İbn Hişam'ın pazarının bir parçası haline geldiğini söyleyebiliriz.

Benû Kaynuka' Pazarı

Zübeyr'in iktâi, burası Bakî' ez-Zübeyr olup daha önce Benû Kaynuka' ın pazarı idi. Güneyden kuzeye doğru uzanan doğu duvarı ile ilgili bilgilerden, İbn Hişam pazarının kuzey doğu tarafında olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Mamafih Bakî' ez-Zübeyr, İbn Hişam pazarının bir parçası değildi. [Fakat] İbn Zübâle'nin aktardığı gibi, Bakî' ez-Zübeyr'in, İbn Hişam'ın inşaat sahasının dışında tutulmadığı gerçeği anlaşılmaktadır. [Nitekim] İbrahim b. Hişam burada depolar inşa etti ve tüccara kiraya verdi. Bununla birlikte Semhûdî, İbn Zübâle'nin bununla şunu kasdettiğini vurgulamaktadır: "İbn Hişam, Bakî' ez-Zübeyr'in boş alanında pazarda yaptığı binaya benzer bir bina kurdu. Semhûdî buna, Bakî' ez-Zübeyr'in İbn Hişam pazarının bir parçası olduğu yorumunu ilave etmektedir.⁴⁰ Eğer Semhûdî haklı ise, peygamber pazarının

37 Semhûdî, I, 541 (ahdese... dâren ehaze bihâ sûka'l-medîne, ve sedde bihâ vucûhe'd-dûrî's-Şevârî' fî's-sûk

38 JSAI 6 (1985) 3. Bölüm

39 Semhûdî, I, 542, sümme (ehaze) veche dâri Zeyd b. Sâbit ve ceale li't-tarik menfezen, sümme veche dâri Cübeyr b. Mût'im elleti fihâ ashâbu'l-abâ', sümme veche dâri'l-karziyyin, sümme veche dâri'l-Abbas b. Abdulmuttalib, ey es-Seniyyeti'l-leti kâne Abdullah b. Abbas yeskunuhâ ve ceale li benî Damra tarikan mübeveben, sümme veche ila dâri İbn Ebî Zî'b, sümme dâri Şuweyfi' sümme sadakati'z-Zübeyr, ve ceale Beni'd-Dil tariken mübeveben kultu (Semhûdî) ve haze't tarik inde niyaheti hâze'l-cidâri's-şarkiyyi mimma yeli's-Şâm kurbe Sâniyyeti'l-Vedâ'i. Ve't-turukul mezkure kablehu fî'l-cidâri'l-mezkûri fî'l-meşrik.

40 Semhûdî, I, 543, (Dâru Hişam b. Abdulmelik elleti ehaze bihe's-sûk): sümme benâ zâlike buyûten fe ceale fihe'l-esvâk kullehâ... ve feale zâlike fî baaki'iz-

aksine, Benü Kaynuka' pazarı açık bir şekilde peygamber pazarına komşu olmasına rağmen İbn Hişam pazarına dahil edilmedi.

Musallâ: Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Musallâ Benü Kaynuka' pazarını Medine pazarından ayırmaktaydı. Peygamber döneminde Musallâ, içinde hiçbir bina olmayan boş işlenmemiş ve geniş bir arazi idi ve Peygamber de burada herhangi bir inşaatın yapılmasına müsaade etmedi. Rivayetlere göre peygamberin (burası için) kullandığı ifadeler ile kendi pazarında bina yapılmasını yasaklarken kullandığı ifadelerin birbirine çok benzemesi dikkate değer bir noktadır.⁴¹ Muâviye b. Ebî Süfyan, Ebû Süfyan b. Hâris b. Abdulmuttalib'in konağını satın aldı ve bu konağı peygamberin Musallâsına kadar genişletti.⁴² Ebû Süfyan b. el-Hâris'in bu konağı ile ilgili rivayetlerden, Musallâ'nın da İbn Hişam'ın pazarına dahil edildiği sonucunu çıkarmak mümkündür.⁴³ Doğrusu İbn Zübâle, pazarın genişliğine Musallâ'dan Hazreç'in Sâ'ide oğullarından Sa'd b. Ubâde'nin Cırarına kadar uzandığını söylemektedir. Semhûdî Musallâ'nın Medine'nin batı sınırında olmayıp güney sınırında olduğunu tahmin etmektedir.⁴⁴ Buğday satıcıları Musallâ'da idiler.⁴⁵ Ebû Said el-Hudri'nin Uhud savaşında şehit edilmiş olan babası Mâlik b. Sinân'ın kabri buğday satıcılarının olduğu taraftaki elbise satıcılarının yakınında bulunan mescitte idi. Bir başka rivayete göre ise; Mâlik b. Sinân, eski pazara ait olan elbise satıcılarının camisinin yakınına gömüldü.⁴⁶ Bundan başka bir rivayete göre Daru Nahle'nin yakınındaki elbise satıcılarının olduğu (daha sonra elbise satıcılarının olacağı)

Zübeyr, darabe aleyhi tâkât ve ekrâhâ ve sedde vucûhe dârihim ve ceale li's-sikek menfezen yuğlaku. Kultu (=Semhûdî) ve muraduha ennehu ceale fi fedâi Bakî'i'z-Zübeyr dâren ke dâri's-sûki, ve la yutevehhemu min zâlike enne Bakî'i'z-Zübeyr min cümleti's-Sûki, li ma seye'ti il tercemetihî

41 Semhûdî, II, 6. Bkz. Semhûdî, II, 12. *Harece Resulullah ila'l-musallâ, fe kâle "hâzâ müstemterunâ ve musallânâ, li edhânâ ve fitrinâ, lâ yûdayyiku ve lâ yüntekasu minhu's-şey'un.*Krş. Kister (yukarıdaki dp. 28) 273 vd.

42 Semhûdî, I, 547. M. J. Kister, "The Batle of the Harra", in *Studies in memory of Goston Weit*, ed. M.Rosen-Ayelon, 48

43 İbn Şebbe, *inne Ebâ Süfyan b. el-Hâris b. Abdulmuttalib ittehaze dâren bi'l-musallâ fi mevdi'l-haccâmîne, sümne 'btâahâ Muaviye ve zâdehâ fi musallâ'n-Nebiyi (sav), sümne ehezahâ ba'du Hişam b. Abdulmelik fi dârihi'l-leti ehaze bihâ's-sûk, sümne hudimet*

44 Semhûdî, I, 148; *JSAI*, 6 (1985), 166 nolu dp.

45 Semhûdî, II, 3. *İnde'l-hannâfîne bi'l-musallâ*, konu ile ilgili olarak bkz. dp. 41

46 Semhûdî, II, 106, krş. yukarıdaki 37.dp; *JSAI*, 6 (1985), III. Bölümün sonu.

yere gömüldü.⁴⁷ Ahcâr ez-Zeyt olarak isimlendirilen yer Mâlik b. Sinân'ın kabrinin yakınında idi.⁴⁸ (Daru Nahle ve Ahcâr ez-Zeyt ile ilgili aşağıya bkz.)

ez-Zevra: ez-Zevra'dan oldukça sık bahsedilmektedir. Eski Medine pazarında ya da Dar Nahle'ye yakın olduğu rivayet edilmiş olan Mâlik b. Sinân'ın kabri, bir başka rivayete göre ise ez-Zevra'da ya da ez-Zevra'nın yakınında idi. Abbas b. Abdulmuttalib'in konağının Mâlik b. Sinân'ın kabrinin yakınında ez-Zevra'da olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁹ Bir başka arazi olan Daru Nahle, Balât'ın sonunda, Abbas'ın konağının yanında idi. İbn Hişam'ın Medine pazarına dahil ettiği arazinin güney doğusundaki el-Ğars ile alakalı da aynı tanımlamalar yapılmaktadır.⁵⁰ Bir başka rivayet ise Daru en-Nahle'yi "ez-Zavra pazarı" olarak göstermektedir.⁵¹ Daru Nahle'nin yanında, avlusunu Sahibu's-Sukların oturmak için kullandıkları Ma'mer b. Abdullah el-Advî'nin konağı vardı.⁵² Amilu's-Sûk'un oturmakta olduğu pazarın içindeki bu yeri, Peygamber'in Ma'mer'e iktâ' olarak verdiği rivayet edilmektedir.⁵³ Yukarıda ifade edilen yerler İbn Hişam pazarının doğu duvarı boyunca uzanmaktaydı. (bkz.yukarı 37 nolu dipnot). Bu duvar boyunca uzanan bir başka arazi ise İbn Mesud'a ait idi. İbn Mesud'un yeğeni Abdullah b. Utbe b. Mesud, Ömer b. Hattap tarafından pazarı kontrol etmekle görevlendirilmişti.⁵⁴

Diğer rivayetlerden ki ez-Zevra'nın Medine pazarının kenarında olduğu anlaşılmaktadır. Medine pazarının girişi Balât'ın so-

47 Vakâî, I, 312

48 Semhûdî, II, 118; Salih Ahmed el-Ali, "Studies in the Topography of Media", in *Islamic Culture*, 35 (1961), 80

49 Semhûdî, I, 541. *Hâtîmeti'l-balât, eyî'l-ezi inde dârî'l-Abbas bi Zevrâ', bi kurbi meşhedi Mâlik b. Sinân*

50 Semhûdî, I, 541-542. *Kâle İbn Zübâle akabe zikrihi li ibtidâi'd-dûri min hâtîmeti'l-balât, fe medâ bihâ hattâ sedde bihâ veche dârî'l-Abbas b. Abdulmuttalib, eyî'letî inde hâtîmeti'l-balât, ve Dâra Nahle, ve kânet li Âlî's-Şeybe b. Rebî'a, ve innemâ sümmiyet Dâre Nahle, li nahle kânet fihâ.*

51 Umdetu'l-Ahbâr, 278

52 Semhûdî, I, 542. *Sümme dâru Ma'mer el-Adevî elleti kâne yeclisu sâhibu's-Sûk bi finâiha*

53 İsbâbe, VI, 189 *enne'n-Nebîyye (sav) akta'a Ma'mer b. Abdullah dârehu elleti bi's-sûk, ve hiye elleti yeclisu âmilu's-sûk.*

54 İsbâbe, IV, 166, es-Suyûtî, Tenvîru'l-Havâlık Şerh Ala Muvattâ el-Mâlik, Beyrut 1973, I, 266, Krş. İsbâbe, III, 27; İbn Abdî'l-Berr, el-İstî'âb fi Ma'rîfeti'l-Ashâb, ed: el-Bicâvî, Kahire, II, 576

nuna yakındı ki çevresindeki bölgeye ez-Zavra denilmekteydi.⁵⁵ ez-Zevra'da kalya taşı çarşısı vardı ki insanlar oraya basamakla iniyorlardı.⁵⁶ Ahcâr ez-Zeyt olarak isimlendirilen yer ez-Zevra'ya yakındı.⁵⁷ Medine pazarı ile ilgili bulunan verilere uygun olarak, Mâlik b. Sinân'ın mezarının (daha sonraki) Medine surunun içi-
de olduğu, eski pazarda, Medine'nin batı tarafında sura bitişik bulunduğu rivayet edilmektedir.⁵⁸ Diğer rivayetler ez-Zevra'yı Bakî' el-Hayl'a bitiştiirmektedir. Bu bitişirme bazı ilgililerden do-
layı olup peygamber pazarını da içermektedir. Uhut'ta öldürü-
lenlerden bazısının pazarda, Zeyd b. Sâbit'in konağının yakını-
daki Bakî'u'l-Hayl'da gömüldükleri rivayet edilmektedir. Burası Sûku'z-Zahr yani deve pazarıdır.⁵⁹ Zeyd b. Sâbit'in konağı ise;
daha sonra peygamber pazarı olacak olan Benû Sâ'ide'nin me-
zarlığının sonunda bulunuyordu. Bakî' el-Hayl (açık bir şekilde
İslam öncesi bir isimdir), Hicret öncesinde ticari faaliyetlerin ya-

55 Semhûdî, I, 544, I, 15...enne mukaddeme Sûkî'l-Medine mir mâ yeli hâtimate'l-balât ve mâ havle zâlike kâne yusemmâ bî'z-Zevrâ, krş. Yâkût, Buldân, Zevrâ maddesi,... ve'z-Zevrâ: mevdi'un inde sûkî'l-Medine kurbe'l-mescid:... huve murtefi' ke'l-menâre; ve kîle belî'z-Zevrâ sûku'l-Medine nefsuhi. Ayrıca bkz. el-Âli, (yukardaki dp.46), 88

56 Semhûdî, I 544. "edrektu sûken bî'z-Zevrâ yukâlu lehu sûku'l-hurud (el-hurus olarak yazılmıştır.) Kâne'n-Nâs yenzilüne ileyhâ bi Derec"

57 Semhûdî, II 242

58 Kalyûbî, varak 32b.

59 Vâkûdî, I, 312;Yâkût, Buldân, Hayl maddesi, krş. sûku'z-Zuhr ile aynı gibi görünen sük el-ğenem, Peygamber'in pazarını kuşatan diğer arazilere yakın olduğu için İbn Ebî Zî'be ait idi. Bkz. Semhûdî, I, 548. Aynı şeyler mirbed en-ne'am için de söylenmektedir. Bkz. Semhûdî, II, 52. (Hendek savaşı ile ilişki-
lendirilmiştir.)

Medine pazarına Bakî'u'l-Hayl denilmekteydi Bkz. Semhûdî, I, 544. "kâne yukâlu li sûkî'l-Medine Bakî' el-Hayl. Amide ila Bakî'i'l-hayl, ve huve sûku'l-Medine" Semhûdî, II cilt 264. Sayfada şunu aktarmaktadır: Bakî' el-Hayl, Musallâ'nın komşusu olup Medine pazarı denilen yerdeydi. "mevdi'u sûkî'l-Medine el-mûcavir li'l-musallâ." Semhûdî, Bakî' el-Hayl ile Bakî' el-Musallâ'nın aynı yer olduğu kanaatindedir. (krş. el-Meğânimu'l-Mutâbe, el-Balât mad-
desi: "cenûbu'l-Musallâ" el-Bakî, Medine pazarının Musallâ'ya yakın olan kısmı olup buraya Bakî' el-Musallâ da denilmekteydi. Bkz. Semhûdî, I, 545; Sûku'l-Musallâ ile Sûku'l-Bakî' de aynı yerdir. Bkz. Semhûdî, I, 454. Bir baş-
ka rivayette ise pazara Bakî' el-Medine adı verilmiştir. Bkz. Fahrettin el-Razî, et-Tefsiru'l-Kebîr, Kahire baskı tarihi yok. XVI, 172... "ve inneke le tebî'u'l-karaza. yevmeizin bi Bakî'i'l-Medine" krş. Semhûdî, II, 264 "Bakî' el-Hayl mev-
di' şarkıyye'l-Medine el-mûcavir li'l-musallâ (devamındaki mısırda da Bakî' el-Musallâ anlatılmaktadır.) Bakî' el-Hayl, Sel' dağına yakındı. Bkz. Kalyûbî, varak 27b. O şöyle demektedir: Peygamber'in bayram namazını, Bakî'de kıldı-
ğını söyleyenler yanılmaktadırlar, Sel' dağına yakın olan Medine pazarındaki Bekî' el-Hayl şeklinde yorumlayanlar hariç.

pıldığı bir yer olarak görülmektedir. Bu alan sadece mezarlık değildi. Medine pazarında, Bakî'u'l-Hayl'de Mâlik b. Sinân'ın kabrine yakın bir yer adı olan ez-Zevra aynı zamanda peygamberin oğlu İbrahim'in kabrinin bulunduğu yerin de adı idi.⁶⁰ (aşağıya bkz.) Daha sonra Medine'nin kuzey girişi Bakî'u'l-Hayl'dan dolayı Babu'l- Bakî' olarak isimlendirildiği görülecektir.⁶¹ Aynı şekilde Bakî' el-Hayl'in Sel' dağına yakın olduğunu da biliyoruz.

Osman b. Affan döneminde önemli miktarda inşaatın yapıldığı görülmektedir. O ez-Zevra'yı inşa etti,⁶² onun döneminde binalar Sel' dağına⁶³ kadar ulaştılar ve bu genişleme ile ilgili eskatolojik bir takım rivayetler mevcuttur. Diğer rivayetler de ez-Zevra'nın Peygamber mescidinin doğusunda bulunan Bakî' el-Ğarkad ile ilişkilendirildiğini de not etmek gerekir. Ez-Zübeyriyyat (yani) Bakî' ez-Zübeyr, Bakî' el-Ğarkad'a komşu idi. Bakî' ez-Zübeyr ile Bakî' el-Ğarkad arasındaki arazi el-Bakkal olarak isimlendiriliyordu. el-Bakkal, Bakî' ez-Zübeyr'in doğusunda idi.⁶⁴ Bakî' ez-Zübeyr ile ez-Zevra arasındaki bağ, peygamberin oğlu İbrahim'in kabri ile ilgili iki paralel rivayet tarafından ortaya konmaktadır. Rivayetin birine göre İbrahim, ez-Zevra'da gömüldü.⁶⁵ Diğer rivayete göre ise; İbrahim öldüğünde Peygamber'e "oğlunu nereye gömelim" diye sormuşlar peygamber de "Bizden cennete giden ilk şahıs olan Osman b. Muaz'ın yanına gömün" diye cevap vermiştir. Osman b. Muâz'ın kabri Amr b. Avfoğullarının çöplüğüne (kiba) yakın idi.⁶⁶ Diğer rivayetlerde bu çöplüğün gerçekte

60 Kalyûbî, varak 39a

61 ez-Zürkânî, Şerh ala Mevâhibi'l-Leduniyye, Kahire 1329, II, 18. (Semhûdî'den aktarılmıştır.) *ve huve (Uhud dağı kasedilmektedir.) cebelun meşhurun bi'l-medine ala ekalle min fersah minha, li-enne beyne evvelthi ve beyne bâbithâ'l-ma'rûf bi bâbî'l-bakî' mileyni ve erbaate esbâ' mil tezîdu yesîran.*

62 Yakubî, Tarih, II, 166. *Ve fî hâzihî's-sene (hicri 27. Yıl kasedilmektedir.) benâ Osmân dârehu ve benâ ez-Zevrâ'. Kırş: Yâkût, Buldân, ez-Zevrâ maddesi, 156, ve'z-Zevrâ' eydan dâr Usman b. Affân bi'l-Medine.* Ayrıca bkz. Yakubî, Mûşakeletu'n-Nâs li Zemânihim, ed: William Millward, Beyrut, 1962, 13; Mesudî, Murucû'z-Zeheb, ed.Pellat, Beyrut, 1966, III, 76

63 ed-Diyarbakrî, Tarihu'l-Hamis, kahire 1283, 269

64 JSAI, 6 (1985) I. bölüm

65 Semhûdî, II, 84-85; kırş. 851, *fe yûstefâdu tesmiyetu zâlike'l-mevdi' bi'z-Zevrâ' eydan*

66 Lisânul-Arab, kbv. Maddesi. *inde feratınâ Osman b. Maz'ûn, ve kâne kabru Osman inde Kibâ benî Amr b. Avf, ey kurnâsetihim.* Kırş. Semhûdî, II, 8-4. İbn Zübâle:... *ve dufine Osman b. maz'un inde benî Amr b. Osman*

Bakî' el-Ğarkad'da olduğu görülebilir: "Osman b. Muâz daha önce Bakî' el-Habhabe olarak isimlendirilen Bakî' el-Ğarkad'a, daha sonra çöplük olarak bilinecek olan yerin yanına Muhammed b. Hanefîye'nin arazisinin yakınına gömüldü.⁶⁷ Bu` paralel rivayetler üzerinde çalışmanın yanı sıra Osman b. Affan tarafından Bakî' el-Ğarkad'a inşa edilen yapılar ile ilgili bilgiler birbirine bağlanabilir. el-Mekaid, Osman'ın arazisinin yakınında, peygamber mescidinin doğu kapısına yakın olan dükkanlar idiler.⁶⁸ Peygamber'in oğlu İbrahim öldüğü zaman, namazı (işte bu) el-Makid'de kılındı.⁶⁹ Mescidin doğu kapısı Osman'ın arazisinin arkasındakileri göstermektedir. Mescidin doğu kapısından Bakî' el-Ğarkad'a gidilebiliyordu. El-Ğarkad'a bir çok Medinelinin kabri bulunuyordu. Peygamber'in oğlu İbrahim'in ve Hasan b. Ali'nin de kabri buradaydı.⁷⁰ Dolayısıyla güvenli bir şekilde ez-Zevra'nın İslamî Medine'nin ortasında olduğu sonucuna varabiliriz.

67 İbn Sa'd, III, 397; Semhûdî, II, 84, 85

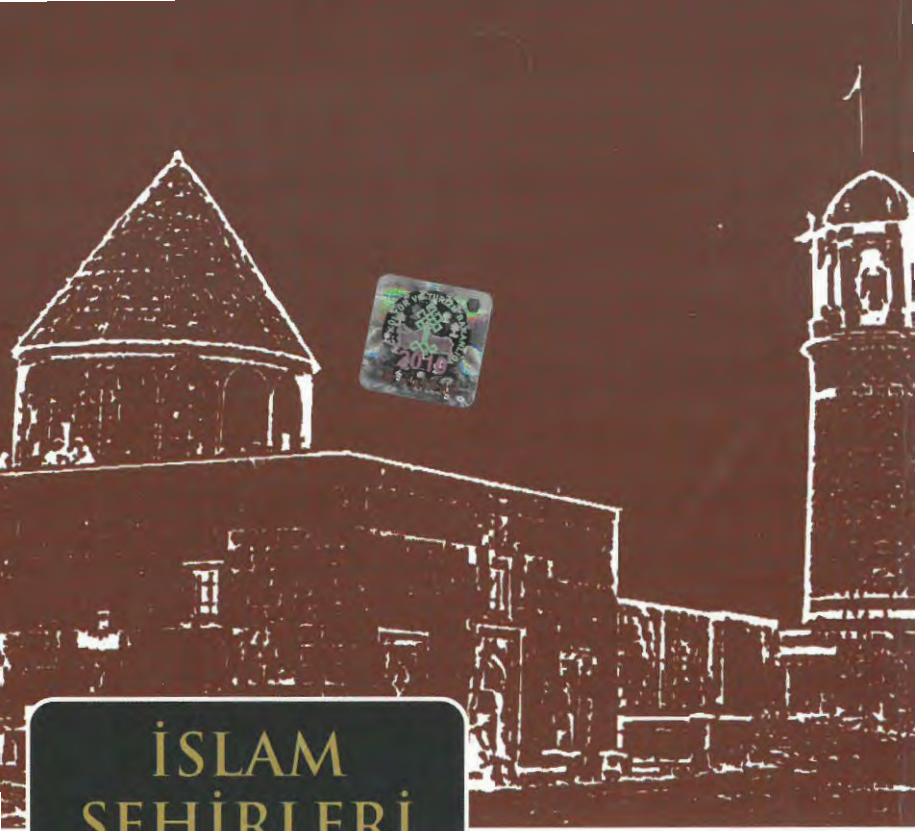
68 Bkz. İbn Batuta, I, 272-273

69 Semhûdî, II, 376

70 Muhammed b. Abdülmün'im el-Himyârî, *er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haber'l-Aktâr*, ed. İhsan Abbas, Beyrut 1975. Tabbe maddesi (hicri 263 yılında inşa edilmiş olan duvar ile ilgili rivayet)

KAYNAKLAR

- Ahmed b. Abdulhamid el-Abbasi, *Umdetu'l-Ahbâr fi Medineti'l-Muhtâr*, ed.Muhammed et-Tayyib el-Ensârî, Es'ad Trabzonî baskı yeri ve tarihi yok.
- Ahmed b. Ahmed el-Kalyûbî, *en-Aehdetu'l-Latife fi Beyâni Makasidi'l-Hicâz ve Me'âlimihi's-Şerifa*, Nur Osmaniye, 2953/3442
- C..Brockelmann, *GAL: Geschichte der Arabischen Literature*, ikinci baskı. Leiden 1943-1949; 3 Suplementbande, Leiden 1937-1949
- Ebû'l-Ferec el-İsfahani, *Kitabu'l-Eğani*, Bulak baskısı, 1285
- el-Firuzabadi, *el-Meğanîmu Mutabe fi Mealim Tabe*, ed.Hamad el-Câsir, Riyad 1389/1969
- el-Matari, *et-Ta'rif bi ma Enset'l-Hucra min Mealim Dâri'l-Hicre*, Lala İsmail ktp.62
- Es-Semhûdî, *Vefau'l-Vefâ bi Ahbari Dâri'l-Mustafa*, Kahire 1326
- F. Sezgin, *GAS: Geschichte der Arabischen Schrifttums*, 1, Leiden, 1967
- İbn Batuta, *Voyages*, ed.Defrémery and Sanguinetti, Paris, 1853-1859
- İbn Cerîr et-Taberî, *Tarih er-Rusul ve'l-Mulûk*, ed.Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire 1380/1960-1387/1967
- İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*, ed.el-Becavî, Kahire 1392/1972
- İbn Hazm, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, ed. Abdusselam Harun, Kahire 1382/1962
- İbn Rusta, *el-A'laku'n-Nefise*, ed. de Goeje, Leiden 1894
- İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut 1380/1960-1388/1968
- İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, Kahire 1280
- Muhammed b. Ömer el-Vakidî, *Kitabu'l-Meğazî*, ed.Marsden Jones, Londra 1966
- Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureys*, ed. Levi Provençal, Kahire 1953
- Yakubî, *Tarihu Yakubî*, Beyrut, 1379/1960
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1957

İSLAM ŞEHİRLERİ

Mehmet Mahfuz Söylemez

Mekan ile onu şekillendiren insan arasında karşılıklı özne-nesne ilişkisi bulunmakta olup medeniyet buradan doğmaktadır. İnsanın medeniyet üretmede özne rolünde olduğu izahtan vareste bir konudur. Ancak insanın öznesi olduğu medeniyet bir taraftan kendisine, diğer taraftan ise var olduğu mekana aittir. Medeniyet öznesi insan ile medeniyet kurarken nesne konumundaki mekan arasında -karşılıklı- yadsınamaz bağlar bulunmaktadır. Dahası, medeniyetin görünen yüzünü temsil eden mekan, tamamen pasif bir nesne de değildir. Çünkü o da canlı bir organizmadır ve öznesi olan insanın kendini oluşturmaya katkı sağlayarak bizzat kendisi özneye dönüşmektedir. Özne konumundaki Müslüman, nesne konumundaki mekanı dizayn ederken kendisini var kılan düşünsel arka plandan hareket eder.

İşte kitabımıza başlık olarak seçtiğimiz "İslam Şehri" de aslında Müslümanların egemen oldukları veya yoğunlukta yaşadıkları bir yerden ziyade bu düşünsel arka plandan hareketle dizayn edilmiş olan mekanı ifade etmektedir.

DÜŞÜN YAYINCILIK

Topkapı Mh. Kahalbağı Sk. No:55/A Topkapı-İstanbul
Tel: (0212) 521 91 13-23 Faks: (0212) 521 90 86
Sipariş Hattı: (0212) 524 7 524 www.kidap.com.tr

www.kidap.com.tr